

42.14
P 16

Р.РАСУЛОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ
НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ
МУАММОЛАРИ

Y

Ko

E

03

42
P.16

✓

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Р.РАСУЛОВ

2988

ЎЗБЕК ТИЛИ
НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ
МУАММОЛАРИ

(феъл – кесим валентлиги ва содда гап структураси)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«Tafakkur-bo'stoni» нашриёти
Тошкент – 2019

УЎК: 811.512.133:004(075.8)

ББК: 42.143уа73

Р 16

Ўзбек тили назарий грамматикаси муаммолари /
монография. Р.Расулов – Тошкент: «Tafakkur bo‘stoni»
нашриёти, 2019. – 184 б.

Монографияда назарий грамматиканинг – синтаксиснинг энг мураккаб ва энг кизикарли бўлими ҳисобланган содда гап ҳақида фикр юритилади.

Содда гап аспекти валентлик назарияси нуктаи назаридан ўрганилади. Феъл асосли содда гаплар валентлиги мукаммал ёритилади.

Монография назарий тилшунослик – синтаксис масалалари билан шуғулланувчилар, талабалар – бакалавр ва магистрантлар учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Ҳ.Неъматов

филология фанлари доктори, профессор

Такризчи:

С.Муҳамедова

филология фанлари доктори

УЎК: 811.512.133:004(075.8)

ББК: 42.143уа73

ISBN 978-9943-993-62-4

© Р.Расулов, 2019

© «Tafakkur bo‘stoni» нашриёти, 2019

КИРИШ

ГАП ҲАҚИДА

Гап мазмун синтактик бирлик сифатида тил ва нутқ диалектик муносабатларида унги ҳос ўрин тутди. Чунки гап ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўли олсин имконига эгаллиги билан ажралиб турган. Тил бирлиги сифатида гапнинг модели (қолипи) назарда тутилган, нутқ бирлиги сифатида гап таркибидаги сўзларнинг ўзаро маънавий муносабатга киришиб, бир бутун ҳолда – синтактик конструкция сифатида коммуникация жараёни учун фаол хизмат қилишини тасвирлади. Аниқи, тил бирлиги – гап қолипи муайян маъна бўлиб, ушбу андоза асосида ўнлаб турлича гаплар¹ – нутқ шариқи вақти тасвирлади. Шунга кўра гап конструкциясига XX аср охири тилшунослигининг асосини ташкил қилувчи тил ва нутқ шариқчилиги нутқни назаридан ўтдирилиш, уни мана шу йўналишда тилни ва нутқни олишин айти мурдақодир.

Нутқ бирлиги – гап семантикасида муайян объектив мазмун – пропозицияни тасвирлади. Объектив мазмун – пропозиция гап семантикасининг асосини ташкил қилади. Аниқи, пропозиция, *Солтани* *Абдулваҳид* *таъбиринча*, гапнинг семантик ядросини, маънавий таркибининг асоси қилади².

Ишқироқ айтганда ҳар бир гап ўзининг пропозициясига – пропозициянинг мазмунига, хусусиятига, жихатига кўра биринчилик ҳар қандай жараёнини, ҳар қандай воқеа – ҳодисани, ҳар қандай фикрни у ёки бу тирда акс эттиради³. Шунга кўра *И.А. Бониманов* "Семантик синтаксиснинг асосий вазифасини тиниш тасвир гапнинг объектив мазмунини (пропозицияни-Р.Р) синтактик тарқил Урганиш тилишунослик тарихида янги саҳифа очди"⁴, дейди.

¹ Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение, формула предложения. Филологические науки 1969, 5, 56-58; *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение. Ф. Тил ва нутқ. -Т., 1993.

² Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение. Ф. Тил ва нутқ. -Т., 1993. 68-69-бетлар; Волков А.Г. Язык как средство общения. -М., 1986, 94-100-бетлар; Теория речевой деятельности. - М., 1968, 12-23- бетлар; Торопцев А.В. Язык и речь. -Москва, 1984, 140-бет.

³ Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение, формула предложения. Ф. Тил ва нутқ. -Т., 1993. 10-бет. Яна қар: Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение, формула предложения. -М., 1993, 231-бет; Нурмонов А ва б. *Ўзбек тилининг мазмуний шариқчилиги*. -Т., 1986, 84-бет.

⁴ Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение, формула предложения. -Л., 1972, 142-бет; Общее языкознание. Структурный характер языка. -М., 1973, 200-бет.

⁵ Карам. *Синтаксис* 1-9. Пропозиция: предложение, формула предложения. -М., 1993, 480-бет.

Маълум бўлдики, гап пропозитив бирлик ёки пропозитив номинация сифатида муайян жараён билан, муайян вазият (ситуация) билан бевосита боғланади. У айни жараённинг, ситуациянинг моддий бирлиги сифатида нутқ фаолиятида намоён бўлади.

Ҳозирги синтактик назарияларда гапнинг ўзига хос, фарқли асосий белгиси, гапни гап қилиб турган мезон сифатида предикативлик кўрсатилади¹. Предикативлик ҳар қандай гапнинг зарурий элементи, категориал маъноси², конститутив белгисини³ ташкил этади. Айни вақтда предикативликнинг ўзи қисмлардан иборат бир бутунлик – комплекс сифатида воқеалашади. Чунки у модаллик (майл), шахс – сон, замон, тасдиқ – инкор каби компонентларни – категорияларни ўз ичига олади. Демак, предикативлик қайд этилган компонентлардан – категориялардан таркиб топишига кўра муайян системани ҳосил қилади. Аниғи шуки, гапнинг муҳим белгиси бўлган предикативлик ўзига хос системадир.

Систем характерга эга бўлган предикативликнинг предикат (кесим) орқали ифода этилиши маълумдир. Бинобарин, предикат предикативлик билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ҳар қандай предикативлик предикат асосида шаклланади. Предикативлик шакллари (компонентлари, категориялари) предикатга қўшилади. Шунинг учун ҳам предикативликни ўзида акс эттирган ҳар қандай предикатнинг ўзи энг кичик гап ҳисобланади⁴.

Хуллас, гап конструкциясининг семантик ҳамда уюштирувчи-структур маркази предикат саналар экан, гапнинг бутун характеристикаси предикат асосида изоҳланиши лозим бўлади. Бу нуктаи назардан, предикат характерига кўра, гапларни феъл асосли гаплар ва от асосли гапларга бўлиш мақсадга мувофиқдир⁵.

Ҳар қандай гап предикат ва унинг аргументлари (актантлари) муносабатининг бирлиги сифатида қаралар экан, предикат ва унинг аргументлари (актантлари) ўртасидаги синтактик муносабатлар тушунчаси ҳозирги тилшуносликда морфологик муносабатлар типларининг (мослашув, бошқарув, битишув) таҳлили орқали эмас, балки валентлик тушунчаси орқали белгиланади. Сўзлар

¹ Қаранг: Нурмонов. А. Н. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Т., 1988, 25-бет.

² Рословцев Я.И. О второстепенных членах и их синтаксических функциях. Вопросы языкознания, 1976, 3, 79 бет.

³ Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971, 170-бет.

⁴ Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси, 44-45 бетлар.

⁵ Нурмонов А. ва б. Ўша асар, 58-бет.

Ўрганишнинг синтактик блокни расмлашган валентлик сифатида бораётган. Айтилганлардан сўз валентлиги масаласи келиб чиқади. Сўз валентлиги ҳақида таърифидан олдин, умуман, сўз ҳақида, унинг ўрнига хос хусусиятлари ҳақида тўхташ мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар бир гап конструкцияси сўзлардан, айтилганидек, сўзларнинг ўзаро аниқлиқ муносабатидан ташкил топади. Аниқли, синтактик объектнинг минимал пропозиция аслида сўз орқали, сўзлар асосида ифодалинади. Шунингдек, сўзлар гап конструкциясининг синтактик қурилишини — гап структурасини белгилайди. Шунга кўра гапнинг асосий материал бирлиги бўлган сўз ҳақида фикр қилиш илмий изчилликка асосланади.

Сўз тил бирлиги сифатида бошқа тил бирликлари - фонема, морфема, фразеологик ибора кабилар ичида универсал, семантик функцияни раиш - биринчи, энг мураккаб бирликдир. Сўзни универсал тил бирлиги дейишимизга сабаб ҳар бир сўз товуш (лингвистик раиш сифатида) ва маънога (семемага) эга бўлишидан, ўз таркибига фонема ва морфема каби алоҳида тил бирликларини олишдан соҳибари, у гапнинг назифаси бўлган фикр ифодалашни ҳам бажарати. Сўз гап бўлиб кела олади. Сўзга хос бу хусусият, айниқва феълларга тегинлидир. Қиёсланг: *келди* — *у келди*, *муфаддим* — *мен муфаддим*, *борасан* — *сен борасан*. Айтилганларга кўра А.А.Потебня ҳақини равишда “*гап verbum finitum* (феъл - РР)-ни тунламайди, чунки *vb. finitum* ўзича гапни ҳосил қилади”², дейди. Демек, тил бирлиги бўлган сўзда тилнинг бошқа бирликларини, ҳатто нутқ бирлиги — гапни ҳам кўриш мумкин. Шу сабабдан тилшунос Я.В.Лоя “Тилнинг ҳақиқий, жонли мустақил бирлиги” (Болузи 1880 й.), албатта, сўздир³ дейди.

Бизнинг назаримизда, сўзнинг тилнинг ҳақиқий, асосий бирлиги бўлиши имконини юқорида айтилганларнинг ўзи билангина асослаш, чегарилан тўлиқ, мукамал бўлмайди. Чунки биринчи навбатда сўзга, унинг моҳиятига субстанциал нуктаи назардан бераётганимиз, шу йўналишда сўзни текшириш, ўрганиш объектига айлантқиришимиз зарур. Бу тил фактларига (масалан, сўзга) диалектик философа нуктаи назаридан туриб ёндашувнинг асосини ҳосил қилади.

¹ Делсманн Н.В. Системный анализ предложения (на материале английского языка). -М., 1977, 27-бет.
Видеопосл. Нурматов А. Ушга аср, 34-бет.

² Потебня А.А. Изъяснител по русской грамматике. Т.1.И. -М.,1958, 84-бет.

³ Лоя Я.В. История лингвистических учений. М.,1968. 184-бет.

Валентлик назарияси

Сўзнинг нутқда ўрганилиши, унинг бошқа сўзлар билан бирика олиш имконияти, семантик синтагмани тузуви, ўз семантикасини тўла очиш учун муайян сўз ва сўз формаларини талаб этиши валентлик назариясининг асоси бўлиб, бундан келиб чиқадики сўз валентлиги субстанциал – семантик факт сифатида сўз маъноси билан, сўз маъносининг гап конструкциясида реаллашиши билан боғлиқдир. Шу жihatдан 40-йиллар охирида тилшуносликка валентлик тушунчасини олиб кирган С.Д.Кацнельсоннинг куйидаги фикри характерлидир: “Валентлик сўзнинг хусусияти бўлиб, сўзнинг ўз маъноси асосида бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга киришувини амалга оширмоқдир”¹. Бошқача айтганда, валентлик назариясида² муайян сўзнинг бошқа сўзга ўзига бириктириш хусусиятлари умумлаштирилади³.

Демак, валентлик назариясининг объективлиги, актуаллиги, илмий – амалий моҳияти сўзнинг лексик – семантик кучи, мавқеи билан белгиланади. Сўзнинг “руҳи”, “жони” бўлган семантикаси унинг бошқа сўзлар билан бирикишини таъминлайдики, бирикма, гап каби нутқ бирликлари сўзларнинг нутқда бошқа сўзлар билан бирика олиш маъно имкониятининг, валентлик муносабатининг натижаси сифатида қаралмоғи лозим. Бундан эса валентлик назариясининг тилшунослик фани учун илмий – амалий аҳамияти қай даражада катта эканлиги яққол акс этиб турибди.

Шундай қилиб, валентлик сўзга субстанциал ёндашувнинг натижаси сифатида сўзнинг ички имконияти, сўзга хос муайян семантик хусусият сифатида баҳоланади.

Мураккаб тушунча ифодаловчи нутқ бирликларидан тортиб, фикр ифодаловчи нутқ бирликларининг юзага келиши бевосита сўз валентлиги билан боғлиқдир. Айни вақтда сўзларнинг нутқда бирикиб келиши мутлақ ҳодиса эмас, балки нисбийдир. Чунки сўзлар грамматик модель такозо этган ҳар қандай сўзларга эмас, балки улардан баъзиларига бирикади⁴. Демак, сўзларнинг ўзаро

¹ Кацнельсон С.Д. О грамматической категории. //Вестник ЛГУ. 1948. №2. 132-бет. Қар: Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности. // Серия литературы и языка. Т. 40.1981. № 5. 403. Мучник Т.И. Лексическое значение глагола и его субъектно-объектная характеристика. АҚД. М., 1967. 7-бет; Засорина Л.Н., Беркин В.П. Понятие валентности в языке. //Вестник ЛГУ. № 8, 134-бет.

² Француз тилшуноси Л.Теньер ҳам 50-йилларнинг бошларида тобалик грамматикаси асосида валентлик назариясини яратди.

³ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. //Вопросы языкознания. 1987, №3, 21-бет. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории, 132-бет.

⁴ Қўчқортөев И. Сўз валентлиги. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №3, 35-бет.

биринчи навбатида чегараланган бўлиб, бу ҳар бир сўзнинг маъно имконияти билан ўлчанади. Аниқроғи, бирикувчи сўз семемаларининг семалар таркибида шу семемаларни бириктириш имкониятига эга, ҳар иккала семемага умумий хос семантик имкониятлар (классемалар) бўлиб, семантик синтагма семемалари шу семалар орқали ўзаро бирикади, мантикий муносабатга киришади¹. Кўришдики, сўзлар баъзи сўзлар билан семантик бирикувчи синтактик конструкцияни ҳосил қилса, бошқа сўзлар билан фақат лисоний факт, номинатив бирлик характериға эғалиғи билангина умумийлиқни ҳосил қилади, яъни улар ўзаро мантикий алоқага киришмайди. Бундай муносабатга киришганда ҳам, бу фақат сўний, шаклдан бўлиб, объектив турлича фактлар билан тасвирланмайди. Қиёснинг: *семиз холодильник, тўртбурчак асосининг, одамни ўқимоқ қабилар*.

Сўзларнинг бирикиши, улар орасидағи мантикий алоқа дивергенция²гил бирликларининг семантик имкониятиға (субстанциал сўзларнинг) кўра амалға ошади. Тилнинг алоқа воситаси синтагмадағи ижтимоий-амалий, илмий киммати унинг бирликларининг маъмур планиға эғалиғидан, бирор тушунчани ифода қилишдан келиб чиқади³. Демак, сўзларнинг (лексемаларнинг) семантик боғлиқлиқни бевосита улар семемаларининг семантик муносабатини юзаға чиқаради. Лексема семемаларининг ўзаро муносабати масаласи эса ҳозирғи тилшунослиқнинг (семаснологиянинг) энг муҳим нуктасидир. Демак, муайян сўзнинг муайян сўз билан бирикиши унинг семантик имкониятиға кўра қадар бўлса, бу ҳолда талаб қилувчи ва талаб қилинувчи сўзларнинг ўзаро муносабати масаласи юзаға келади. Сўзлар орасидағи семантик муносабат эса бевосита синтактик муносабатни юзаға келтириди, яъни семантик синтагмаларни, синтактик конструкцияларни тузади. Чунки синтактик муносабат асосида семантик муносабат ётади. Бундан эса ўз навбатида семантика ва синтаксиснинг ўзаро диалектик боғлиқлиғи масаласи келиб чиқади. Аниқроғи, В.Г.Гак таъкидлаганидек, “синтаксис қанчалик семантик табиатта эға бўлса, семантика ҳам шунчалик синтактик табиатта эғалир”⁴.

¹ Бирок, Априксин Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. - М., 1974, 79-94-бет. Бирок, А.В. Туманова Ю.А., Чигин О.В. Простое предложение. Опыт семантического исследования. Изд. Московского университета. 1986.

² Бирок, Проблемы семантики. - М., 1974, 4--бет.

³ Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики. // Проблемы структурной лингвистики. - М., 1972. 107 - бет.

Синтактик бирликларнинг семантикаси, улар компонентларининг ўзаро муносабати, жумладан, нутқда феъл лексеманин бошқа нутқ бирликлари билан бирика олиш имконияти каби масалалар-семантик синтаксис тилшунослик фанининг энг кам ўрганилган аспектидир¹. Семантик синтаксиснинг бирикма семантикаси ва гап семантикаси каби турлари унинг асосий, муҳим томонларидан биридир. Айни вақтда сўз (феъл) валентлиги бевосита семантик синтаксис билан боғлиқ масаладир. Демак, валентлик семантик-синтактик жараён сифатида алоҳида диққатга сазовордир. Айтилганларга кўра сўз валентлиги масаласини ўрганиш семантик синтаксис билан узвий боғлиқ бўлиб, кенг маънода сўз, сўз бирикмаси ва гап семантикасини ўрганиш демакдир.

Кўриниб турибдики, валентлик назарияси тилшуносликнинг семасиология, семантик синтаксис каби кам ўрганилган, муҳим ва мураккаб йўналишлари билан бевосита алоқадор бўлиб, нутқ структур элементларининг, коммуникация жараёнининг ижтимоий характерини, моҳиятини, бирикма, гап, матн каби синтактик конструкцияларнинг шакл ва мазмун планидаги мувофиқликни тўла очиб беради.

Сўз валентлиги субстанциал ҳодиса сифатида бевосита сўзнинг хусусияти, унинг семантик қобилияти экан, бундан мантикий равишда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси келиб чиқади. Бинобарин, сўзнинг семантик валентлиги сўзга тегишли потенциал семантик имконият бўлиб, унинг лексик маъносидан келиб чиқиб, сўзнинг бошқа тил бирликларидан фарқланишини, алоҳидалигини, конкретлигини кўрсатувчи асосий мезон саналади. У сайлаш имконига эгаллиги билан мустақил бўлади², сўзлар орасидаги синтактик алоқани таъминлайди.

Шундай қилиб, тил ва нутқ бирлиги бўлган сўзларнинг ўзаро семантик-синтактик алоқалари аслида уларнинг ўзида, субстанциясида (моҳиятида) валентлик имкони “шаклида” қайд этилган, жамланган.

Шуни таъкидлаш лозимки, сўз валентлиги субстанциал факт сифатида сўзнинг доимий ички хусусияти бўлиб, бу хусусият нутқ

¹ Қаранг: Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. 238-бет; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982. 15-16-бет; Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974. 5-бет.

² Қаранг: Кучкартев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. –Ташкент, 1977. 13-бет. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. –М., 1976. 189-бет.

Функцияда, сўзларнинг ўзаро боғланишида юзага келмайди. У, айтадиларми, нутқача, яъни тилда – тил “бирлиги” сифатида сўз семантик тузилишида мавжуд бўлади, “яшайди”, потенциал имконият тарзида сақланади. Нутқда эса ушбу имконият, субстанциал фикт “ҳаракатга келади”, намоён бўлади, турли нутк тарзларида ўзининг аниқ ифодасини топади.

Демак, валентлик, бир томондан, жонли нуткни – сўзлар орасидаги синтактик алоқани, сўзларнинг ўзаро бирикувини ташкиллайди, иккинчи томондан, валентлик сўзлар орасидаги синтактик алоқада, сўзларнинг бирикувида “кўринади”, таъсир келувчи “кучга” айланади. Бинобарин, синтактик алоқадан валентлик келиб чиқмайди, балки валентликдан синтактик алоқа келиб чиқади.

Валентлик – ички имконият, потенция бўлса, синтактик алоқа унинг намоён бўлишидир.

Валентлик – тил “бирлиги” бўлса, синтактик алоқа нутк “бирлиги”дир.

Валентлик – моҳият бўлса, синтактик алоқа ҳодисадир.

Валентлик – умумийлик бўлса, синтактик алоқа хусусийликдир.

Валентлик – сабаб бўлса, синтактик алоқа натижадир.

Шунинг қилиб, сўз семантик валентлиги, айтилганидек, нутқда, сўзларнинг ўзаро бирикишида – коммуникатив ва номинатив бирликларининг ҳосил бўлишида “туғилмайди”, балки у “азалдан” сўзлар, унинг субстанциясида мавжуд яширин имконият – юзага чиқишига тайёр турган семантик қобилият бўлиб, бу субстанциал ҳудудда нутқ жараёнида воқе бўлади. С.Н. Иванов таъкидлаганидек “грамматик форма ... муайян хусусиятларга (грамматик форманинг маънолари) эга нарса, предмет бўлиб (философий маънода), бу хусусиятлар шу нарса, предметнинг турлича муносабатларида юзага чиқади (грамматик форманинг синтактик функциялари)¹ ёки” “грамматик форма... ўзининг асосий роллашишидан ташқарида ҳам ўз хусусиятларига, маъноларига эга бўлади”².

Шуниси характерлики, сўз валентлиги ҳар қанча етакчи, бирламчи, асосий бўлмасин, у нутқда – сўзлар орасидаги ўзаро муносабатда, нутқ бирликларининг синтактик алоқасидагина “муайян кучга” – коммуникациянинг асосига айланади. Шу

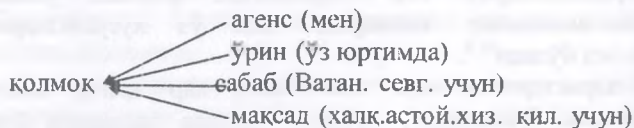
¹ Иванов С. Н. Родственное древо порок.. 20-бет.

² Ушбу нутқ, ўша бет.

туфайли сўзлар орасидаги синтактик алоқа сўз валентлигини юзага чиқариши, реаллаштириши, “кўринадиган” ҳолатга ўтказиши билан алоҳида муҳим аҳамиятга эгадир. Демак, сўз валентлигини валентлик муносабатига киришган сўзларда икки томонлама алоқа, боғлиқлик бўлиши табиий ва айнаи вақтда зарурий ҳолдир. Бинобарин, валентлик бир томонлама ҳодиса эмас, балки икки томонлама — ҳам семантик, ҳам синтактик ҳодисадир. Коммуникация жараёни лисоний планда семантик — синтактик жараён, сўзлар орасидаги семантик — синтактик алоқа сифатиди баҳоланади.

Шундай қилиб, сўзлар орасидаги синтактик алоқа асосиди сўзнинг валентлик имкони ётади. Синтактик алоқа сўзнини валентлик қобилятига эгаллигини, валентлик умумий хусусиятини нутқда, сўзлар орасидаги турлича боғланишларда — хусусийликда намоён бўлишини кўрсатадики, бу аслида “умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикасининг воқе бўлишидир”¹.

Айтилганлардан маълум бўлдики, сўз валентлиги икки томонлама алоқани талаб қилади. Валентлик фақат ҳоким, бошқараувчи сўз (масалан феъл) билангина эмас, балки тобе, бошқарилувчи сўз (масалан, от) билан ҳам — сўзларнинг ҳоким ва тобе алоқаси билан белгиланади. Чунки ҳоким сўз (феъл) семантик қурилишида тобе сўз (от) яширин мавжуд бўлади. Нутқда эса ушбу сўз (от) ҳаракатга келиб, муайян грамматик шаклда катнашадн, синтактик конструкцияларни тузишда фаол иштирок этади. Қиёсланг: қолмоқ феълининг семантик валентликлари — бу феъл бевосита синтактик алоқага киришган, унинг семантик валентликларини намоён қилувчи сўз ва сўз формаларидир: *Мен ўз юртимда Ватанимни севганим учун, халқимга астойдил меҳнат қилиш учун қолдим.*

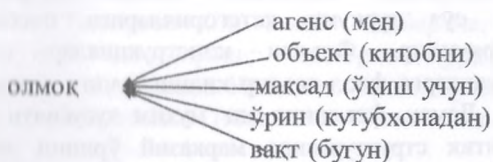
Кўринадики, қолмоқ валентлик субстанциал хусусиятига кўра агенс, ўрин, сабаб ва мақсад каби валентликларга эга бўлиб,

¹ Ўша асар, ўша бет.

файлнинг инфодаловчилари (реализаторлари) билан семантик-валентлик алоқиси киришган. Ушбу гапда агенс, ўрин, сабаб ва мақсад каби феъл семантикасининг мантиқий бўлаклари – семантик валентланишчилар (актантлар) феълдаги қолиш хабарининг – феъл дефинитини маъносининг намоён бўлиши учун хизмат қилмоқда.

Агар феъл билан синтактик алоқага киришиб, предикатив ва номинатив бирликни ҳосил қилган конструкцияларда – номинатив вариантларида тобе компонентнинг ҳоким компонентга мослашиши, муайян грамматик шаклга кириши юз берганки, бу бевосита феъл ҳоким компонентнинг талабига, шундай “тортиш кучи”га эгаллигига, тобе компонентларнинг эса “тортилиши” хусусиятига эга бўлиш вобаланишига кўра содир бўлган.

Мана китобнинг: *Мен китобни ўқиш учун кутубхонадан бугун олмоқ*.

Айтилган фикр ва мисоллардан келиб чикиб, шуни таъкидлаш лозимки, сўзларнинг синтактик алоқасида реаллашувчи сўз семантик валентлигининг моҳияти шундаки, бунда сўзлар (валентлик ташувчи сифатида) муайян семантик белгиларга эга муайян нутқий иштирокчиларни, катнашувчиларни талаб қилади ва бунда семантик белгилар нутқий иштирокчиларни “тан олмайди”. Улар маъносига, муайян семантик белгиларига кўра танлаб олинган катнашувчилар гуруҳи томонидан очик ўринларининг (позицияларининг) тўлдирилишини бошқаради. Ўзига мувофиқ нутқий иштирокчиларнинг танланиши ва номувофиқ нутқий катнашувчиларнинг инкор қилиниши ҳар иккала нутқий катнашувчилар семантик белгиларининг қўшила олиши ёки қўшила олмаслиги асосида амалга ошади, бу ўз навбатида объектив борлик мисоллари билан тасдиқланади¹.

Шуни айтиш лозимки, тилшуносликда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси билан бир қаторда ташқи валентлик², ички

¹ Селиванова М.Д., Хельбиг Г. Ўша асар, 156-бет.

² Селиванова М.Д. Теория валентности и валентный анализ. 36-бет.

валентлик¹, формал валентлик², синтактик валентлик³, логик валентлик⁴, воситали семантик валентлик, шакл семантикаси валентлиги⁵, эмотив валентлик⁶ ва бошқа валентликлар ҳам борки, буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу валентликларнинг бири муайян сўзнинг семантик тузилишидан, яна бири сўз ва формантларнинг ўзаро бирикашлиш маъно имкониятидан, бошқаси феъл предикатнинг шаклланишидан — унинг муайян сўз формасида келишидан, яна бошқаси сўз (феъл) маъносига воқеланувчи актантик мантикий характери кабилардан келиб чиқади.

Сўз семантик валентлигининг муайян кўриниши феъл валентлиги ҳисобланади. Чунки валентлик назарияси даставвал феълнинг гап конструкциясида қўлланишининг махсули сифатида феълнинг бошқарув хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланади⁷. Чунки феъл, акад. В.В.Виноградов таъкидлаганидек, "...бошқа барча сўз туркуми категорияларига нисбатан энг конструктив туркумдир. Феълли конструкциялар отли сўз бирикмалари ва гапларга фавл таъсир қилиш кучига эгаллиги билан характерланади"⁸. Демак, феълнинг энг муҳим хусусияти шундаки, у гапнинг семантик структурасида марказий ўринни эгаллайди⁹. Шунга кўра Л.Тенъер тобелик грамматикасида гапни тузилиш жиҳатидан таҳлил қилиш жараёнида гапнинг тузилиш асоси сифатида феълга таянади.

"Феъл валентлигининг специфик хусусияти шундаки, феъл (аникрофи-предикат, валентлик ташувчи...) гапнинг структурасини белгилайди"¹⁰. Феълнинг гап конструкциясининг тузилишини

¹ Степанова М.Д. Уша асар, 36,38-бет

² Кашельсон С.Д. К понятию типов валентности... 21 бет. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ, 38, 82-бет; Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982. 25-бет.

³ Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ, 68-бет. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 154-163-бетлар; Каранг: Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. ВЯ 1967. №2; Акулова К.И. Пашевская Т.Л. К вопросу о системности валентных свойств синонимичных глаголов. Системное описание лексиксы германских языков. Вып. 4. Л., 1981. 20-бет.

⁴ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 154-163-бетлар. Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 41-бет.

⁵ Миртожиев М. Узбек тилидаги феъл валентликлари. Т., 2007. 63-бет.

⁶ Мухамедова С. Узбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. АДД. Т. 2007. 28-бет.

⁷ Каранг: Кучкортоев И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги, 72-бет.

⁸ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.1972, 337-бет.

⁹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола, 35-бет. Феълнинг гапда марказий позицияда бўлишини ўртақталади А.А.Потебня, А.М.Пешковскийлар ҳам айтишган.

¹⁰ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 24-бет.

боялган, бизнингча, унинг потенциал семантик имконияти бўлиб, феълни бошқа сўз туркумларидан ажратувчи энг муҳим ҳудудияти ҳисобланади. Бу ўринда С.Д. Кацнельсоннинг куйидаги фикрини келтириш мақсадга мувофиқдир; “Мазмун планида феъл предикат фикат лексик маънодангина иборат бўлмайди. У муайян маъно ифодалагани ҳолда айтиш вақтида ўзида бўлажак гапнинг маъносини саклайди”¹.

Юқорида айтилганлардан келиб чикиб, таъкидлаш мумкинки, феъл фикат ҳаракат, ҳолатнигина эмас, балки ситуацияни ҳам бир бўлган ҳолда англатади, у шу ҳаракат, ҳолат – ситуациянинг барча аспектларини (қатнашувчиларини) ҳам ифода этиш қобилиятига эгадир. Феълнинг ана шу қобилияти унинг семантик валентлиги афатида белгиланади². Демак, семантик валентликка эга феъл ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш жараёнларини ҳам шу қатнашчиларнинг зарурий актантлари орасидаги муносабатларни ифодалайди. Тилшунос С.Н.Иванов таъбирича, “амалга ошиши мумкин бўлган алоқаларнинг миқдорига кўра... феъллар турли валентликларга эга бўлади. Қиёсланг: ўқидим (ким, нимани, қаерда, қачон), суҳбатлашдим (ким, ким билан, нима ҳақда, қаерда, қачон)”³.

Хулласе, феъл валентлик имкониятига эга бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши, тасдиғи нутқда содир бўлади. Феъл гапда валентлик ташувчилиги билан, бошқа сўзларни ўзига бириктира олинш қобилиятига эга энг асосий конструктив бирлик маъносини билан ажралиб туради.

Феъл семантик валентлиги ҳам ўз навбатида кенг бўлиб, феъл валентликларида ҳолат феъллари семантик валентлиги марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Юқорида гапнинг семантик ва структур маркази предикат ҳисобланганига кўра гап ҳақидаги таъриф – тавсифлар, фикр – муноҳажар, изчил илмий – назарий хулосалар предикат асосида шўхланганини – предикат табиятига кўра эса гаплар феълли гаплар ва отли гапларга бўлиниши мақсадга мувофиқлиги айтилади. Шундан келиб чикиб, биз феълли гаплар, аниқроғи, ҳолат феълли асосли гаплар валентлиги⁴ ҳақида тўхталамиз. Чунки, биринчидан, феъл

¹ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972. 88-бет.

² Давыдова И.Б. Маркировка субъектно – объектных отношений у валентностных категорий английского языка // Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 68-бет.

³ Иванов С.Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формой на-тан в узбекском языке // ЯЗ. 1992. №2. 106-бет.

⁴ Олин гаплар валентлиги алоҳида тадқиқни талаб этади.

асосли гаплар туркий тилларда от асосли гапларга нисбатан кенг таркалган бўлса, иккинчидан, феъл предикатликни ифодалаш учун кўпроқ хослангандир¹.

“Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси” монографиясида шундай дейилади: “Пропозициянинг бирламчи ифодаси бўлган грамматик тўла шаклланган феъл асосли (кесимли – Р.Р.) гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазифа бажаради: 1) гап элементларини ташкил этиш (боғлаш), 2) гапни гап қилиб шакллантириш. Биринчи вазифаси феъл синтаксемаларнинг “бўш ўринлари”ни тўлдириш (валентлик) асосида, иккинчи вазифаси эса предикатив шакл орқали реаллашади. Феъл синтаксемаларнинг семантик ва синтактик валентликлари ҳали ҳеч қайси бир тилда тўлиқ аниқланмаган”².

Сўзнинг (феълнинг) семантик валентликлари унинг лексик маъноси билан боғлиқлиги сабабли Ю.Д.Апресян “Лексическая семантика” номли монографиясида семантик валентликнинг 25 та типини кўрсатса³, И.Кўчқортоев нутқ феълларининг валентлигига бағишланган ишида ушбу феълларнинг 6 та валентлигини ажратади⁴.

Биз ҳолат феълли гапларнинг валентлик тадқиқи ва таҳлилидан келиб чиқиб, айни феълларнинг 7 та семантик валентлигини аниқладик.

Ҳолат феълларининг семантик валентликларини ёритишдан аввал, умуман, ҳолат феъллари ҳақида, уларнинг ички лексик – семантик гуруҳлари ҳақида фикр юритиш, уларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Айтиш лозимки, умум тилшуносликда феъл категорияси ҳақида фикр юритилган манбаларнинг деярли барчасида ҳаракат феъллари билан параллел равишда ҳолат феъллари ҳам алоҳида тилга олинади, уларнинг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги таъкидланади⁵.

¹ Қаранг: Нурмонов А ва. Б. Ўша асар, 58-бет.

² Ўша асар, ўша бет.

³ Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. - М., 1974, 125-133-бет.

⁴ Кўчқортоев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. - Т., 1977, 15-бет.

⁵ Қаранг: Мещанинов И.И. Глагол. - Л., 1982. 108-бет. Виноградов В.В. Русский язык, 372-бет. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М., 1958. 37-39-бет. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Л., 1967. 11-27-бет. Русская грамматика. Т.1. М., 1980. 582-бет. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976, 86-91-бет. Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. 31-бет. Гав В.Г. Сравнительная типология французского и русского языка. М., 1983, 132-бет; Фуломов А.Ф. Феъл. Тошкент, 1954, 3-бет; Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966. 35-бет; Орақов М. Семантика қўжажого глагола. АДД-Алма-Ата, 1983. 13-бет. Семантические типы предикатов. - М., 1982. 342-бет. Кибардина С.М. Одновалентные глаголы и их семантические типы в современном исемском языке. АКД. - Л., 1977; Содикова М. Феъл стилистикаси. - Т., 1975, 78-82-бетлар. Кўчқортоев И.К.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари моддий асосига кўра табиат ва жамиятдаги, ўсимликлар ва ҳайвонот оламидаги, инсон биологияси, физиологияси ва «психик»аси билан боғлиқ муайян жараёнларни ўз ичига олади. Демак, ҳолат феъллари моддий асосига (объектига) кўра кенглиги ва мураккаблиги, предметга ҳос турличи ҳолатларни ўзига “жойлаштириши” билан бошқа семантик кайдонга кирувчи феъл лексемалардан ажралиб туради.

Ҳолат феъллари маъносида реаллашувчи ҳолат муайян мантикий субъект доирасидагина содир бўлиши, ундан ташқарига чиқмаслиги, унда қолиши билан характерланади. Ҳолат феъллари ҳолат ифодалайди, кимдир (нимадир) муайян ҳолатда бўлади.

Ҳолатнинг реаллиги, объективлиги, унинг муайян шахс ёки предметга “гуланиши”, унда “моддийлашиши” билан боғлиқ экан, демак, мантикий субъектнинг мавжудлиги фақат унинг мутлак ҳаракати билан эмас, балки унинг “мутлак” ҳолати билан ҳам ўлчилади. Аниқроғи, ҳолат ҳам материянинг яшаш шаклидир, ҳужуддир. Аммо ҳолат нисбийлиги билан, ҳаракат эса мутлаклиги билан ажралиб туради. Феъл маъносидаги мантикий субъект ҳолати канчалик давом этмасин, канчалик яққол ва турлича бўлмасин, у нисбийдир, унинг нисбийлиги мутлақдир. Чунки ҳар қандай ҳолат асосида ҳаракат мавжуддир. Аммо бу ҳаракат кўзга аниқ тинланмаслиги, яширинлиги билан характерланади. Демак, ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат – юз берган ҳолат жараёни, ўлғариши мантикий субъектнинг ички, нисбатан фаолсиз ҳаракатидан содир бўлади, «ҳаракат натижаси» саналади. Тўғринос Ш.Балли таъкидлаганидек, “ҳолат биз томондан бевосита ҳаракат кетидан эргашувчи сифатида идрок қилинади”¹.

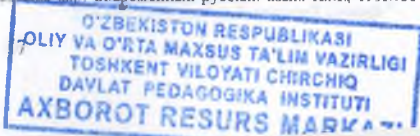
Айтилганлардан келиб чикиб, ҳолат феълда ифодаланган ҳолат ҳаракатга нисбатан кучсиз, суст бўлса-да, уни ҳам жараён сифатида тушуниш мантикий – фалсафий тўғри бўлади. Шунга кўра манбларда “феъл мустақил сўз туркуми бўлиб, предметнинг ҳаракат ва ҳолатини жараён сифатида ифодаловчи сўзларни бириктиради”², дейилади.

Объектив борлиқдаги нарса – предметларга, шахсга, ҳайвонга ҳос турлича ҳолатларни ифодаловчи ҳолат феъллари нутқда фаол

Семантическая классификация глаголов в узбекском языке //Актуальные вопросы русской и узбекской лингвистики. Сборник научных трудов. №656. Ташкент, 1981. 29-бет ва б.

¹Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. -М., 1955, 52-53-бет.

²Современный русский язык. I. М., 1980. 241-бет. Ҳақ қил: Современный русский язык. П.М., 1981.156-бет.

ишлатилиши ва мураккаб маъно тузилиши билан ажралиб туради. Ҳолат феъллари семемасининг архисемаси “ҳолат” бўлиб, у ҳолат феълларини бир макросистемага бириктиради. Чунки архисема характеридаги “ҳолат” семаси асосида ҳолат феълларининг семантик майдони юзага келади¹. Демак, архисема лексема семемасининг моҳиятини ифодалайди. Айни вақтда у шу семантик майдонга хос хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари архисемадан бошқа дифференциал семалари билан ҳам характерланади. Бу – табиий, мантикий. Чунки ҳолат феъллари муайян дифференциал семаларига кўра нутқда аниқ денотатив маънога, умумийликдан нисбий ажралишга эга бўлади². Дифференциал семалар ҳолат феълларининг мустақиллигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда лексема семемасининг ўзига хос белгиси, эмоционал – экспрессив бўёғи, нуткий хосланиши акс этади³.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари архисема ва дифференциал семадан бошқа семага ҳам эгадир. Бу сема «ҳолат» архисемали ва муайян дифференциал семали ҳолат феълларининг ички семантик гуруҳлари учун умумийдир. Бу турдаги семалар архисема билан дифференциал семалар ўртасида туради, ўзига хос хабар ташиydi. Бундай семалар манбаларда интеграл сема сифатида қайд этилади⁴. Интеграл семалар ҳам нисбий мустақил бўлиб, дифференциал семаларга нисбатан ҳажм жиҳатдан кенг, яъни бирор ЛСГга оид сўз маъноларига умумий хос белги – хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо интеграл сема архисемага нисбатан ҳажм жиҳатдан тор, чунки у фақат муайян микросистемага (семантик гуруҳга) оид лексема семемаларининг семалари билан боғланади. Архисема эса лексема семемасининг ҳажм жиҳатдан энг катта, мазмун жиҳатдан бой мантикий қисмидир.

Архисемаси “ҳолат” семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГ ўзига хос интеграл семаларга эга бўлади. Бу интеграл семалар бир –

¹ Феъл категориясига оид муайян семантик майдоннинг муайян семантик компонент асосида юзга келишини тилшунос А.М.Кузнецов ҳам алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Кузнецов А.М. О применении метода компонентного анализа в лексике //Синхронно – сопоставительный анализ языков разных систем. -М., 1971. 260-бет; Яна қаранг: Цветков Н.В.К методологии компонентного анализа// ВЯ., 1984, 67-бет.

² Қаранг: Расулов Р. Образы холат феъллари. Т., 1982. 5-бет; Цветков Н.В. К методологии компонентного анализа, 67-бет.

³ Қаранг: Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, 72-73-бет.

⁴ Қаранг: Киселева Л.А. Ўша асар, ўша бет.

биридан товуш материяси ва мазмун жиҳатига кўра фарқли, аммо шаклини аспектидагина бир хиллик касб этади.

Дикотомик принципга кўра сўз семемалари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема ўз ичида архисема ва интеграл семаларга ажралади. Архисема билан интеграл сема дифференциал семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Интеграл сема ҳам даставвал архисема таркибида бўлиб, таҳлил натижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда ҳолат феъллари семемаси архисемасининг умумийлиги кенг, максимал даражада бўлиб, у (архисема) ўзбек тили доирасида ҳолат феълларига хос идентификацияловчи сема саналади. Интеграл семанинг дифференциал семага нисбатан умумийлиги архисема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Интеграл сема ҳам архисемага ўхшаш, аммо доимо архисемадан сўнг юзага келадиган, аниқланадиган, архисема ифодасининг доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГ'ни ташкил қилувчи микросистемаларни аниқлайди. Интеграл семанинг умумийлиги дифференциал семага нисбатан биринчи даражали бўлиб, у (интеграл сема) ҳолат феълларининг у ёки бу ЛСГ'ларини ҳосил қилади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидаликдан, уларнинг мантикий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга кўраб хусусийлик орқали воқеалашади, “яшайди”. Ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги хусусиятлар эса хусусийлик сифатида намоён бўлади. Улар нисбий мустақилликка, алоҳидаликка эгадир. “Ҳолат” архисемали феълларнинг дифференциал семаси ҳолат феълларининг мустақиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ил нутқ бирлиги бўлиб изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, лексема семемаларининг структурал – семантик компонентларини (семаларини) миқдор жиҳатдан чегаралаш нисбий характерга эга. Асосан диққат-этибор лексема семемасининг энг муҳим, характерли семаларига – дифференциал семаларга қаратилади. Лексема семемаларининг семалар таркибида эса дифференциал семалар одатда биттадан ортиқ бўлади. Бундай ҳолларда текшириш объектининг характеридан, талабидан, максатидан келиб чиқиб, дифференциал семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сақланади. Демак,

ҳолат феълларининг маъно тузилишидаги муҳим, зарурий дифференциал семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг архисемаси -“ҳолат” интеграл ва дифференциал семаларда конкретлашиб, аниқ ифодага эга бўлади. Интеграл ва дифференциал семалар семанинг конкретлаштирувчи структур – семантик компонентлари сифатида архисема билан диалектик бирликни ташкил қилади.

Архисема, интеграл сема ва дифференциал семаларнинг ифода бирликлари асосида тузилган синтактик конструкциялар ҳолат феъли семемасининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларини, компонент этиборига кўра, таҳлил қилишда бу семантик майдоннинг қуйидаги ЛСГ лардан ташкил топиши аниқланди:

I. Давомли ҳолат феъллари. «Давомли» ҳолат феъллари вақт жиҳатдан чегараланмаган, қачон тугалланиши ноаниқ бўлган давомий ҳолатни ифодалайди. Мантиқий субъект ўз ҳолатининг давомийлиги, чўзиқлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда давомийлик белгиси шахс ёки предмет ҳолатининг муҳим, характерли томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. «Давомли» ҳолат феъллари қуйидагилар: *турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ.*

II. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари. «Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат «ҳаракат натижаси»да, ҳаракатнинг тугалланишидан юзага келади, яъни ҳаракатнинг давоми бўлади. У муайян ҳаракат кетидан келишига кўра ажралиб туради.

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларида ҳолатга фаол ҳаракатдан ёки муайян ҳолатдан ўтилади. Бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат туфайли содир бўлади. «Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари қуйидагилар: *ёришмоқ¹ (ёруғ бўла бормоқ)² қораймоқ (қора тусга кирмоқ, қоронғилашмоқ), қизармоқ (қизил тус олмақ), қуюқлашмоқ (қуюқ ва қалин тортмоқ), тугамоқ, қоранғилашмоқ, совимоқ (совуқ ҳолга келмоқ), исимоқ (иссиқ ҳолга келмоқ), илимоқ, оқармоқ (оқ тусга кирмоқ), булутланмоқ, камаймоқ (миқдори озаймоқ), абадийлашмоқ,*

¹ Айрим ҳолат феълларининг бир неча семантик гуруҳда учраши сабабли уларнинг такрор қўлланишини асослаш мақсадида ушбу ҳолат феълларининг ҳар бир ЛСГ да қайси маъноси билан қатнашини кавс ичида айтиб ўтишни лозим топдик.

² Ушбу изоҳлар асосан “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” дан (Москва, 1981, 1-2; ва Тошкент, 2005-2008. 1-5 товларидан) олинди.

ботмоқ, тинмоқ (ҳаракат, овоз, ёнги кабилардан тўхтамоқ ва тиниқлашмоқ), бўшмоқ, жимимоқ, кўнмоқ, қуримоқ (қуруқ ҳолга келмоқ ва тамом бўлмоқ), тиниқлашмоқ, кўпаймоқ (миқдори ортмоқ), чўккаламоқ, қалинлашмоқ (зицлашмоқ, кўпаймоқ), сарғаймоқ (сарик тусга кирмоқ), туташмоқ (туташ бўлмоқ), сўнмоқ (нурсизланмоқ ва иссиқ, ёруғ бермай қўймоқ), ўрнашмоқ, кўкармоқ (кўк тусга кирмоқ), тўлмоқ, тинчимоқ (ҳаракат, овоз кабилардан тўхтамоқ), қатқалоқланмоқ, димиқмоқ, қотмоқ (қаттиқ ҳолда бўлмоқ), сиёраклашмоқ, нурамоқ, тўймоқ (озуқа – минералга қонмоқ), ёмонлашмоқ, қизимоқ (қаттиқ исимоқ), тўқнашмоқ, яхламоқ (яхга айланмоқ), мовийлашмоқ, лаблан (ёки-лаш)моқ, яқинла (-и)моқ, ёлғизламоқ, гўзаллашмоқ, зарарланмоқ, равшанлаш (ёки-лан)моқ (равшан, ёруғ бўлмоқ), ёрқинлашмоқ, ёруғлашмоқ, майишмоқ, бўшашмоқ (юмишмоқ ҳолга келмоқ), узунлашмоқ, тўхтамоқ, зангламоқ, ўчмоқ (овоз, иссиқлик, ёруғлик кабиларни беришдан тўхтамоқ ва хиралашмоқ), йўқолмоқ, битмоқ, ёпишмоқ, бойимоқ, ивимоқ, музламоқ (музга айланмоқ), эскирмоқ, катталашмоқ (ҳажми ортмоқ), пишмоқ (истеъмол учун тайёр бўлмоқ), бўкмоқ, озаймоқ, хиралан (ёки-лаш)моқ (ёритиш ва кўриниш даражаси камаймоқ), юмишмоқ (юмишмоқ ҳолга келмоқ), оммалашмоқ, қонмоқ (суоқликка тўймоқ), қопламоқ, тамомламоқ, оғирлашмоқ (вазни, оғирлиги ошмоқ), танҳоланмоқ.

III. Ижро ҳолати феъллари. Ижро ҳолати феъллари субъект (асосан шахс) ижроси натижасида юзага келган ҳолатни ифодалайди. Субъект ҳолати ижро компонентиға эға бўлади. Ижро муайян ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи – натижа саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Ижро ҳолати феъллари қуйидагилар: сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, қўриқламоқ, пойламоқ, салқинламоқ.

IV. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳолат ҳаракатининг доимий белгиси, унинг мавжудлиги. “яшаш” усули, аммо тугалланмаган, давомли белгиси бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши ҳаракатнинг тугаши билан юз беради, яъни ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асоси сифатида мавжуд бўлади. Бошқача айтганда, мантикий субъект ҳолати ҳаракат билан биргаликда, бир бугун ажралмас ҳолда муайян предметни характерловчи муҳим белги – хусусият бўлиб кузатилади. «Ҳаракатнинг ҳолати» феъллари қуйидагилар: оғирлашмоқ (қийинлашмоқ), кучаймоқ, пасаймоқ, қизимоқ (авжига

чикмоқ), сусаймоқ, камаймоқ (ўша маънода), сустлашмоқ, бушашмоқ (кучи кесилиб, пасаймоқ), секинлашмоқ, кўпаймоқ (ўша маънода), мулойимлашмоқ, зўраймоқ, енгиллашмоқ, касодланмоқ, майинлашмоқ, хиралашмоқ (эшитилиш тиниклиги йўқолмоқ, пасаймоқ).

V. Малака ҳолати феъллари. Малака ҳолати феъллари жонли мавжудотда бирор ҳаракат – ҳодисага, предметга нисбатан пайдо бўлган муайян муносабатни, шаклланиб, мустаҳкамланиб доимий, давомий хусусиятга айланган кўникма, ўзлаштирилган одатни англатади. Бундай кўникма, одатлар асосан инсонга хос муҳим хусусият сифатида баҳоланади. Улар инсон характерининг бир кўриниши, воқе бўлишидир. «Малака ҳолати» феъллари куйидагилар: одатланмоқ, кўникмоқ, ўрганмоқ.

VI. Образли ҳолат феъллари. «Образли» ҳолат феъллари объектив борликдаги предмет – ҳодисалар, улар орасидаги муносабатлар хақида муайян хабар беришига, эмоционалликка, экспрессивлик даражасининг ортикчилигига кўра ажралиб туради. «Образли» ҳолат феъллари куйидагилар: алангламоқ, қаққаймоқ, гавдаланмоқ, пишмоқ (чиникмоқ ва ишлатиш учун тайёр), ёнмоқ, чақнамоқ, чўеланмоқ, нурланмоқ, оловланмоқ, қотмоқ (мутлақо ҳаракатсиз), пўрсилламоқ (кўпчимок), сўлмоқ (ғам – ташвишдан ўзини тўла олдирмоқ), жонланмоқ, порламоқ, милтирамоқ, мудрамоқ (ҳаракатсизликка берилмоқ), чарақламоқ, шалпаймоқ, шумшаймоқ (хунук кўринмоқ), шалваймоқ, шалвирамоқ, қатишмоқ, кумушланмоқ, ҳалқаланмоқ, жилмаймоқ (нур сочиб, табассум қилмоқ), жилваланмоқ, мўлтилламоқ, яшнамоқ, майинлашмоқ (юмшамоқ), етилмоқ (экиш учун тайёр), ярқирамоқ, ҳўмраймоқ, бўзармоқ (ғира – шира ёришмоқ), кўпчимок (етилиб кўтарилмоқ), қуримоқ (туғамок, йўқолмоқ), сўнмоқ (фаоллиги йўқолмоқ), жиололанмоқ, ястанмоқ, гулламоқ (обод бўлиб, чирой очмоқ), симобланмоқ, қовушмоқ, йилтирамоқ, тўлқинланмоқ, қақрамоқ, тормозланмоқ, дўмпаймоқ, олтинланмоқ, кўз – кўзламоқ, қалинлашмоқ (яқин дўст бўлмоқ), ялтирамоқ, дўрдаймоқ, қавармоқ (бўртиб чикмоқ), қовжирамоқ (дард – аламдан адо бўлмоқ), каппаймоқ, қўнқаймоқ, товланмоқ, қонсирамоқ, қўққаймоқ, кеккаймоқ (тиккаймоқ), ҳўрозланмоқ, ёришмоқ (ҳўрсандлик пайдо бўлмоқ ва енгил тортмоқ), юмшамоқ (совуқ таъсири анча пасаймоқ), ҳувилламоқ.

VII. Биологик ҳолат феъллари. «Биологик» ҳолат феъллари кенг маънодаги **тирик**, жонли организмнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғланади. Улар тирик организмда табиий, зарурий содир бўлувчи «биологик» жараён ҳолатларнинг тилдаги (нутқдаги) рамзи бўлиб келади. «Биологик» ҳолат феълларининг мазмун жиҳатида акс этувчи ирсий ходиса — ҳолатлар шахс, ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳолат белгиси бўлади. «Биологик» ҳолат феъллари куйидагилар: **кексаймоқ**, **қаримоқ**, **ўлмоқ**, **сувсамоқ**, **сувсирамоқ**, **чанқамоқ**, **очиқмоқ**, **ёшармоқ**, **чўлلامоқ**, **улгаймоқ**, **қуримоқ** (сўлиб ўсишдан тўхтамоқ), **саргаймоқ** (ўша маънода), **етилмоқ** (пишмоқ), **қизармоқ** (ўша маънода), **бўртмоқ** (кўкара бошلامоқ), **кўкармоқ** (ўша маънода), **пишмоқ** (етилмоқ), **гулلامоқ** (гул очмоқ), **чиримоқ**, **кўкلامоқ**, **сўлинқирамоқ**, **қовжсирамоқ** (қуриб бужсмаймоқ), **сўлмоқ** (доимий ўсиб турган ҳолатини йўқотмоқ ва суви қочиб қуриша бошلامоқ).

VIII. Физиологик ҳолат феъллари. «Физиологик» ҳолат феъллари шу феъллар семантик майдонининг энг катта қисмини ташкил қилади. Улар инсон ва ҳайвон организмнинг (аъзоларининг) **жисмоний** ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотлар организмда, уларнинг муайян аъзоларида юзага келган яққол физиологик ўзгаришлар акс этади. Бу «физиологик» ўзгаришлар жонли мавжудотларда:

1. **Жисмоний ўзгариш** натижасида: **хурпаймоқ**, **қутурмоқ**, **қонсизланмоқ**, **сўлгинлашмоқ**, **чарчамоқ**... 2. **Жисмоний жараён** ҳолатида: **ҳансирамоқ**, **сузилмоқ**, **гилайлашмоқ**, **жисмирламоқ**... юз беради. «Физиологик» ҳолат феъллари куйидагилар: **ухламоқ**, **чарчамоқ**, **шилпиқланмоқ**, **толиқмоқ**, **огримоқ**, **сулаймоқ**, **ориқламоқ**, **озмоқ**, **иситмаламоқ**, **безраймоқ**, **йигламсирамоқ**, **мизгимоқ**, **совқотмоқ**, **намиқмоқ**, **касалланмоқ**, **семирмоқ**, **йўгонлашмоқ**, **тўлишмоқ**, **мажолсизланмоқ**, **чиниқмоқ**, **элимоқ**, **ҳоримоқ**, **дармонсизлаш** (ёки-лан) **моқ**, **серраймоқ**, **ишинқирамоқ**, **чўққаймоқ**, **шумшаймоқ** (қовоғини солмоқ, тўрсаймоқ), **толмоқ**, **зирқирамоқ**, **шифоланмоқ**, **ҳолсизланмоқ**, **қораймоқ** (қора тусга кирмоқ), **тузалмоқ**, **қалинлашмоқ** (қалин тортмоқ), **бакраймоқ**, **яхламоқ** (совқотмоқ), **заифлашмоқ**, **гердаймоқ** (виқор билан кўкракни кериб турмоқ), **ишимоқ** (ўша маънода), **оқармоқ** (қонсизланмоқ), **қавармоқ** (ўша маънода), **қамашмоқ**, **гилтилламоқ**, **олаймоқ**, **диккаймоқ**, **анграймоқ**, **жисмирламоқ**, **кенгаймоқ**, **қизармоқ** (ўша маънода), **қизимоқ** (ҳарорати, иссиғи ошмоқ), **уюлмоқ**, **бўзармоқ** (ранги қув ўчиб оқармоқ),

қуруқшамоқ, жунжимоқ, киртаймоқ, совимоқ (ўша маънода), хиралан (ёки-лаш)моқ (кўриш қобилияти пасаймоқ), туманлашмоқ, кулимсирамоқ, ачишмоқ, кўкармоқ (ўша маънода), лўқилламоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшашмоқ (тинка – мадори қуримоқ), синиқмоқ, чақчаймоқ, саргаймоқ (ўша маънода), салқимоқ, кўпчи-моқ (бўртмоқ), катталашмоқ (йириклашмоқ), қурушмоқ, пўрсил-ламоқ (бўртиб қаваринқирамоқ), вазминлашмоқ, шилқилламоқ (ҳолдан тоймоқ, бўшашмоқ), қонсизланмоқ, жуфтланмоқ, ўчинқи-рамоқ, қотмоқ (музламоқ, совқотмоқ), сўлжасаймоқ, равшанлашмоқ (яхши кўрадиган бўлиб бормоқ), чимирмоқ, гувилламоқ, ганграмоқ, зингилламоқ, чўнқаймоқ, жисддийлашмоқ, акашакланмоқ, юнқалаш-моқ, кўпикламоқ, тинмоқ (кўз олди хира тортмоқ), букчаймоқ, тўймоқ (овқатга, сувга қонмоқ), увушмоқ, кичраймоқ, ялғизламоқ, қадоқланмоқ, маймашмоқ, таранглашмоқ, сирқирамоқ, бузжмай-моқ, тиришмоқ, гезармоқ, исимоқ (ўша маънода), қуримоқ, қов-жсирамоқ (қурушмоқ), заҳиллашмоқ, унниқмоқ, бўртмоқ (туртиб чиқмоқ, ишшинқирамоқ), туташмоқ (ўша маънода), ғилайлашмоқ, мункилламоқ, тортишмоқ, тетикланмоқ, қуюқлашмоқ (қалин тортмоқ), пахмаймоқ, музламоқ (совқотмоқ), шангилламоқ, пишиқмоқ, тўмтаймоқ, чангакланмоқ, елимлашмоқ, сузилмоқ, сўл-гинлашмоқ, ўткирлашмоқ, тўрсаймоқ, жилмаймоқ (кулимсирамоқ), илжасаймоқ, тиржасаймоқ, ишшаймоқ, иржасаймоқ, иршаймоқ, лўмбилламоқ, қонталашмоқ, тиниқмоқ, сирқовланмоқ, жонсиз-ланмоқ, ёшланмоқ, нурсизланмоқ, терчирамоқ, ҳурпиймоқ, мункаймоқ, кўлирмоқ, ўчмоқ (ранги оқармоқ, бўзармоқ), кирламоқ, уринмоқ, қутурмоқ, тўпламоқ, букраймоқ, қақшамоқ, оғирлашмоқ (тузалиши маҳол бўлиб қолмоқ, гангимоқ), тўлиқмоқ, ёмонлашмоқ, хасталанмоқ, бетобланмоқ, қонланмоқ, жунжикмоқ, гангимоқ (боши қотмоқ).

IX. Психик ҳолат феъллари. «Психик» ҳолат феъллари инсон рухий фаолиятини, рухий ҳолатини ифодалайди. Ушбу феъллар инсонда юз берган ёқимли ёки ёқимсиз туйғуларни, қувониш ва ғазабланиш, кўркув ва шодлик¹ каби ижобий ҳамда салбий эмоционал ҳолатларни ифода этиши билан бошқа лексик – семантик гуруҳ ҳолат феълларидан ажралиб туради. «Психик» ҳолат феъллари қуйидагилар: ўнғайсизланмоқ, кўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ афсусланмоқ, асабийлаш (ёки-лан)моқ, қувонмоқ.

¹ Қаранг: Иванов И.П. Умумий психология Тошкент, 1967. 13-бет.

гердаймоқ (манманлик қилмоқ, керилмоқ), юшамоқ (жаҳддан тушмоқ), қизармоқ (уялмоқ), аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшашимоқ (ҳовуридан тушмоқ), мудрамоқ (мудроқ босмоқ), ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, газабланмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ (кўнгли қолмоқ), ўкинмоқ, дадиллан (ёки-лаш)моқ, туташмоқ (қизишмоқ), жиддийлашмоқ, гижинмоқ, изсрганмоқ, эсанкирамоқ, сергакланмоқ, огринмоқ, қай-гурмоқ, исимоқ (кўнгли тортмоқ), талмовсирамоқ, маъюсланмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, ташивишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, ҳавфсирамоқ, шишинмоқ, безмоқ, зорланмоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ (эсанкирамоқ, саросимага тушмоқ), ҳомушланмоқ, кеккаймоқ (ўзини юқори тутмоқ), юпанмоқ, шубҳаланмоқ, тортинмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизла(-н)моқ, истигноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, сабрсизланмоқ, хотиржамланмоқ, тинчимоқ (енгил тортмоқ, тинчланмоқ), шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, тинчимоқ (енгил тортмоқ, тинчланмоқ),, жирканмоқ, мулойимлашмоқ, тўймоқ (тоқати тоқ, безорижон бўлмоқ), босинқирамоқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қоникмоқ, зирилламоқ, ёмонламоқ, ўртамоқ, ғўдаймоқ, қонмоқ (кўнгли тўлмоқ), ҳайратланмоқ, тараддудланмоқ, қийналмоқ, қаноатланмоқ, тутамоқ, тортинмоқ, ҳадиксирамоқ, чидамоқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ, эсанкирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фаҳрланмоқ, ҳайиқмоқ, каловланмоқ, тетикланмоқ, гаилланмоқ, саргаймоқ (зориқиб кутмоқ), гурурланмоқ, қувнамоқ, ёқмоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, ҳаволанмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, умидсизланмоқ, согинмоқ, қимтинмоқ, бетинчланмоқ, чулғамоқ, жиддийлашмоқ, лаззатланмоқ, қахрланмоқ, мириқмоқ, қизганмоқ, қўсмамоқ, уйқусирамоқ, огирлашмоқ (ноқулай, қийин бўлиб қолмоқ, бўшашимоқ).

Қайд этилган ЛСГларда “ҳолат” архисема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби семантик компонентлар интеграл сема ҳисобланади.

Англашилишича, ўзбек тилидаги ҳолат феълларида реаллашувчи мантикий субъект ҳолати «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракатининг ҳолати», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» ҳолат каби кўринишларда содир бўлади. Демак, борликдаги турлича ҳолатларни акс эттирувчи ҳолат

фeyллари семантикасининг мураккаб характери мантикий раъзишда ҳолат фeyлларининг назарда тутилган 9 туридан иборат семантик гуруҳланишига олиб келди.

Биз ҳолат фeyлларининг валентликларини тасвирлашда фeyл маъносидаги актантларининг мавқеи, фаоллиги ва қайд этилиши даражаси кабилардан келиб чиқиб, ҳолат фeyлларининг агенс, контрагент, локалис, объект (тўғри объект), адресат, ҳолат ва сабаб каби семантик валентликларини аниқладик¹.

Ушбу тадқиқотда қайд этилган лексик – семантик гуруҳларга оид ҳолат фeyлларининг нутқда муайян дифференциал семадарда келиши жараёнида, фуқционал – семантик фаоллигида, агенс, контрагент, локалис, объект, адресат, ҳолат ва сабаб каби семантик валентликларининг моҳияти, табиати, ўзига хос хусусиятлари, ёндош ходисалар билан бўлган муносабати кабиларни тил ва нутқ диалектикаси асосида атрофлича ёритдик.

¹ Ўзбек тилидаги ҳолат фeyлларининг семантик валентликлари сифатида яна восита ва манба валентликларини ҳам кўрсатиш мумкин. Аммо бу тип семантик валентликлар миқдор жиҳатдан ким, сифат жиҳатдан эса характерли бўлмагани. шунингдек, улар ҳолат фeyлларийинг баъзи семантик гуруҳларигагина хос бўлганлиги учун ишда уларни ҳам ёритишни лозим топмадик.

ФЕЪЛ АСОСЛИ ГАПЛАР ВАЛЕНТЛИГИ

I БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ

Феълда инфодаланувчи муайян хабар бевосита ўз субъектига эга бўлади. Чунки феъл информацияси аслида мантикий субъектнинг фаолияти бўлиб воқеалашади. Г.А.Золотова таъкидлаганидек, "...объектив борлиқда ҳаракат (шунингдек ҳолат — Р.Р.)ўзича мижҳул бўлмайди, у субъект функцияси сифатида амалга ошади"¹. Шунга кўра феъл шахс ёки предметнинг турлича фаолиятига хос жараёнларни англатиши билан характерланади.

Феъл маъносидаги ҳолатнинг субъекти, айтилганидек, доимо агенс бўлиб кузатилади. Феъл семантик майдонининг ҳар бир маъно гуруҳини ташкил қилувчи тил бирликлари агенси билан муҳимдир. Чунки объектив турлича жараёнларни аслида агенс юзига келтиради. Агенс феълдаги, хусусан ҳолат феълларидаги ҳолатнинг манбаи, уни ўзида моддийлаштирувчи логик субъект — семантик актантдир².

Агенс ҳолат феъллари доирасида ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Унинг ўзига хослиги бевосита ҳолат феълларининг семантик моҳиятидан, асосан, ўтимсизлигидан³ келиб чиқади. Шунга кўра С.Д.Кашнелъсон "Кўпгина феъллар ("ўтимсиз феъллар" деб юритилувчилар) бирламчи тўғри объект (носитасиз тўлдирувчи —Р.Р.) билан бирикмайди"⁴, дейди. Бинобарин, ҳолат феъллари бирор объектни талаб қилмайди, ундаги ҳолат муайян объектга йўналмайди, унинг талаб кучи агенс актанти билангина чегараланади⁵. Ҳолат феълларининг доимий ўтимсизлиги ҳолат ва унинг агенси орасидаги муносабатда яққол кўринади. Ҳолат муайян субъектда амалга ошиб, шунда тугаши билан характерланади. Демак, логик субъект бир вақтда ҳам

¹Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 163-бет. Яна қаранг: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, 52-53-бет.

²Қаранг: Ахманов О.С.Словарь лингвистических терминов.- М., 1966. 31-бет. Золотова Г.А. Уша асар. 44-бет.

³Ўтимсиз феълларнинг, асосан, ҳолатни англатиши ҳақида қаранг: Баскаков Н.А.Залоги в каравиктаском языке —Тошкент, 1951. 14-15-бет. Гензале И.О., Гайдарова Ф.А. О выражении субъекта и объектов в языках различных типов, 166-175-бет. Кашнелъсон С.Д.Типология языка и речевое мышление, 44-бет ва б.

⁴Кашнелъсон С.Д. Уша асар, 44-45-бет.

⁵Яна қаранг: Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 33-бет.

ҳолатнинг агенси, ҳам объекти бўлиши билан ажралиб туради¹. Бу ҳолда агенс актантининг муайян ҳолат билан алоқасига кўра икки босқичли жараёни ўзида акс эттириши муҳимдир.

Агенс, бир томондан, ҳолатнинг бажарувчиси сифатида динамик куч, иккинчи томондан, уни (ҳолатни) ўзига “жойлаштиришига”, ташқарига чиқармаслигига кўра эса статик куч бўлиб воқеалашади, ҳолат бевосита агенснинг ўзида қолади. Кўринадики, ўтимсиз ҳолат феълларининг алоҳида объекти йўқ. Шунинг учун улар объект валентлигига эга эмас. Уларнинг семантик имконияти, айтилганидек, бажарувчисига кўра фақат агенс билан чегараланган. Шунга қарамадан ўтимсиз ҳолат феълларининг объект валентлиги эмас, объект актант бор. Бу логик – семантик универсалликка эга ҳам субъект, ҳам объект бўлган агенс – ҳолатли шахс ёки предметдир. Демак, мантиқан объект бор. Аммо грамматик жиҳатдан эса фақат агенс валентлиги мавжуд. У объект валентлиги ҳолатида эмас. Агенснинг объект сифатида кўриниши фақат мантикий – семантик жиҳатдан бўлиб, бу (объект) грамматик мустақилликка, алоҳида товуш шаклига эга ҳолда реаллашмайди. Агенснинг объект вазифасига ҳам эга бўла олиши унинг потенциал имкониятидир.

Шуниси ҳам муҳимки, агенснинг ҳолатни бажарувчи сифатидаги фаолияти асосий, бирламчи бўлса, унинг юзага келган ҳолатни ўзида акс эттириш ҳам асосий, аммо иккиламчидир. Чунки бажариш жараёни натижасида ҳолат юзага келади. Аммо буларни амалга ошириши ва юзага келиши нуқтаи назаридан ажратиб бўлмайди. Чунки булар ўзаро диалектик боғлиқ бўлиб, бирга юз беради.

Агенснинг бажарувчи сифатидаги фаолиятдан юзага келган ҳолат табиий ҳолда муайян предметда тўхташи керак. Акс ҳолда у таъсир қилиш кучини йўқотади. Демак, натижа ҳолат ўтимсиз ҳолат феълларида ўз бажарувчиси – агенси доирасидан четга чиқмайди. Чунки агенс ҳолатни ўзида “тўплаш” қобилиятига ҳам эга². Айни вақтда агенснинг муайян предмет сифатида муайян ҳолатда воқеланиши қонуният. Айтилганидек, ҳолат ҳам материянинг яшаш, мавжудлик шаклидир.

Агенснинг объект ҳам бўлиши ҳолат феъллари доирасида типик. Чунки, маълум бўлганидек, ҳолат феъллари асосан ўтимсизлиги

¹ Қаранг: Мартынов В.В. Категории языка. 17–25-бет.

² Яна қаранг: Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теории валентности, 31-бет.

билан ажралиб туради. Бинобарин, ўтимсизлик ҳолат феъллари мизмун жихатининг доимий семантик белгисидир.

Ҳолат феъллари баъзан ҳолатни ағенси ва алоҳида объект актантн билан ифодалашига кўра ҳам характерланади. Ўтимли ҳолат феъллари ҳам мавжуд бўлиб, уларда субъект фаолиятдан юзага келган ҳолат алоҳида объект билан боғланади. Бу ҳолда ағенс актантн факат бажарувчи сифатида келиб, мустанкил объект актантн билан ҳолат феъли маъноси оркали зарурий, мантикий муносабатга киришади.

Ағенс объект бўлган ўтимсиз ҳолат феълларининг семантик имконияти ўтимли ҳолат феълларининг семантик имкониятидан қолишмайди. Чунки ўтимсиз ва ўтимли ҳолат феълларининг ҳар иккиси ҳам объект актантнга эга. Аммо у (объект) ўтимли ҳолат феълларида мустанкиллиги, алоҳида сўз маъносида ифодаланиши билан, ўтимсиз ҳолат феълларида эса объект ағенснинг ўзи эканлиги, ағенсда яширинганлиги, ундан ажралмаслиги, алоҳида сўзда қайд этилмаслиги билан характерланади. Чунки бунда объект вазифаси ағенсга юклатилганлиги, ағенснинг ўзи объект ҳам эканлиги билан муҳимдир.

Демак, ҳолат феълларининг ағенси объект вазифасини ўташи, баъзан ағенснинг факат ўз функциясида – ағенс функциясида бўлиши ҳолат феълларининг ўтимсиз ва ўтимли хусусияти билан боғлиқдир.

Феъл маъносидаги ҳолатнинг бажарувчисини ағлатувчи сўз ағенс валентлигининг реализатори ҳисобланади¹. Ағенснинг нутқий реализатори синтактик конструкцияларда ҳолат феълнинг (асосан, предикатив ядронинг) семантик – синтактик бирикувчиси, айна вақтда гапнинг тема характеридаги асосий структур бирлиги бўлиб, у, айтилганидек, ағенс² валентлигини реаллаштирувчи саналади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ағенсини реаллаштирувчи тил бирликлари (сўз) гапда асосан бош келишиқда (номинативда) кузатилади³. Бу асосий бўлса-да, мутлақ эмас, нисбийдир. Нисбийлик ағенснн ифода этувчи сўзнинг баъзан шаклан типик ҳолатидан чекинишида, яъни келишиқли сўз шаклида бўлишида кўринади.

¹ Қаранг: Аҳманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 31-бет.

² Баъзи ишларда ағенс термини ўринга субъект термини ҳам ишлатиладн. Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 125-бет.

³ Золотова Г.А. ағенс актантнн ағлатувчи сўзнинг рус тилида ҳам номинативда келишини алоҳида таъкидлади. Қаранг: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 44-бет.

Агенс реализаторининг нуткий қўлланишига кўра формал – синтактик ва функционал универсаллиги маъно жиҳатдан унда ифодаланган муайян актантнинг субъект – объект ёки соф субъект характериини ўзгартирмайди. Бундай ҳолда семантик – синтактик симметрия ва асимметрия юзага келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдонидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенс валентлигига кўра алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ЛСГ ҳолат феълларининг агенслари синтактик конструкцияларда сўз ва сўз формаларида келишига кўра агенсни ифода этувчи лисоний бирликлар турли гап бўлаги бўлиши билан ҳам диққатга сазовордир.

Ҳолат феъллари гап конструкцияларида асосан аниқ нисбатда келади. Уларнинг бошқа нисбат шаклларда келиши ҳам муҳимдир.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъли асосли гапларнинг агенс валентлигини, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уни (агенсни) семантик ва синтактик жиҳатдан тўла таҳлил килиш, агенс қайд этилган сўзларнинг нуткий, формал – структур реаллашиши ва, айниқса, гап бўлақларига бўлган муносабати, улар билан умумий ва фаркли томонлари кабиларни ёритиш мақсадида куйидаги тартибда иш олиб бордик:

1. Агенс валентлиги реализаторининг эга вазифасида келиши.

2. Агенс валентлиги реализаторининг эга-кесим қолипидан бошқа конструкцияларда келиши¹.

АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ ЭГА ВАЗИФАСИДА КЕЛИШИ

Семантик – синтактик мувофиқлик агенсни ифода этган сўзнинг гапда эга вазифасида келишида кўринади. Ҳолат феъллари агенси реализаторининг бош бўлақ сифатидаги синтактик – функционал фаоллиги типиклиги билан характерланади. Бу типиклик агенсни ифодалаган сўзнинг асосан бош келишиқда кузатилиши билан ҳам тасдиқланади. Шунга кўра ҳолат феъллари агенсининг реализатори

¹ Ушбу бўлимга оид ҳодисалар ишга бевосита алоқадор эмаслиги, мақсад кесими ҳолат феълли гапларнинг валентлигини (мас., агенс, контрагент, локалис... валентлигини) ёритиш, таҳлил килиш бўлганлиги сабабли айни ҳодисанинг баънига тўхталмадик. Бу ҳақда кўлак маълумот олиш учун куйидаги монографияларга Қаранг: Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари -Т., 1989; Расулов Р. Главные состояния в узбекском языке и их валентность -Т., 1991.

формал – синтактик жиҳатдан эга билан ўхшаш бўлади¹. Чунки эганинг бош келишида келиши унинг семантик – синтактик табиатига мос грамматик қонуниятдир. Бу шакл унинг мутлак ҳокимлик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардан биридир².

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, агенсни англлатувчи сўз билан эга орасидаги муайян ўхшашлик мутлак эмас, нисбийдир. Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапдаги ўрни эгага нисбатан эркиндир. Агенс реализатори эгадан фаркли фақат предикатив марказгагина эмас, баъзан у қараткич аниқловчи вазифасида келганда эга, тўлдирувчи ва ҳол вазифасидаги ўз аниқланмишига (ҳоким компонентига) ҳам бирикади, улар орқали семантик жиҳатдан кесимга бўлганади. Шунингдек, агенсни ифодаловчи сўз гап конструкцияларида кесим³ тўлдирувчи ва ҳол вазифасида келиши билан ҳам ажралиб туради.

Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапда номинативда, тил бирлиги шаклида қўлланиши синтактик қонуниятга биноан унинг эга, коммуникатив жиҳатдан эса тема бўлишига имкон беради. Шунга қўра агенсни реаллаштирувчи лексема семемаси билан ҳолат феъли семемаси муносабатидан муайян семантик синтагма тузилади. Аниқроғи, кесим вазифасидаги ҳолат феъли тема компонентини қайд этиб, тема позициясидаги агенсга ҳос муайян ҳолат белгисини англатади, уни характерлайди. Агенс реализатори билан ҳолат феълининг валентлик алоқаси тема-рема муносабатининг асоси бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенси гапда от, олмош, сон ва субстантив бирликларда ифодаланади.

Қуйида ҳолат феъллари семантик майдони доирасидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенс актантларини кўриб чиқамиз:

Турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ «давомли»; тўхтамоқ, яқинлашмоқ, чўккаламоқ, тинчимоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, озаймоқ, абадийлашмоқ, яккаламоқ, сергалмоқ, ёлғизламоқ, сийраклашмоқ, ўрнашмоқ, йўқолмоқ, димиқмоқ, бойимоқ, тинмоқ, жимиимоқ, тўқнашмоқ, танҳоланмоқ «ҳаракат натижаси»; салқинламоқ «ижро»; кўникмоқ, одатланмоқ «малака»; ҳўрозланмоқ, қотмоқ,

¹ Қаранг: Кучкартася И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 22-бет.

² Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т., 1965, 85-бет.

³ Қиёслинг: Бу – баҳор кўшидан қўқарган дала (Альманах).

пишмоқ, гавдаланмоқ, шалваймоқ, шалтаймоқ, шалвирамоқ, қақ-
қаймоқ, алангаланмоқ, қовжирамоқ, ёришмоқ, қалинлашмоқ, сўл-
моқ, гулламоқ «образли»; ўлмоқ, кексаймоқ, қаримоқ, сувсамоқ,
сувсирамоқ, чанқамоқ, очиқмоқ, ёшармоқ, чўлламоқ, улгаймоқ
“«биологик»”; ухламоқ, сулаймоқ, жунжикмоқ, чарчамоқ, тир-
жсаймоқ, мункилламоқ, мункаймоқ, терламоқ, тўймоқ, оғримок,
озмоқ, ориқламоқ, кулимсирамоқ, совқотмоқ, мунгаймоқ, исит-
маламоқ, қотмоқ, тўмтаймоқ, мизғимоқ, оғирлашмоқ, касал-
ланмоқ, семирмоқ, йўгонлашмоқ, тўлишмоқ, гезармоқ, ишшаймоқ,
мажолсизланмоқ, жилмаймоқ, чиниқмоқ, элимоқ, ҳоримоқ, иржай-
моқ, дармонсизланмоқ, оқармоқ, бўзраймоқ, уринмоқ, серраймоқ,
чўққаймоқ, шумшаймоқ, толмоқ, шифоланмоқ, тўлиқмоқ, илжай-
моқ, бўзармоқ, ҳолсизланмоқ, тузалмоқ, тўрсаймоқ, унниқмоқ,
сирқовланмоқ, безраймоқ, қизимоқ, жунжимоқ, ёмонлашмоқ, йиг-
ламсирамоқ, иршаймоқ, музламоқ, бетобланмоқ, гердаймоқ, чўн-
қаймоқ, заифлашмоқ, бўшашмоқ, анграймоқ, тетикланмоқ, тўм-
паймоқ, толиқмоқ, хасталанмоқ “«физиологик»” ва ўнгайсиз-
ланмоқ, қўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ,
ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлашмоқ,
қувонмоқ, юмшамоқ, қизармоқ, аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшаш-
моқ, мудрамоқ, газабланмоқ, ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, таажжуб-
ланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, сови-
моқ, ўкинмоқ, дадилланмоқ, жиддийлашмоқ, гижинмоқ, ижирган-
моқ, эсанкирамоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, туташмоқ, қайғурмоқ,
уйқусирамоқ, талмовсирамоқ, тараддудланмоқ, маъюсланмоқ,
овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, дов-
дирамоқ, гарангсирамоқ, жирканмоқ, гумонсирамоқ, шодлинмоқ,
хавфсирамоқ, безмоқ, зорланмоқ, тўймоқ, ҳадиксирамоқ, мағрур-
ланмоқ, гангимоқ, ҳолушланмоқ, кеккаймоқ, юпанмоқ, ҳайиқмоқ,
тортинмоқ, оғирлашмоқ, дўгаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизланмоқ,
истигноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, сабрсизланмоқ,
хотиржамланмоқ, шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, мулоимлашмоқ,
босинқирамоқ, тинчимоқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддат-
ланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ, қимтинмоқ, зирилмоқ, тутатмоқ,
ғудаймоқ, қонмоқ, ҳайратланмоқ, қийналмоқ, қаноатланмоқ, чида-
моқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ, ҳаволамоқ, эсанкирамоқ, телба-
ланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фахрланмоқ, каловланмоқ, те-
тикланмоқ, гашланмоқ, исимоқ, саргаймоқ, гурурланмоқ, қувнамоқ,
мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, куйинмоқ,

чиранмоқ, гердаймоқ, соғинмоқ, бетинчланмоқ, шишинмоқ, умид-сизланмоқ, лаззатланмоқ, ганграмоқ, хавфланмоқ, тўлқинланмоқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ, мириқмоқ, шубҳаланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агентс¹ актантс шаҳс бўлади. Назарда тутилган ҳолатлар шаҳсда юзага келади. Шаҳс ушбу ҳолатларни ўзида ташийди, айна ҳолатларга эга бўлади. Бинобарин бундай ҳолатларнинг агентс инсон бўлиши мантикийдир. Бу, бизнингча, ҳолат феълларининг семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агентс сифатида шаҳсни бевосита талаб қилишидан келиб чиқади. Чунки ҳолат феълнинг семантик структурасида “шаҳс” семаси асосийлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатан, объектив борликда қайд этилган ҳолатларда бўлиш имкони асосан инсонга хосдир. Демак, синтактик конструкцияларда ҳолат феълларининг агентс бўлиб шаҳснинг келиши логик – семантик қонуниятга асосланади.

Шуниси муҳимки, айниқса «ижро» ҳолати феълларининг агентс бошқа барча ЛСГ ҳолат феълларидан фарқли инсонлиги, «ижро» ҳолати фақат инсонга хос психо-»физиологик» жараёнлиги билан ўзига хос хусусиятга эгадир. Қиёсланаётган феъллардаги ҳолатнинг агентс инсон бўлиши, бундай ҳолат фақат у (шаҳс) томонидан амалга оширилиши, шундай ҳолатда инсондан бошқа бирон предмет бўла олмаслиги билан изоҳланади. Яна қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, паналамоқ*.

Тўғри, малака, «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ҳам агентсининг асосан шаҳс эканлиги билан фарқ қилади. Аммо айни вақтда бу ҳолатларда инсондан бошқа жонлилар (ҳайвон, қуш) ҳам бўлиши билан улар (ҳолат феъллари) ўзаро ўхшаш бўлса, «физиологик» ҳолатнинг агентс сифатида киши аъзоларининг ҳам кузатилиши уларнинг ўзаро фарқлинишига олиб келади.

Қисқаси, ҳолат феълли гап конструкциясининг тузилиши – предикатив бирикма компонентларининг ўзаро алоқаси, боғланиши “шаҳс” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Нигора қимирламай турарди* (С.Аҳмад). Муқаддас тўхтади (О.Ёқубов) Аям ҳам кўникди (А.Қаҳҳор) *Муҳаммадражаб семирган* (А. Қодирий) ва бошқалар. Кўринадики, феъл маъноларидаги ҳолатнинг агентс

¹Агентс гермини тишуносликда асосан шаҳс ифодаси учун ишлатилади. Биз ишда агентс терминини кенг маънода олиб, шартли равишда жонли ва жонсизларга – шаҳс ва предметларга нисбатан қўлладик. Агентс сифатида шаҳс ва кенг маънодаги муайян предмет келганда улар муайян ҳолатга эга, ҳолат юзага келган, ҳолатни ўзида ташувчи, ҳолатни, “бажарувчи” мантикий субъектлар бўлиб реаллашади.

(шахс) айна вақтда объект характеридадир, объекти ҳам унинг (агенсининг) ўзидир.

Шу нарса характерлики, *тамомламоқ*, *яккаламоқ* *ёлғизламоқ* «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ*, *асрамоқ*, *ўқталмоқ*, *паналамоқ*, *қўриқламоқ*, *пойламоқ* «ижро»; *ўрганмоқ* *малака*; *чимирмоқ*, *ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ*, *қизганмоқ*, *қўмсамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳам агенси вазифасида шахс кузатилади. Аммо у ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Шуниси қизиқки, ушбу ўтимли ҳолат ҳолат феъллари агенсининг фақат ҳолатнинг субъекти бўлиб келиши мутлақ эмас, нисбийдир.

Тамомламоқ, *яккаламоқ*, *ёлғизламоқ* «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ*, *асрамоқ*, *ўқталмоқ*, *паналамоқ* «ижро»; *чимирмоқ*, *ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси (шахс) ушбу феълларнинг ўтимлилигига кўра ҳолатни бажарувчи саналади. Айна вақтда у ҳолатнинг объекти эмаслиги, объект ҳам бўлиш унинг вазифасига кирмаслиги билан фарқ қилади. Аниқроғи, текширилатган ўтимли ҳолат феълларининг объекти агенс бўлмай, балки объект бутунлай бошқалиги, алоҳидалиги, синтактик конструкцияларда муайян сўз формасида воқеалашиши билан мустақилдир. У агенс (шахс) юзага келтирган муайян ҳолатнинг объекти (объект ҳолати) сифатида характерланади. Демак, бу ҳолда агенс эмас, балки объект муайян ҳолатга ўтади. Шунга кўра ўтимли ҳолат феълларининг агенси (шахс) объект бўлмайди. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ўз. халқ эртак). *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Бўронбек тўппончасини... ота – болага ўқталди* (Ҳ.Ғулом). *Муаттар қошини чимирди* (А.Қаҳҳор).

Пойламоқ, *қўриқламоқ* «ижро»; *ўрганмоқ* «малака» ва *қизганмоқ*, *қўмсамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ҳам алоҳида объект актантга эгаллиги билан юқоридаги ўтимли ҳолат феълларидан фарқ қилмайди. Аммо шунга қарамасдан уларнинг агенси (шахс) фақат ҳолатни «ҳосил қилувчи» бўлмайди. Бунда ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агенс ҳисобланади. Шунга кўра у (агенс) ўтимсиз ҳолат феълларининг агенси объект типини билан муайян умумийликка эга бўлади. Ушбу ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти гапда алоҳида сўз шаклида реаллашишига, семантик – синтактик мустақил бўлишига қарамай, у, аввалги типдагидек, шахс юзага келтирган ҳолатда бўлмайди. Чунки у (объект) ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга

бўлмаслиги билан ажралиб туради. Аниқроғи, у агентс юзага келтирган ҳолатга ўтувчи, шу ҳолатда кўринувчи объект бўлмай, балки агентсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет билан боғлиқ ҳолда, таъсирида содир бўлишини аниқ кўрсатиб туради. Қиёсланг: *Орлов қишлоқ йўлларини қўриқлаётибди* (Ҳ.Ғулом). *Искандар уни қаттиқ қизганди* (Ойбек). Демак, ўтимли ҳолат феълларининг шахс актанти агентс ва объект (агенси объект) бўлиб келишидан қатъий назар феълдаги ҳолат доимо муайян объект билан бевосита муносабатда кузатилади.

Ҳолат феълларининг шахс сифатидаги агенси, юкорида кўрганмиздек, синтактик конструкцияларда эғалик қўшимчали ва аффиксоидли сўз формаларда ҳам ифода этилиши билан ажралиб туради. Шунга кўра ҳолат феъллари агентсининг реализатори денотатив- коннотатив маъноли семантик “модел”га эга бўлади. Яна қиёсланг: *Раҳбархон уйғоқ ётди* (Ҳ.Назир). *Ҳозир эса менинг Гулнорам ёнимда ўтирибди* (О.Ёкубов) ва б.

Ҳолат феъллари учун агентс ифода этилган сўзларнинг гапда эғалик қўшимчали, аффиксоидли, изоҳловчили *Турғун ота жим ўтирди*. (М.Исмоилий), уошиқли ёки бирикмали келиши факультативдир. Чунки назарда тутилган ҳолат феъллари шахс маъноли лисоний бирликларнинг сўз ёки сўз формасида келишини талаб қилади. Бу семантик конуниятга асосланади. Аммо айнаи вақтда шахс маъноли от ёки бошқа сўзларнинг гапда формал – структур турлича шаклланиши нутқ факти сифатида синтактик конуниятга асосланади. Бу бевосита коммуникация билан, коммуникантлар орасидаги муносабат билан, аниқроғи, сўзловчининг хоҳиш – иродаси билан, унинг шахс ифодали отларни қандай шаклда бериши билан, агентсга (шахсга) бўлган муносабати, уни қай жиҳатдан характерлаши, аниқлаши билан боғлиқ юзага келадиган индивидуал – нуткий ҳодисадир, семантика ва синтаксиснинг диалектик муносабатидир. Демак, шахс ифодали отларнинг структур – позицион турличалиги, синтактик турлича шаклларда бўлиши маъно жиҳатдан уларнинг бир мазмун планига – шахс актантига, уни ифодалашга хизмат қилиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги *турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ* «давомли»; *тўхтамоқ, тинчимоқ, бўшамоқ, яқинлашмоқ, ўрнашмоқ, ивимоқ* «ҳаракат натижаси»; *сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қўриқламоқ, салқинламоқ* «ижро»; *ўрганмоқ, одатланмоқ, кўникмоқ*

“малака”; пишмоқ, шалвирамоқ, шалваймоқ, шалтаймоқ, ёнмоқ, сўлмоқ, қотмоқ «образли»; қаримоқ, кексаймоқ, ўлмоқ, чанқамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, ёшармоқ, улгаймоқ «биологик»; чарчамоқ, ухламоқ, озмоқ бўшаимоқ, иситмаламоқ, шумшаймоқ, толмоқ, толиқмоқ, хоримоқ, шифоланмоқ, ҳолсизланмоқ, қораймоқ, тузалмоқ, анграймоқ, оғримоқ жунжимоқ, бўзраймоқ, тўлиқмоқ, совқотмоқ, тўлишмоқ, музламоқ, гердаймоқ, заифлашмоқ, тетикланмоқ, ёшламоқ, хасталанмоқ «физиологик» ва ўнгайсизланмоқ, кўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севиноқ, суюноқ, ачинмоқ, чўчиноқ, қизиқмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлашмоқ, қувонмоқ, гердаймоқ, юмшамоқ, қимтинмоқ, қизармоқ, аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшаимоқ, мудрамоқ, газабланмоқ, ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, шишинмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманиноқ, совимоқ, ўкинмоқ, дадилланмоқ, жиддийлашмоқ, гижинмоқ, ижирғанмоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, қайғурмоқ, уйқусирамоқ, талмовсирамоқ, тараддудланмоқ, мавжсалмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, таишишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдиримоқ, гарангсирамоқ, жирканмоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, хавфсирамоқ, безмоқ, зорланмоқ, ҳадиксирамоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ, ҳомушланмоқ, кеккаймоқ, юпанмоқ, ҳайиқмоқ, тортинмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизланмоқ, истигноланмоқ, безовта-ланмоқ, тоқатсизланмоқ, хотиржамланмоқ, шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, мулойимлашмоқ, босинқирамоқ, таъсирланмоқ, умид-ланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ, зирилмоқ, гўдай-моқ, қонмоқ, ҳайратланмоқ, қийналмоқ, қаноатланмоқ, тортин-моқ, чидамоқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ, ҳаволанмоқ, эсанқирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фахрланмоқ, каловланмоқ, тетикланмоқ, гаиланмоқ, саргаймоқ, гурурланмоқ, қувнамоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, согинмоқ, бетинчланмоқ, лаззатланмоқ, ганграмоқ, хавфланмоқ, тўлқинланмоқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ мириқмоқ каби «психик» интеграл семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолатларнинг агеенси – шахс кишилиқ, ўзлик, сўроқ, жамловчи ва гумон олмошларида ҳам “кўринади”. Шунга кўра олмошлар отлар билан мувофиқ бўлади, от ўрнида келади. Айни вақтда олмошнинг от ўрнида келиши унинг доимий лексик-семантик хусусиятларидан бўлиб, бу имконият гап конструкцияларида воқе бўлади¹. Демак, агеенс функциясидаги шахснинг олмош орқали берилиши ҳам

¹ Қаранг: Виноградов В.В. Русский язык, 17-бет.

нуткий ходиса саналади, коммуникацияда юз беради. От ва олмош лексемалар шахс англатишига кўра ўзаро фарқ қилади. Аниғи, олмошларда ифода этилган шахс отлардагидан фарқли мавҳум бўлади. Мавҳумлик даражаси жамловчи, айникса, гумон олмошларида кучли бўладики, бу бевосита шундай олмошларнинг семантик табиати билан, уларнинг шундай ифодага бевосита (узуал) эғалиғи билан боғлиқдир. Масалан: *У жимгина ўтирибди* (Альманах). *Колхознинг қовунини ким пойлайди* (С.Абдулла). *Гўдаклик чоғимда сенга ўргандим* (Ҳ.Олимжон). *Кейин қолган бари ўлди* (Алпомиш). *Бурчакда кимдир шумшайиб турарди* (М.Исмоилий).

Турмоқ ва ўтирмоқ «давомли» ҳолат феълларининг ағенси шахс баъзан микдор ва жамловчи сонларда ҳам ифодаланади: *Бўш залда фақат иккимиз турардик* (О.Ёкубов). *Иккови ҳам индамай ўтираверди* (Лайли ва Мажнун).

Ҳолат феълларининг ағенси (шахс) субстантив бирликларда ҳам реаллашади. Нутқ жараёнида муайян сўз фақат доимий, узуал маъносида келмай, балки отлашган ҳолда ҳам келади. Гапда у от бажарадиган семантик – синтактик вазифада бўлади, предмет тушунчасини ифодалайди, конкретлашади. Шуниси характерики, бу ҳолда субстантив сўз маъносида ҳам предмет, ҳам шу предметга хос муайян белги – хусусият, микдор кабилар ифодаланади. Чунки отлашган сўзнинг денотатив маъноси (белги, микдор кабилар) предмет денотатив маъносисиз, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда англашилмайди. Унда ифодаланган белги доимо муайян предмет билан алоқада бўлади. Бизнингча, шунга кўра бу предмет – унинг реализатори нутқда муайян сабабга (масалан, тежамкорлик принципига, бирикмани ихчамлаш кабиларга) кўра эркин тикланиш шарти билан туширилади¹, эллипсисга учрайди. Чунки нутқда унинг қўлланиши факультатив бўлиб, доимо синтактик реаллашиши зарурий саналмайди. У тема сифатида мантиқан англашилиб туради. Аниғи, логик урғу олган бошқа сўз маъноси, одатда, унинг аниқловчиси уни (аниқланмишни) ҳам билдириш имконига эга бўлади. Шу сабабли унинг мавжудлиғи факультативдир. Демак, бу ҳолда гап конструкциясида муайян сўзнинг синтактик қайд этилмаслиғи формал жиҳатдан, аммо семантик жиҳатдан у ҳамма вақт мавжуд бўлади. Бундай лисоний

¹Қиёсланг: Иванова И.П., Бурликова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, 37-бет.

“операция” нуткий ходиса сифатида баҳоланади, нуткий метонимия саналади.

Субстантив бирликларнинг предмет тушунчасини ифодалаши факат семантик жиҳатдан бўлиб¹, товуш материали уларнинг отдан бошқа туркумга оидлигини аниқ кўрсатиб туради. Демак, субстантивацияда отдан бошқа туркумдаги сўзнинг товуш (материал) томони эмас, мазмун томони асос бўлиб ҳисобланади. Албатта, бу фикрдан сўзнинг маъно томони бирламчи, товуш томони эса иккиламчи деган хулоса келиб чиқмайди. Сўзнинг товуш томони тингловчи нуктаи назаридан ҳамма вақт бирламчи бўлиб, шундан келиб чиқувчи маъно томони эса иккиламчи ҳисобланади².

Бизнингча, муайян сўзнинг нутқ фаолиятида отлашиб келиши нутқ маҳсули сифатида табиий, айни вақтда доимий ҳодиса саналиши керак. Унинг доимийлиги тил (нутқ) эгаси бўлган жамиятнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Жамиятнинг мавжудлиги эса тилнинг (нутқнинг) мавжудлигини, реаллигини кўрсатади. Нутқда эса бир грамматик категориядаги сўзнинг маъно қобилятига кўра бошқа лексик – семантик туркумга ўтиб туриши (баъзан вақтинча, баъзан бутунлай, яъни кўчиши) диалектик жараёндир.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳолат феъллари агенсининг субстантив бирликларда реаллашишида ҳам семантик – синтактик мутаносиблик тўла сақланади. Чунки отлашган сўздаги шахс маъно жиҳатдан ҳолатнинг агенси бўлса, унинг реализатори ҳақли равишда синтактик жиҳатдан эга бўлади. Бу семантик – синтактик мувофиқликнинг асосини ташкил қилади.

Ўтирмақ, қолмоқ «давомли»; кўнаймоқ «ҳаракат натижаси»; ухламоқ «физиологик»; ранжимоқ, қўрқмоқ, куймоқ, газабланмоқ каби «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси субстантив сифатда келади. Бу ҳолда субстантив сўз шахсни кўпинча микдорий ортик маъноси билан англатади. Маълумки, бунда агенсни ифода этувчи отлашган сифатлар узвал маъносини ҳам тўла сақлайди. Чунки агенс реализатори маъносидида шахс ва унинг муайян белгиси ифодаланади. Қиёсланг: *Катталар уйда қолди* (Ўз. халқ эртак). – *Почча, Ҳусайн Бойқаро замониди ёмонлар*

¹ Қараиғ: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 243-бет.

² Қиёсланг: Сузловчи нуктаи назаридан эса аксинча, яъни сузловчида олдин муайян гоя, тушунча пайло бўлади, сўнг шу тушунча муайян товуш материалида “қуринади”.

кўпайган (Ойбек). *Сепган сувлари етмагани учун пастдагилар газабланар* (О.Ёқубов).

Турмоқ «давомли»; *ўлмоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси (шахс) субстантив сонда қайд этилади. Бу ҳолда у препозитив компонентига кўра конкретлашади. Масалан: *Мана, ўн саккизга кирганлардан бири ҳаёлчан турибди* (С.Аҳмад) *Йигитларнинг бири уч кундан кейин ўлди* (М.Исмоилий).

Қолмоқ «давомли»; *ўлмоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси субстантив сифатдошда кузатилади. Ушбу атрибутив форма шахсни ажратиш, таъкидлаш маъноси билан ҳам ифода этади: *Қариндошларидан кетадигани кетди, қоладигани қолди* (А.Қаххор). *Ўлган ўлди, қолганга қийин* (С.Аҳмад). Демак, субстантив сўз семемаларининг ҳам феъл семемаси билан ўзаро боғланиши “шахс” классемасига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *ўтирмоқ*, *ётмоқ* «давомли»; *тинмоқ*, *кўнмоқ*, *тўхтамоқ*, *кўпаймоқ*, *камаймоқ* «ҳаракат натижаси»; *кўникмоқ* “малака”; *ўлмоқ*, *қаримоқ*, *чанқамоқ* «биологик»; *чарчамоқ*, *совқотмоқ*, *ҳоримоқ*, *тўймоқ*, *касалланмоқ*, *кўпикламоқ*, *ёмонламоқ*, *ҳолсизланмоқ*, *озмоқ*, *кўпирмоқ*, *ухламоқ*, *ориқламоқ*, *қутурмоқ*, *семирмоқ* «физиологик»; *чўчимоқ*, *эринмоқ*, *иккиланмоқ*, *мудрамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси вазифасида жонлилар – куш ва хайвон кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агенси сифатида шахсдан бошқа жонлиларни ҳам талаб қилади. Чунки объектив борликда улар ҳам муайян ҳолатда бўлади, ҳолат феълларининг агенси актанти саналади. Аммо жонлиларнинг қайд этилган ҳолатларда бўлиш имконининг шахсга нисбатан сифат ва миқдор жиҳатдан фарқланиши, чегараланиши мантикийдир. Бу, бизнингча, шахснинг турлича ҳолатда бўла олиш имконига тўла эгалитидан, шахснинг ҳар қандай ҳолатни бажариши унинг ақлий қобилияти томонидан бошқарилишига кўра юз беради.

Назарда тутилган гап конструкциялари сўз семемаларининг “куш” ва “хайвон” классемаларига кўра боғланишидан тузилади. Масалан: *Айиқ қочмасдан бемалол турарди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Тинди шохчадаги қушча ҳам бийрон* (А.Орипов). *Оққушча одамларга кўникди* (Шухрат). *Уришқоқ қўчқор қариган эди* (О.Мухторов). *От ҳам чарчади* (Н.Норматов). *Хўтик сувдан чўчиди* (Х.Назир). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик»,

«физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг жонлиларда реаллашган агеңси айни вақтда объектлиги билан характерланади.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *қолмоқ* «давомли»; *қоронғилашмоқ*, *ёруғлашмоқ*, *ёришмоқ*, *равшанлашмоқ*, *қўпаймоқ*, *камаймоқ*, *тўлмоқ*, *совимоқ*, *исимоқ*, *нурамоқ*, *битмоқ* «ҳаракат натижаси»; *қўнқаймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңс актанти қурилма бўлади. Ушбу ҳолат феъллари агеңсининг қурилма билан боғланиши ҳам мантиқийдир. Чунки қурилма ҳам қайд этилган ҳолатларда бўлиши билан ажралиб туради, оптик таъсир қилади. Шунга қўра улар феъл маъноларидаги ҳолатнинг агеңси саналади. Аммо қурилмаларнинг давомий, ҳаракат натижаси, образли каби турлича ҳолатларда бўлиши, албатта, жонлиларга нисбатан пассив, чегаралангандир. Айни вақтда бундай актантлар ҳолати шахс ва бошқа жонлилар давомий ҳолатига нисбатан анча чўзиқлиги, «абадий»лиги билан ўзига хосдир. Бу уларнинг жонсиз предмет, қурилма эканлигидан, бевосита, ўзича жонлилар каби ўзгариш, бошқа кўриниш, ҳолат ёки ҳаракатга ўтиш қобилиятига эга эмаслигидан келиб чиқади.

Шуни айтиш керакки, ҳолат феъллари агеңсининг қурилма ёки шу каби предметлар бўлиши аслида уларнинг феъл маъноларида биринчи даражали, асосий агеңс бўлган шахс ва бошқа жонлиларнинг турлича давомий, ҳаракат натижаси, образли каби ҳолатлари билан қиёсланиши, ўхшашлиги, муайян умумийликка эғалиги асосида юз беради. Улар (предметлар) ҳам ҳолат феълларининг семантик структурасига киради, уларнинг иккинчи даражали агеңслари саналади. Демак, бу типда ҳам сўзловчи семантик қонуниятга асосланган ҳолда шахс ва бошқа жонлилар каби турлича ҳолатда бўла олиш имконидagi ва шу жихати билан шахсга, жонлиларга ўхшаш нарса — предметларни «кидириб» топади, муайян ҳолатнинг уларга ҳам хос эканлигини аниқлайди. Шунга қўра коммуникантлар нутқ жараёнида ҳолатнинг агеңси вазифасида қурилма қабилардан ҳам эркин фойдаланади. Улар қурилмаларнинг муайян ҳолатда бўлиш имконидан келиб чиқиб, нутқда уларни феъл маъносидаги ҳолатни «юзага келтирувчи» — агеңс сифатида қайд этади. Шу сабабли гап конструкциялари семантикасининг таъсири ортади. Бундай гаплар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан: ...қасрлар тургандир қатор (А.Орипов). *Шаҳримизда янги уйлар қўпайди*

(Тошкент окшоми). *Уй қоронгуланди* (А.Кодирий). *Хужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши кўнқайган* (Ҳ.Ғулом). Демак, гап конструкцияларида сўзларнинг предикатив бирикмани гузуви “қурилма” классемасига кўра содир бўлади. Шунингдек «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг қурилмада кузатилган агеенси объектдир.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *қолмоқ* «давомли»; *қораймоқ*, *қуюқлашмоқ*, *қалинлашмоқ*, *оғирлашмоқ*, *тўймоқ*, *қонмоқ*, *қопламоқ*, *зарарланмоқ* «ҳаракат натижаси»; *товланмоқ*, *қапишмоқ*, *мудрамоқ*, *кеккаймоқ*, *кўз* – *кўзламоқ*, *шалпаймоқ* «образли»; *гулламоқ*, *қуримоқ*, *сўлмоқ*, *саргаймоқ*, *кўкармоқ*, *қизармоқ*, *бўртмоқ*, *сувсамоқ*, *чиримоқ*, *сўлқинқирамоқ*, *қовжирамоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеенси функциясида ўсимликнинг келиши ҳам мантикийдир. Чунки ушбу ҳолатларнинг объективлиги, реаллиги бевосита ўсимликка кўра ҳам юз беради. Ўсимликлар ҳам муайян ҳолатда бўлиш имкони билан таъсир қилиш кучига эгадир. Бу хил семантик актантлар синтактик конструкцияларда кўпинча муайян ҳолатнинг объекти, баъзан фақат агеенси сифатида ажралиб туради, ҳолат юзага келган объект бошқа бўлади. Шунга кўра *қопламоқ* ва *кўз* – *кўзламоқ* ҳолат феъллари гапда объект валентлиги билан реаллашади. Предикатив бирикма “ўсимлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бир дарахт турарди йўл чеккасида* (Зулфия). *Ҳовузнинг ичини ... сунурги, сассиққапа, тўзганмия қоплаган* (А.Қаҳҳор). ... *паркларда, боғларда атир гуллар ранглар нафосатини кўз* – *кўзлайди* (М.Исмоилий). *Хазон бўлиб, боғда гуллар сўлибди* (Ф.Йўлдош). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеенси объект, баъзан фақат агеенс бўлган ўсимликда кузатилади.

Ўзбек тилидаги *қолмоқ* «давомли»; *тўқнашмоқ*, *қотмоқ* «ҳаракат натижаси»; *ёнмоқ*, *нурланмоқ*, *оловланмоқ*, *алангаланмоқ*, *дўрдаймоқ*, *сўлмоқ*, *ёришмоқ*, *қовушмоқ*, *шалвирамоқ*, *йилтирамоқ*, *пишмоқ*, *тормозланмоқ*, *қақрамоқ*, *тўлқинланмоқ*, *қаппаймоқ* «образли»; *қизармоқ*, *оқармоқ*, *қораймоқ*, *шишмоқ*, *қавармоқ*, *оғримок*, *қамашмоқ*, *олаймоқ*, *толмоқ*, *диккаймоқ*, *жимирлашмоқ*, *зирқирамоқ*, *қизимоқ*, *қонталашмоқ*, *қонланмоқ*, *кенгаймоқ*, *уюлмоқ*, *тинмоқ*, *бўзармоқ*, *қуруқшамок*, *шилпиқланмоқ*, *жунжикмоқ*, *киртаймоқ*, *хираланмоқ*, *оғирлашмоқ*, *заифлашмоқ*, *нурсизланмоқ*, *чарчамоқ*, *ачишмоқ*, *туманлашмоқ*, *намиқмоқ*, *пўрсилламоқ*,

кўкармоқ, лўқилламоқ, толиқмоқ, ҳурпаймоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшашимоқ, синиқмоқ, чақчаймоқ, сарғаймоқ, салқимоқ, кўпчимоқ, гилтилламоқ, бўртмоқ, катталашимоқ, қурушмоқ, терчирамоқ, қонсизланмоқ, жуфтланмоқ, исимоқ, мажолсизланмоқ, ўчмоқ, қақшамоқ, сўлжасаймоқ, ўчинқирамоқ, равшанлашимоқ, зингилламоқ, жиддийлашимоқ, юнқалашмоқ, кўпикламоқ, букраймоқ, букчаймоқ, тўлишимоқ, қалинлашимоқ, терламоқ, шишинқирамоқ, увушмоқ, кичраймоқ, яллиғламоқ, эсонсизланмоқ, тузалмоқ, маймашимоқ, қадокланмоқ, таранглашимоқ, кирламоқ, бўжмаймоқ, гувилламоқ, сирқирамоқ, совимоқ, кўпирмоқ, тиришмоқ, гезармоқ, қуримоқ, қовжсирамоқ, захиллашимоқ, унниқмоқ, гилайлашимоқ, музламоқ, туташмоқ, пишиқмоқ, тиниқмоқ, тортишмоқ, тўймоқ, қуюқлашимоқ, совқотмоқ, пахмаймоқ, яхламоқ, чапгакланмоқ, ўткирлашимоқ, елимлашимоқ, сузилмоқ, гангимоқ, ганграмоқ, шангилламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенс киши аъзоларида кузатилади. Агенс объект характерида бўлади. Гап конструкцияси “аъзо” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Шунда кўзлар туқнашди* (М.Исмоилий). *Кўзлар ўтдай ёнган* (Ғ.Ғулом). *Қовоқлари шишган, юзлари бўртган* (А.Қодирий). *Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим* (Ў.З.Халк эртак).

Поэтик нутқ – шеърят ўзига хос қонуниятларга эгадир. Шеърый талабда, шеърый бирликлар муносабатида, яъни улар орасидаги формал – структур мувофиқлик, семантик алоқадорлиқнинг ўзига хос йўсинда воқе бўлишида ҳеч қандай сунъийлик йўқ. Аксинча, бу табиийлиги, шеърятга хослиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан А.Ориповнинг қуйидаги шеърый мисраларида агенснинг (киши аъзосининг) реаллашиши ўзига хослиги билан диққатни жалб қилади:

Ерда қолган, о, таним маним.

Ўзбекистон, Ватаним маним.

Қолмоқ «давомли» ҳолат феълининг агенс реаллашган таним сўзи нутқий жойлашишига кўра тобе компоненти (аниқловчи)нинг ўрнини эгаллаган. Аникроғи, шеърый қофиялар талабига кўра инверсия юз берган. Гап шундаки, бу синтактик конструкцияда агенс ифода этувчи сўзнинг тобе компоненти қараткич келишигида қўлланишдан чекиниб, у агенс реаллаштирувчи сўз билан шаклан бир хил бўлиб қолган. Фонетик фарқ фақат сўзларнинг биринчи товушларида (-т-м) кузатилади. Бошқача айтганда, агенс реализаторини шакллантирган –им форманти тобе

компонент таркибида ҳам қайд этилган, аффиксал такрор юз берган. Бу шаклий ўхшашлик маъно умумийлиги билан ҳам характерланади, яъни бирикма компонентларининг ҳар иккиси ҳам тегишлилик ифодалайди. Бинобарин, шу мазмун планига хос ифода (товуш) планига ҳам эга бўлади. Шуниси муҳимки, тобе компонентдаги –им қўшимчаси семантик универсалликка эга. Айтмоқчимизки, унинг эгалик маъноси сақлангани, асосий бўлгани ҳолда айни вақтда у –нинг қўшимчасининг вазифасида келади. –Им аффикси контекстуал –нинг форманти билан синтактик синонимни ҳосил килади. Буларнинг синонимик муносабати мазмун жиҳатига кўра тасдиқланади. Эгалик формантининг нутқда қаратқич келишиги вазифасида келиши унинг потенциал имконияти бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши окказионал жиҳатдандир.

Шуниси ҳам муҳимки, аффиксал такрор ғализликни, сунъийликни эмас, аксинча, табиийликни, шеърятдаги “ғўзаллик қонунига” монандликни, экспрессивликни, қатъийликни, таъкидлашни, муайян тегишлиликни юзага келтирган, яқинлик, муҳаббат, ҳурмат каби коннотатив маънога ҳам эга бўлган.

Бизнингча, содда бирикма қисмлари доимий синтактик позицияда қўлланиб, доимий товуш қиёфасини сақлаганда, фаол ижобий коннотация кучсизланган, анча камайган бўларди. Аниги, бирикма компонентларининг қаратқич – қаралмиш (*менинг таним*) кўринишида асосан индивидуал тегишлилик тушунчаси англашилади. *Таним маним* формали синтактик конструкцияда информация ҳам, коннотация ҳам етакчилиги, реаллиги билан ажралиб туради. Коннотатив маънонинг ҳам асосийлиги шеърдаги кейинги мисраларда ҳам тасдиқланади. Демак, сўз бирикмасида иштирок этган агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг бундай формал – позицион ўзгариши поэтик услубга хослиги, нутқий экспрессивликни ҳосил қилиши билан диққатга сазовордир.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги инсон аъзоларидир.

Ўзбек тилидаги қолмоқ «давомли»; тинмоқ, камиймоқ, қўпаймоқ, тиниқлашмоқ, қуримоқ, тўлмоқ, тугамоқ, исимоқ, яхламоқ, музламоқ, илимоқ, совимоқ, саргаймоқ «ҳаракат натижаси»; товланмоқ, жилваланмоқ, мўлтилламоқ, ҳалқаланмоқ, симобланмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенси суюклик бўлади. Предикатив бирикма «суюклик»

классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг кўзларида аччиқ ёш қолди* (Г.Нуруллаева). *Дарё суви камайган* (М.Осим). *Сув тиниқлашди* ("Фан ва турмуш"). *Сув яхлади* ("Саодат").... *кўзида ёш ҳалқаланди* (Ў.Ҳошимов). Демак, ушбу ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги суюкликдир.

Турмоқ, қолмоқ «давомли»; эскирмоқ, саргаймоқ, тўлмоқ, зангламоқ, кўпаймоқ, бўшамоқ, катталашмоқ, оғирлашмоқ, совимоқ, камаймоқ, қизимоқ, майнимоқ, қораймоқ «ҳаракат натижаси», қаппаймоқ, товланмоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси буюм бўлади. Сўз семемалари учун классема вазифасини "буюм" семаси ўтайди. Масалан: Ҳовуз бўйида кресло турибди (У.Назаров). *Кийимлари эскирган* (М.Осим). *Қумғон оловдан қорайиб кетган* (Ўз.халқ эртак). *Кўйлаги қуёшда чамандек товланар эди* (Ойбек). Демак, айна ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги буюмдир.

Ўзбек тилидаги турмоқ «давомли»; *тўхтамоқ, эскирмоқ, тўлмоқ, яқинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, тўқнашмоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси транспорт воситаси бўлади. Гап конструкцияси "машина" классемасига кўра тузилади. Масалан: Мактабнинг олдида автомашина турибди* (Н.Ҳозилов). *Газик тўхтади* (С.Аҳмад). *Посёлкада автомобиллар кўпайган* ("Тош.оқшоми"). Демак, «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги транспорт воситасидир.

Ўчмоқ, тинмоқ «ҳаракат натижаси»; пасаймоқ, мулоиймлашмоқ, майинлашмоқ, кучаймоқ, хиралашмоқ "ҳаракат" ва ўртамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси объект, баъзан фақат ағенс бўлган овоздир. Предикатив кўшилма компонентлари семемаларининг ўзаро боғланиши "овоз" классемасига кўра юз беради. Масалан: Краннинг овози ўчди (С.Аҳмад). *Унинг товуши пасайди* (А.Мухтор). *Эликбошининг товуши мулоиймлашди.* (Ойбек). *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А.Орипов). Демак, кайд этилган ҳолат феълларининг ағенси объект ва фақат ағенс характерида бўлади.

Тинмоқ «ҳаракат натижаси»;ва пасаймоқ, «ҳаракатнинг ҳолати» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси ҳаво оқимидир. Гап-нутқ бирлигининг компонентлари "ҳаво оқими" классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: Кейин тўсатдан шамол тинди

(Ў.Ҳошимов). *Кечаги изгирин пасайган* (О.Ёкубов). Демак, «ҳаракат натижаси» ва «ҳаракатнинг ҳолати» феълларининг аге́нси (ҳаво оқими) объект ҳисобланади.

Қалинлашмоқ, тинмоқ, катталашмоқ, туташмоқ, тўхтамоқ, кўпаймоқ, қопламоқ «ҳаракат натижаси»; *зўраймоқ, кучаймоқ, сустлашмоқ* «ҳаракатнинг ҳолати» феълларининг аге́нс актанти ёғин бўлиб, у асосан объектлиги, баъзан объект эмаслиги (фақат субъектлиги) билан характерланади. Предикатив бирикма “ёғин” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ёмғир кечаси тинибди* (Ў.Ҳошимов). *Йўللари юпқагина қор қоплаган* (А.Мухтор). *Ёмғир сустлашиб, майда зарраларга айланди* (У.Назаров). *Тўхтамоқ, тугамоқ, битмоқ* «ҳаракат натижаси»; *оғирлашмоқ, бўшашмоқ, қизимоқ, секинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, кучаймоқ, енгиллашмоқ* “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг аге́нс актанти ҳаракат билан боғланади. Бу ҳолда ҳаракат ўз манбаига кўра шахс, аъзо ва суюқлик кабиларнинг жараёни сифатида кузатилади. Айни вақтда ҳолатнинг объекти ҳам ушбу логик субъектларнинг ўзи – уларнинг ҳаракати бўлади. Гап тузилишида “ҳаракат” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Ўйин тўхтади* (С.Юнусов). *Тун қорайиб, юриш оғирлашди* (Х.Ғулом). *Йўлда қатнов яна ҳам кучайди* (Х.Ғулом).

Ўзбек тилидаги *булутланмоқ, қоронғилашмоқ, қораймоқ, ёришмоқ, тўлмоқ, мовийлашмоқ, қизармоқ, хиралашмоқ, оқармоқ* «ҳаракат натижаси»; *ҳўраймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги аге́нси ҳаво қатламидир. Гап конструкцияси “ҳаво қатлами” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Осмон қорайди* (Альманах). *Осмон қора, ҳўрайган* (Ойбек).

Сўнмоқ, хираланмоқ, кўпаймоқ, қизармоқ, ёруғлашмоқ, тўлмоқ, камаймоқ, ёрқинлашмоқ, сийраклашмоқ, ёришмоқ, қораймоқ, равшанлашмоқ, ботмоқ «ҳаракат натижаси»; *чарақламоқ, порламоқ, милтирамоқ ёнмоқ, жилмаймоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект бўлган аге́нси сифатида планета кузатилади. Предикатив бирикма семемалари учун классема функциясини “планета” семаси ўтайди. Масалан: *Юлдузлар мудраб – мудраб охири сўнди* (У.Ҳошимов) *Офтоб чарақлайди* (С.Аҳмад).

Қотмоқ, қораймоқ, музламоқ, оқармоқ, қатқалоқланмоқ, қизимоқ, юмшамоқ, қуримоқ, бўшашмоқ «ҳаракат натижаси»; *кўпчилоқ, қавармоқ, етилмоқ, қақрамоқ* «образли» интеграл семали

ҳолат феъллари маъносидаги ҳолатда тупроқ қатлами иштирок этади. Агенс объект саналади. Предикатив бирикма “тупроқ” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ер тақатақ қотган* (Мирмуҳсин). *Қор, музлар эриб, ер хамирдек кўпчиган*.

«Ҳаракат натижаси» бўлган *катталашмоқ, камаймоқ, қизимоқ, кўпаймоқ, ўчмоқ, қораймоқ, ёпишмоқ, қуюқлашмоқ, музламоқ, сийраклашмоқ, қалинлашмоқ, йўқолмоқ ва қопламоқ*; «образли» *жилоланмоқ* ҳолат феълларининг агенси модда бўлади. Агенс объект, баъзан фақат агенс ҳисобланади. Предикатив синтагма семемалари “модда” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Осмонда булутлар кўпайди* (Тош окшоми). *Ундан чапроқда эса ғўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари жилоганарди* (О.Ёкубов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *яхламоқ, музламоқ, катталашмоқ; «биологик» пишмоқ, етилмоқ, сўлмоқ, чиримоқ, саргаймоқ ва қизармоқ* ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги мевадир. Гап конструктив бирликлари “мева” классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қаттиқ совуқдан қондаги бодринг, сабзи яхлабди* (Ўзб.халқ эртак). *Эртаги узум гарқ пишган эди* (С.Юнусов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *пишмоқ, қизармоқ, қуюқлашмоқ, кўкармоқ, оғирлашмоқ, тугамоқ* ҳолат феълларининг агенси таом (емиш); исимоқ, совимоқ ҳолат феълларининг агенси ҳаво бўлади. Агенс объект сифатида келади. Сўз семемаларининг семантик синтагма тузуви “таом (емиш)” ва “ҳаво” классемалрига кўра юз беради. Масалан: *Қизлар, овқат пишди* (Ў.Ҳошимов). *Бугун эрталабдан кун ҳам исиди* (Ҳ.Ғулом).

«Ҳаракат натижаси» бўлган *сўнмоқ, ёруглашмоқ, равшанлашмоқ* ва *ўчмоқ* ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги аланга ва ёриткич бўлади. Масалан: ... *печкадаги ўт сўнган* (А.Қаҳҳор). *Кўчадаги чироқлар бирданига ўчди* (Ў.Ҳошимов). Демак, сўз семемаларининг боғланиши учун “аланга” ва “ёриткич” семалари классема вазифасини бажарган.

«Образли» интеграл семали *яшнамоқ, товланмоқ, гавдаланмоқ, гулламоқ, ҳувилламоқ, пўрсилламоқ* ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси сифатида сатҳ (ўрин-жой) келади. Гап бирликлари “сатҳ” классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қрим яшнаган эди* (Ш.Тошматов). *Адирлар гуллади, гуллади диёр* (Ғайратий). *Кўчалар алланечук ҳувиллаган* (П.Қодиров).

«Образли» *жилмаймоқ, майинлашмоқ ва юмишмоқ* ҳолат феълларининг агеенси объект характеридаги борлиқ бўлади. Предикатив бирикма “борлиқ” классемасига кўра тузилади: *Олам бепарво гўдакдай жилмаяди жим* (А.Орипов). *Тунов кунги бўрон ва изгириллардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган майинлашган* (О.Ёқубов).

«Образли» *ястанмоқ, гулламоқ* ҳолат феълларининг агеенси ўрнида фасл, *жилваланмоқ, ёнмоқ* ҳолат феълларининг агеенси ўрнида ёғду, *қуримоқ* феълнинг агеенси позициясида жаҳл (нафрат) маъноли сўзлар келади. Агеенс объект бўлади. Предикатив бирикма компонентларининг ўзаро семантик алоқаси “фасл”, “ёғду”, “кучкувват”, “тонг” ва “жаҳл” классемаларига кўра юз беради. Масалан: *Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади* (Ў.Ҳошимов). *Кўёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар* (О.Ёқубов). *Оҳ тортсам, қурийди танамда дармон* (“Балогардон”). *Тонг бўзарди* (Шухрат). *Унинг тўсатдан газаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди* (С.Анорбоев).

Ўзбек тилидаги *тиниқлашмоқ, тинчимоқ, тўхтамоқ, жимимоқ* “ҳаракат натижаси”; *товланмоқ, мудрамоқ, симобланмоқ, ёришмоқ* «образли»; *гулламоқ* «биологик»; *ухламоқ, қизармоқ, оқармоқ, унқиқмоқ, бўзармоқ, кўкармоқ, қораймоқ, бўкчаймоқ* «физиологик» ва *қайғурмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеенслари ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, уларнинг агеенси объект ҳисобланмайди. У фақат агеенс, яъни назарда тутилган ҳолатларни “бажарувчи” саналади. Шунга кўра улар юкорида фикр юритилган типлардан фарқланади. Айтилганлардан ҳолат юзага келган объектнинг бошқалиги тушунчаси келиб чиқади. Аммо, шуни таъкидлаш керакки, юкорида келтирилган ҳолат феъллари агеенсининг объектлиги асосийдир. Чунки агеенсининг объект характери, биринчидан, ҳолат феълларининг семантик тузилишидан, яъни ўтимсизлигидан, иккинчидан эса, уларнинг семантик валентлигига кўра агеенсни бевосита талаб қилишидан, муайян объект билан боғланмаслигидан содир бўлади.

Қайд этилган ҳолат феъллари агеенсининг объект эмас, балки фақат агеенс – “бажарувчи” бўлиб келиши ўзига хос бўлиб, бу нутк фаолиятида юз беради. Агеенсининг айни вақтда объект эмаслиги, фақат агеенслиги (субъектлиги) унинг нуткда қандай характердаги предметда реаллашишига, бу предметнинг нималигига, қандай

хусусиятларга эгаллигига кўра аниқланади. Агенсининг объект сифатида ҳам воқеланишига семантик синтаксис, семантик принцип йўл қўймайди.

Назарда тутилган ҳолат феъллари агенсининг фақат “бажарувчи” бўлиб реаллашиши агенс вазифасида ҳолат феъллари бевосита талаб қилган предмет эмас, балки унинг ўрнида талаб қилинган предмет бевосита алоқадор, шу предметнинг (асосий агенсининг) “манбаи” бўлган бошқа предметнинг қўлланишидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, бевосита талаб қилинувчи қайд этилмаган предмет гапда агенс функциясидаги қайд этилган предметнинг функционал доирасига киради, аслида у билан “яшайди”, фаол куч бўлади. Шунга кўра нутқда ҳолатнинг “юзага келтирувчиси” сифатида иштирок этган предмет агенс ҳисобланади. Аммо шу ҳолатнинг объекти унинг ўзи эмас, балки унинг муайян қисми, масалан, киши аъзоси қабиладар, яъни ҳолат феъли бевосита талаб қилган асосий предметлар бўладик, унинг характери, моҳияти, табиати синтактик конструкциядан англашилиб туради. Аниқроғи, объектнинг нималиги у тегишли бўлган нутқий “ҳоким” предметдан (агенсдан) маълумлиги, англашилганлиги сабабли, демак, нутқий вазиятда асосий агенс синтактик реаллашмаган бўлади. Бу гапни ўзига хос услубда тузиш, фикрнинг тез етиши ва таъсирини ошириш, ихчамликка эришиш, асосий агенсни “яшириш” мақсадида у (агенс) “генетик” боғлиқ бўлган муайян предмет келтирилади. Шунингдек, қайд этилмаган агенс нутқда жамланган- реаллашган агенсда ифодаланиб тургани сабабли унга алоҳида эътибор қилинмайди, логик урғу берилмайди. Шу жиҳатдан у (агенс) синтактик ярусда иккинчи планга ўтади. Аммо семантик жиҳатдан асосийлигини, етакчилигини асло йўқотмайди.

Демак, предметлар орасидаги мантикий, табиий алоқа бирининг ўрнига иккинчисини қўллаш имконини берадики, бу ходиса метонимик алоқа сифатида маълумдир. Бундай нутқий метонимия эллипсис натижасида содир бўлади¹. Аниги бу ҳолда бирикма конструкциясининг ҳоким компоненти, аниқланмиш (асосий агенс) муайян сабабга кўра туширилиб, унинг тобе компоненти (аниқловчиси) туширилган компонентнинг маъносини, у ифодалаган предметни ҳам англаштиш имконига эга бўлади. Шунга

¹ Қаранг: Капаналдзе Л.А. Русская разговорная речь. М., 1973, 429-бет; Миртожиев М. Эллипсислар ва кўчма маъно Ўзбек тили ва адабиёти. I, 1973., 57-61-бетлар;

кўра туширилган компонентга, у англатган предметга кўпда эътибор қилинмайди. У нуткий етакчилигини йўқотади, яъни эллипсис содир бўлади. Демак, бирикмадан туширилган компонентдаги предмет ифодаси унинг синтактик реаллашган тобе компонентига кўчиб ўтишига кўра бу компонент ҳолат феъли агентс валентлигининг реализатори сифатида ҳолат юзага келган объектни ҳам англатиб туради. Кўринадики, бу тип агентснинг фақат “бажарувчи” сифатида объектни ҳам билдириб туриш қобилияти семантик принципга асосланади. Айни вақтда бу принципнинг объективлиги синтактик планда амалга ошади, исботланади.

Асосий агентс ўрнида у билан зарурий боғлиқ бошқа предметнинг агентс сифатида келиши ўз-ўзидан унинг фақат ҳолатнинг бажарувчиси эканини кўрсатади. Чунки нутқда қайд этилган агентс ифода этувчи сўз семантик имконига кўра ҳолатнинг манбаини ва синтактик реаллашмаган асосий агентсни англата олувчи сифатида унинг қандай предметлигини билдиради, ҳолос. Шунга кўра нуткий агентс айни вақтда объект ҳам бўла олмайди. Унинг объект бўла олиши учун ҳолат феъллари томонидан бевосита талаб қилиноғи, биринчи даражали семантик актант бўлмоғи лозим. Ваҳоланки, феъл маъноси уни эмас, балки унга “тегишли” предметни талаб қилади. Чунки бу предмет юқорида қайд этилган ҳолат феълларидаги ҳолатни бевосита юзага келтиради ва шу ҳолатга унинг ўзи “жойлашади”. Шу сабабли ҳолат юзага келган объект ўз-ўзидан нутқда қайд этилмаган асосий агентснинг ўзи бўлади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, синтактик конструкцияларда асосий агентснинг берилмаслиги, у боғлиқ бўлган бошқа предметнинг агентс бўлиши ва унинг фақат ҳолатни “юзага келтирувчи” характери гапда ифодаланаётган фикрнинг мантиқийлигига таъсир қилмайди, фикрнинг тўла, аниқ етиб боришига ҳалал бермайди. Аксинча гап мазмунини, фикр объектини конкретлашга, асосий агентсдан ташқари у бевосита боғлиқ предметлар ҳақида ҳам хабар беришига кўра диққатга сазовор бўлади. Акад.И.И.Мещанинов таъкидлаганидек, “гапнинг мувофиқ бирон бўлагининг туширилиши англашилаётган муносабатларни бузмайди”¹.

Хуллас, гап конструкцияларида синтактик қайд этилмаган асосий агентснинг, айни вақтда объектнинг нималиги у бевосита

¹ Мещанинов И.И. Структура предложения. М.-Л., 1963, 6-бет.

алоқадор бўлган синтактик реаллашган агенсдан англашилиб туради.

Жиммоқ «ҳаракат натижаси»; ухломоқ «физиологик» ва қайгурмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин-жой, объекти шахс бўлади. Гап конструкцияси “шахс” классемасига кўра тузилади. Масалан: Кулгилар билан гуркираб турган гузар бирдан жимиди (М.Исмоилий). Тошкент ухлар ширин уйқуда (Шукрулло). Рустам Ботировнинг вафотидан бутун юрт қайгурди (Ҳ.Назир).

Тиниқлашмоқ «ҳаракат натижаси», товланмоқ, симобланмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўзан (канал), объекти сув бўлади. Предикатив бирикма аъзолари семемалари учун классема вазифасини “сув” семаси ўтайди. Масалан: Анҳор бирдан тиниқлашди (Ў.Ҳошимов). Қиёсланг: Анҳорнинг суви (ёки анҳордаги сув)...тиниқлашди. Зўр дарё товланмоқда инсон қўлида (Ҳ.Олимжон).

Мудрамоқ «образли», гулламоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин – жой, объекти ўсимлик (дарахт) бўлади. Гапнинг тузилишида классема вазифасини “дарахт” семаси ўтайди: Шимол гўзал, ўрмон мудрар, юз товланиб бир ёнда (Т.Ҳамид). Боғлар гуллаб, шаҳарлар ўсди (А.Орипов).

Ёришмоқ «образли», оқармоқ, қизармоқ, кўкармоқ, бўзармоқ, унниқмоқ, қораймоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенси шахс, объекти унинг аъзоси (юз) бўлади. Сўз семемаларининг ўзаро боғланиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: Мурзин ҳудди бу сўроқни кутиб тургандек, ёришиб кетди (Шухрат). Ёш котиб бир нафасда ҳам оқарди, ҳам қизарди (Ойбек). У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар (М.Осим).

Тинчимоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг агенси жой ва темир йўл араваси, объекти шовкин бўлади. Предикатив бирикма “шовкин” классемасига кўра тузилади. Масалан: Ҳозир тун ўрмон анча тинчиган (Ҳ.Назир). Вагон ҳийла тинчиб, энди шовкин – сурон ўрнини пассажирларнинг “пиш-пиш”и эгаллади (Ҳ.Назир).

Тўхтамоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг агенси буюм, объекти овоз бўлади. Предикатив бирикма компонентлари учун классема вазифасини “овоз” семаси ўтайди: Карнай-сурнай бирдан тўхтади (М.Исмоилий).

Касодланмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълнинг агенси жой, объекти савдо-сотик бўлади. Предикатив бирикманинг тузилиши “савдо-сотик” классемасига кўра юз беради. *Кундан кун бозор касодланиб, харидор озайди* (А. Қаҳҳор).

Букчаймоқ «физиологик» ҳолат феълнинг агенси шахс, объекти белдир. Предикатив бирикма учун классема вазифасини “бел” семаси ўтайди: *Энди у букчайган, аммо ҳануз жангда ўзи от сурар* (Ойбек). Кўринадики, гапларда агенс реализаторининг эллипсис сабабли кўчма маънода келиши айни вақтда образлиликни ҳам юзага келтиради. Чунки ҳар бир маъно кўчиши асосида образлилик ётади. Образлилик маъно кўчиши билан безосита боғлиқ бўлиб, шунга кўра таъсирчанлик, ифодалилик каби маъно оттенкалари юзага келади.

Ўзбек тилидаги *сақламоқ* «ижро», *хасталанмоқ* «физиологик» ва *ачинмоқ*, *қўрқмоқ*, *мириқмоқ*, *роҳатланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенсини реаллаштирувчи от аввалги типдан фаркли метафора натижасида юз берган кўчма маънода қўлланади. Аниқроғи, ушбу отда ифодаланган муайян предмет жонлантирилади (персонификация), унга жонли белги берилади. Нутқ фаолиятида у жонли сифатида тушунилади.

Персонификация натижасида юзага келган жонли ифодаси ижобий бўёкка ҳам эга бўлади. Бундай коннотатив маъно агенсини англатувчи сўздаги асосий маъно билан бирлашиб, экспрессивликни, эмоционалликни ҳосил қилади. Гап семантикасининг ўзига ҳослиги учун хизмат қилади. Демак, гап конструкциясида ҳолат феълнинг агенси қайд этилган сўз “асар” узул, “жонли” окказионал маънода келади. Масалан: *Шеърим менга меҳрини сақлаган* (Б.Бойқобилов). Предикатив бирикма семемаларининг ўзаро боғланиши “жонли” классемасига кўра юз беради. Яна қиёсланг: *Ортиқ қалблар сақлайди жафо* (Ҳ.Олимжон).

«Физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг жонлантирилган агенси киши аъзоси бўлиб, у айни вақтда ҳолат юзага келган объект ҳам саналади. Сўз семемалари “жонли” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар хасталанди* (П.Кодиров).она юраги шу аҳволда ҳам боласига ачинади (М.Исмоний). *Сукунатдан қўрқади юрак* (Г.Нуруллаева). *Чанқаб келганда-ку, бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр* (А.Орипов). *Соҳилларни*

айланиб, ўтирамыз оқшомлар, кеч лаззатига қониб роҳатланади танлар (Т.Тўла). Демак, қайд этилган гапларда формал – семантик асимметрия юзага келади. Агенс валентлигини реаллаштирувчи отнинг нутқда ўз товуш кифаси билан боғланган доимий маънони эмас, балки шу товуш кифасида фақат нутқдагина реаллашувчи, вақтинча характери билан ажралиб турувчи, куршов компонентлари билан семантик – синтактик муносабатидан юзага келган нотипик маънони билдириши аҳамиятлидир. Бу маъно ўзининг шахсий товуш комплексига эга бўлиб, у орқали ифодаланганидагина узул характерда бўлади, типик саналади.

Хуллас, 1) «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг турли предметларда кузатилган агенс актанти ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, объект ҳисобланмайди, объект бошқа бўлади. Агенс фақат ҳолатни юзага келтирувчи сифатида кузатилади. Объект эса метонимик алоқага кўра аниқ англашилиб туради; 2) «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенсининг реализатори метафора (персонификация) натижасида юзага келган кўчма маънода қўлланади.

* * *

Ҳаракат, ҳолатнинг логик субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош вазифаларидан биридир. Гап шундаки, бу аспекталогик-проблематик масала бевосита феъл нисбати категорияси билан боғланади, унинг моҳиятини ташкил қилади.

Шуни айтиш керакки, нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла камраб олади. Аниқроғи, нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъллар йўқ¹, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки нисбат категорияси ҳам феъл туркумининг доимий, “туғма” грамматик белгиси, семантик имконияти саналади. Шунингдек, феълларнинг ўтимли ва ўтимсиз турларга ажратилиши ҳам нисбат категорияси билан зич боғлиқдир².

Ҳаракат, ҳолат билан субъект, объект орасидаги муносабат турличадир. Бир нисбат шаклида логик субъект ҳаракатининг,

¹ Русская грамматика. I, 614-бет.

² Ўша асар, уша бет; Современный русский язык. II, 181-бет.

ҳолатининг бевосита объект билан боғланиши ифодаланса, бошқасида субъект ҳаракати, ҳолати унинг ўзида қолганлиги. яъни ҳаракатнинг, ҳолатнинг объекти ҳам субъекти ҳам бажарувчининг ўзи эканлиги англашилади¹. Бошқача айтганда, феълнинг даража шакли ўзгариши билан ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради². Ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан катъий назар ҳаракат, ҳолат логик субъект ва объект доирасидан ташқари чиқмайди, шуларга хос динамик ёки статик белги сифатида баҳоланади, улар билан бирга “яшайди”. Субъект ва объект орасидаги турлича муносабат феълнинг нисбат шаклларида келиши билан мантикий характерда бўлади.

Ҳаракат, ҳолат, субъект ва объект орасидаги турлича муносабатлар феълнинг семантик структурасида, унинг гапда муайян шаклда қўлланишида ифодаланади ва бу шаклнинг ҳар бири муайян нисбат билан боғланади. Нисбат шаклининг нисбат категориясини ҳосил қилиши – нисбат категориясининг турли феъл нисбати шаклида келиши, яъни ҳаракат, субъект, объект орасидаги муносабатни ифода этиш учун нисбат категорияси феълнинг турли нисбат формасидагина реаллашишига “мажбур қилиб қолмай”, балки нисбат формали гап конструкцияларининг ҳам ўзига хос грамматик қолипда намоён бўлишига ундайди (қиёсланг: актив ва пассив конструкция муносабати).

Нисбат категорияси феълнинг предметга (объектга) кўра семантик универсаллигини ҳам орттиради. Айни вақтда нисбат феълнинг фонетик, лексик – семантик, морфологик ва синтактик табиатига ҳам фаол таъсир қилади. Айтилганларга кўра нисбат категорияси тилшуносликнинг алоҳида чуқур ўрганишни талаб қиладиган муҳим ва мураккаб масалаларидан бири сифатида қаралмоғи лозим.

Нисбат қўшимчали феълларнинг гапда қўлланишини, ўрни ва ролини, семантик имкониятини, бошқа нутқ бирликлари билан бўлган муносабати, вазифаси кабиларни ўрганиш, ўзига хос хусусиятларини аниқлаш нисбат категориясининг табиатини илмий ёритишга ёрдам беради, амалий талабларга жавоб беришга шарт – шароит ҳозирлайди.

¹ Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1975, 182-бет.

² Ҳоҷиев А. Феъл. Тошкент. 1973, 91-бет.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг нисбатга бўлган муносабати ўзига хосдир. Ҳолат феъллари, асосан, ўтимсиз бўлишига карамай, уларда ўзбек тилида мавжуд нисбат формаларининг барчаси кузатилади. Ҳолат феъллари гапда аниқ, ўзлик, орттирма, мажхул ва биргалик нисбатларида келиб, нутқда муайян семантик – синтактик вазифада бўлади.

Аниқ нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», “ҳаракат”, “малака”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари, юқорида кўрганимиздек, нутқда кўпинча аниқ нисбатда қўлланиб, шу категориал формада агенсни ифода этувчи сўз билан бирикади, актант муносабатига киришади. Бу ҳолда маълумки, аниқ нисбат шаклидаги ҳолат феълларининг агенси, асосан, объект сифатида кузатилади. Масалан: *Дадам икки кечаю кундуз дастархонанинг эшиги олдида ўтирди* (А.Қаххор). *Ёмғир тинди* (Гулистон).

Аниқ нисбат шаклидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали муайян ҳолат феълларининг агенси объект эмаслиги, объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз шаклида келиши билан ажралиб туради. Агенси объект эмаслиги фақат агенс (субъект)лиги шу бобда кўриб ўтилган аниқ нисбатдаги ҳолат феълларининг ўтимлилигидан келиб чиқади. Масалан: *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб саклайди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Қиз юрак бағримни ўртади* (“Саодат”).

Аниқ нисбатдаги «ижро», “малака”, «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида синтактик реаллашган объектга эга бўлса ҳам, уларнинг агенси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агенси объект) ҳисобланади. Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти агенс актанти юзага келтирган ҳолатда бўла олмайди. У ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга эмаслиги билан ажралиб туради. У (объект актанти) агенсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет таъсирида содир бўлишини аниқ кўрсатиб туради¹. Масалан: *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О.Ҳожиева). *...уйда гўдагингиз қўмсайди кўкрак* (Зулфия).

¹ Ушбу айтилганлар ҳақида тула маълумот олиш учун “Агенс валентлиги реализаторининг эга вазифасида келиши” бўлимига қаранг.

Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Ўзлик нисбатининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришдир. Бу ҳолда грамматик объект тушунчаси йўқолади¹. Аммо грамматик объектнинг йўқолиши нисбий, микдорий бўлиб, бу ҳолда у фақат алоҳида қўлланишини йўқотади. Аслида у йўқолмайди.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатиди шаклланганда, улар объектсизланиши туфайли объект актанти агенс актантига кўчади. Агенс объект характерида бўлади², яъни ҳолат феълларининг объект актанти агенсининг ўзи бўлиб қолади. Шунга кўра грамматик объектнинг йўқолиши нисбийдир. Бунда ҳолатни юзага келтирувчи семантик жиҳатдан ҳам агенс, ҳам объект саналади. Аниқроғи, агенс феълдаги ҳолатни юзага келтирибгина қолмай, балки шу ҳолатга ўзи эга бўлади. Агенс ўзи учун ўзи хизмат қилади. Демак, объектнинг характери ўзгариб, у агенс позициясига кўчади. Айни вақтда объект мантиқан саклангани ҳолда унинг грамматик ифодаси (тўлдирувчи) синтактик реаллашмайди, потециал имкониятга айланади.

Агенс актанти объект бўлгани ҳолда агенсни реаллаштирувчи сўз синтактик эга бўлади, семантик – синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади.

Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатдаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан семантик жиҳатдан умумий бўлади. Чунки бу ҳолат феълларининг ҳам агенси объект характеридадир.

Ўзбек тилидаги «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли шаклда, асосан, отда реаллашган агенс валентлигига эга бўлади.

Сақланмоқ «ижро ҳолати» феълининг агенси шахс бўлади: *Эстетик туйғуси кучли одам бировларнинг турмушини заҳарлашдан сақланади* (М.Исмоилий). *Ёшланмоқ* «физиологик» ҳолат феълининг агенси киши ва хайвон аъзосида воқеалашади:

¹ Ҳожиёв А. Феъл, 93-бет.

² Қаранг: Ғуломов А.Ғ. Феъл, 59-бет. Ёсмаёв Ҳ.Ғ. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, №3, 39-бет; Миртожиев М. Нисбат категориялари семантикаси ва улар фомантлари генезиси. Ўтимсизлик ва ўзлик нисбати.// Ўзбек тили ва адабиёти. 1983, №2, 33-бет; Қаранг: Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. М., 1986. 202-бет.

Чолнинг кўзлари ёшланган эди (Ўз. халқ эртақ). Сигирнинг тиниқ кўзлари ёшланган (Н. Норматов).

Намланмоқ, шикастланмоқ «физиологик», эзилмоқ, азобланмоқ, эркаланмоқ «психик» ҳолат феъллари аслида узул ҳаракат маъноли намламоқ, шикастламоқ, эзмоқ, азобламоқ, эркаламоқ лексемаларига —н ва —ил аффиксларининг бирикишидан юзага келади. Бу ҳолда ўзлик нисбатигина ясалмасдан, балки нуткий ҳолат маъноси ҳам ифодаланади. Яъни —н ва —ил қўшимчалари ўзининг доимий семантик вазифасидан ташқари феъл семемасида “ҳолат” семасини ҳам ҳосил қилади. Бундай феълда ифодаланган ҳолатда киши аъзоси ва инсон бўлади. Масалан: *Ўпкаси тўлиб, кўзи намланади* (М. Исмоилий). *Жангчининг оёғи шикастланган эди* (Гулистон). *Йулчининг кўз олди қорайди, руҳан чуқур эзилди* (Ойбек). *Хотини индамади утиндамаган сайин Қодир азобланар эди* (А.Қаххор).

Орттирма нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Ҳолат феъллари орттирма нисбатда бўлганда, субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Чунки орттирма нисбат форманти шундай муносабатни юзага келтириш имконига эгадир.

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат кўрсаткичи билан келиши уларнинг ўтимлилигини кўрсатади. Ўтимсиз ҳолат феъллари маъносида ушбу нисбат қўшимчаси таъсирида ўтимлилик ҳосил бўлади¹. Ўтимлилик эса феълда ифодаланган ҳолатнинг муайян объект билан боғланишини кайд этади. Бу объект, юкорида фикр юритилган тилдагидек, агенснинг ўзи эмас, балки ундан бутунлай бошқа. мустақил объектлиги билан ажралиб туради. Аниғи, ўтимли ҳолат феълларининг агенси объект ҳам бўлиш вазифасидан “қутулади”. Чунки орттирма нисбатли сўз формасининг ясалиши билан ҳолатнинг агенси эмас, ҳолатли объект юзага келади. Демак, бунда агенс фақат ҳолатни юзага келтирувчи вазифасида қолади. Шунга кўра орттирма нисбатли ҳолат феъллари агенс ва алоҳида объект актант билан характерланади. Шу жиҳатдан орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий, ўхшаш бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат

¹ Қўшимча: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л., 1960, 193-бет. Хожиев А. Феъл.96-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили, 186-бет. Неъматов Х.Ф. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида, 38-бет;

фёъллари орттирма нисбатда келиб, агенсни реаллаштирувчи от билан муайян семантик синтагмани тузади.

Қолдирмоқ «давомли», ўчирмоқ «ҳаракат натижаси», пасайтирмоқ «ҳаракат», ўлдирмоқ «биологик», ухлатмоқ «физиологик» ва зериктирмоқ «психик» интеграл семали ҳолат фёълларидаги ҳолатларнинг агенси инсон бўлади. Қиёсланг: Ўқтам қишлоққа боришни эрталабга қолдирди (Ҳ.Назир) Марғуба... радиони ўчирди (А.Қаҳҳор). Иқбол хола овозини пасайтирди (Ў.Ҳошимов). Мени ўлдирдилар Шоҳимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар (А.Орипов). Эҳсон иши ҳақида сўзлаб зериктиради (А.Қаҳҳор).

Мажхул нисбатли ҳолат фёълларининг агенс валентлиги. Фёълнинг мажхул нисбат шаклида диққат — эътибор, фикрнинг йўналиши агенсга эмас, балки объект билан ҳаракат, ҳолатнинг ўзига қаратилади¹. Чунки бу ҳолда объект ва ҳаракат (ҳолат) муносабати асосий бўлиб, биринчи ўринга, агенс иккинчи ўринга ўтади. Унинг фаоллиги кучсизланади, аммо у йўқ бўлмайди. Агенс маъноси имплицитланиб, ноаниқ ёки умумий характер касб этади². Бу мажхул нисбатнинг — пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Шунга кўра мажхул нисбатли фёъл бошқа, айникса, ўзлик нисбатли фёълдан фарқ қилади.

Мажхул нисбатда асосий диққат эътиборнинг объект ва ҳолат орасидаги муносабатга қаратилиши қонунийдир. Бу нисбатдаги кесимдан тузилган гапдан мақсад объектни характерлаш, унга хос муҳим белги хусусиятларни аниқлаш, конкретлаш ва шу асосда муайян хабар беришдир. Кўринадик, информациянинг юзага келиш сабаби объект, унинг (объектнинг) мажхул нисбатли фёлда ифодаланган ҳолатга ўтганлиги, яъни муайян жараён амалга ошганлигидир. Шунинг учун бўлса керак, пассив конструкцияли гапларда логик субъект кўпинча ўзининг лисоний ифодасига эга бўлмайди. Чунки унинг қўлланишига зарурият ҳам сезилмайди. Бизнингча, бу ҳам нутқий тежамкорликнинг ўзига хос бир кўриниши ҳисобланмоғи лозим. Бундай гаплар натижа ақтини ифодалаши билан, натижа ақти эса объект ва ҳолат муносабатида кузатилиши билан характерланади. Агенс факультативлигининг сабаби ҳам шунда. Аммо агенснинг қандай даражада бўлмасин

¹ Қаранг: Гуломов А.Ғ. Фёъл, 58-бет; Ҳожиёв А. Фёъл, 99-100-бетлар; Турсунов У., Мухоморов Ж., Раҳматуллоев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 183-бет; Шубик С.А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, Л., 1981, 78-бет. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов; Л., 1974;

² Шубик С.А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке, 76-бет; Қаранг: Иванов С.Н. Родословное древо порок. 134-бет.

мавжудлиги конуният. Чунки ҳар бир ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш, сезиш кабилар бевосита ўз бажарувчисига, индивидуал субъектига эга. Субъект фаолияти эса феълда кайд этилган вазиятларда реаллашади, бу – аксиома. Фарқ шундаки, бундай (яъни *пассив*) синтактик конструкцияларда *агенс* фикран тикланишига кўра минимал аниқ бўлади. *Актив* конструкцияларда эса *агенс* максимал аниқлиги, алоҳида мавжудлиги билан ажралиб туради. *Актив* конструкцияда ҳам, *пассив* конструкцияда ҳам *агенс* битта бўлади. *Предикатив* марказ билан боғланишига – *предикатнинг* қандай нисбат шаклида келишига кўра *агенснинг* фаол ёки фаолсизлиги аниқланади. Шунга кўра *агенс*ни реаллаштирувчи сўзлар нутқ бирлиги сифатида гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги саналади, синтактик – функционал универсаллиги семантик жиҳатдан фақат *агенслиги* – *агенс* актантини ифода этиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феъллари мажхул нисбатли сўз шаклида *агенс* валентлигига эга бўлади.

Мажхул нисбатли *ўчирилмоқ* «ҳаракат натижаси», *сақланмоқ* «ижро» ва *кучайтирилмоқ* «ҳаракатнинг ҳолати» каби феъллар аслида ўтимли ҳолат феълларидан –ил ҳамда –н формантларининг кўшилишидан ясалади.

Шуниси характерлики, ушбу лексик–семантик гуруҳ ҳолат феълларида ифодаланган ҳолатнинг *агенси* ҳам, *объекти* ҳам алоҳида бўлиб, улар (ҳолат феъллари) шунга кўра аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларидан фарқ қилади. Айтилганидек, аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатида келган ўтимсиз ҳолат феълларининг *агенси* айни вақтда *объект* бўлиб, уларнинг қиёсланаётган типдагидек алоҳида, мустақил *объект* актанти бўлмайди.

Мажхул нисбатли ҳолат феълларининг *агенс* ва *объектга* эгалиги уларнинг ўтимлилиги, орттирма нисбат шаклидан мажхул нисбатли шаклга ўтганлиги, шу жиҳатдан *объектни* ҳам, *агенс*ни ҳам ўзида сақлаб қолганлиги билан изоҳланади. Аниқ ва биргалик нисбатларида эса ўтимсиз ҳолат феъллари туб ҳолда олинishiга кўра, ўзлик нисбатида эса ўтимли феъл ўтимсизланиб, уларнинг *объектсизлиги* – *агенси* *объект* характерида реаллашади. Аммо мажхул нисбатда ҳолат феълининг *агенс* актанти ҳам, *объект* актанти ҳам алоҳида бўлса-да, фикр *объект* ва ҳолат муносабатига

каратилгани учун, айтилганидек, агенс актанти кўп ҳолларда синтактик қайд этилмайди.

Шуниси муҳимки, гап конструкциясида агенсни қайд этувчи сўзга хос типик шаклланишга эга нутқ бирлиги бундай ҳолларда агенс валентлигининг реализатори саналади. У шаклан бош келишида бўлишига кўра агенс валентлиги реализатори билан ўхшашдир. Аслида у феъл кесимда ифодаланган ҳолатдаги объектни англатади, шу сабабли объект валентлигининг реализатори ҳисобланади. Шунингдек, у синтактик жиҳатдан эга бўлишига кўра ҳам агенсни англатувчи сўзга ўхшайди. Аммо мазмун жиҳати унинг объект ифодасига эгалигини тасдиқлаб туради. Демак, ташқи, товуш плани билан мазмун плани орасида дифференциация юзага келади. Объект актантини реаллаштирувчи сўзнинг формал – структурал агенсни қайд этувчи сўзга ўхшашлиги, синтактик эга бўлиб келиши семантик жиҳатдан унинг объектни билдиришига кўра чегараланади. Бошқача айтганда, пассив конструкцияда гапнинг эгаси агенс актантини ифода этувчи сўз бўлмайди. Бунда эга феъл кесимда ифодаланган ҳолат йўналган предмет, яъни объект бўлади¹.

Демак, синтактик конструкцияда логик объектни ифодаловчи сўз эга саналса, агенс актантини ифодаловчи нутқ бирлиги шахс семемали (классемали) синтактик реаллашмаган аналитик формадан (улар томонидан)² бўлиб, у синтактик реаллашганда воситали тўлдирувчи вазифасида кузатилади³. Шу сабабли семантик – синтактик асимметрия юзага келади. Қиёсланг: *Кечга бориб ёнгин ўчирилди* (Ғ.Жаҳонгиров). *Кечга бориб улар томонидан ёнгин ўчирилди*. Ушбу синтактик конструкция нутқ акти учун характерли эмас. Яна қиёсланг: *Бу нодир совғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Бўлимда шу кеча – кундуз гўзани сугориши ҳам қучайтирилган* (Маърифат).

¹ Қаранг: Иванов С.Н. Родословное древо тюрк, 125-бет; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, 75-бет; Аристова Е.Б. Категория субъекта и агентивные синтаксемы в современном английском языке. Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 46-бет; Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974, 217-бет.

² Қаранг: Нигматов Х.Г. Залоги глагола в восточнотюркском языке XI-XII вв. СТ; 1973 №1, 55-бет; Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов в X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, 167-бет.

³ Қаранг: Храковский В.С. Диатеза и референтность (К вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций). Злоголовые конструкции в разноструктурных языках. Л., 1981. 5-бет; Ахмедов А. Узбек тилида пассив конструкциянинг тарқолиёти. // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1986, №1, 19-бет.

Биргалик нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги. Биргалик нисбатидаги феъл шакли агенсининг бирдан ортик бўлишини талаб қилади. У бир неча агенс биргаликда, параллел бажарган ҳолатни ифода этади. Бунда формал – семантик симметрия юз беради. Ушбу феъл формасининг ўзига хос хусусияти шундаки, субъект ҳаракат, ҳолатнинг ҳам бажарувчиси, ҳам объекти саналади¹. Демак, ҳолат феълларининг биргалик нисбатида ҳам (ўтимсиз ва айрим ўтимли ҳолат феълларининг аниқ нисбатдагидек) субъект ва объект муносабати агенсининг ўзида юз беради. Агенси объект характерида кузатилади. Шунга кўра аниқ ва биргалик нисбатларидаги ўтимсиз ҳолат феъллари ўзаро мувофик, мос бўлади.

Биргалик нисбатли сўз формаси «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида учраб туради.

Ўтиришмоқ «давомли», салқинлашмоқ «ижро», одатланишмоқ «малака», қорайишмоқ «физиологик», қўрқишмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг, асосан, от ва олмошда кузатилган агенси сифатида шахс келади. Масалан: *Эр-хотин индамай ўтиришарди* (С.Аҳмад). *Кун иссиғида сада соясида салқинлашади* (С.Юнусов). *Кўчманчи қирғизлар идиш – товоқни турли материаллардан ясашга одатланишган* («Фан ва турмуш»). ...денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Биласан-ку, уйингдагилар дадамдан қўрқишади (Ҳ.Назир).

Хуллас, 1) ҳаракат, ҳолатнинг мантикий субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош ва энг муҳим вазифасидир. Нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла камраб олади. Нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъл лексемалар йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас; 2) ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан қатъий назар, ҳаракат, ҳолат агенс ва объектдан ташқари чиқмайди; 3) нисбат феълнинг фонетик, лексик – семантик, морфологик ва синтактик табиатига фаол таъсир қилади; 4) ўзбек тилидаги ҳолат феъллари гап конструкцияларида аниқ, ўзлик, ортгирма, мажхул ва биргалик нисбати шаклларида келади. «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «ҳаракат», «образли», «биологик»,

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. 188-бет; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 74-бет.

«физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари нутқда аниқ нисбатда бўлади. Уларнинг ағенси асосан объекти характерида кузатилади.

Аниқ нисбат шаклидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўтимли бўлишига кўра ағенси актанти объект вазифасида келмайди. Объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз шаклида келиши билан ажралиб туради.

Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида объект актантига эга бўлса ҳам, бу ҳолат феълларининг ағенси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (ағенси объект) ҳисобланади. «Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли шаклда бўлади. Ағенси объекти саналади. Ағенси кайд этган сўз фақат эга сифатида кузатилади, семантик-синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади. Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг ағенси объекти бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатидаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан маъно жиҳатдан умумий бўлади. Бу ҳолат феълларининг ҳам ағенси объект характеридадир.

«Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари орттирма нисбатда келади. Бу ҳолда субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Ағенси объект бўлмайди. Шу нуқтада орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий бўлади.

«Ҳаракат натижаси», «ижро» ва «ҳаракатнинг ҳолати» каби ҳолат феъллари мажҳул нисбатли сўз шаклида ағенси валентлигига эга бўлади. Бунда объект ва ҳолат муносабати асосий бўлиб, биринчи ўринга, ағенси иккинчи ўринга ўтади, унинг фаоллиги кучсизланади. Бу мажҳул нисбатнинг – пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Мажҳул нисбатда ҳолат феълнинг ағенси ва объекти алоҳида бўлса-да, диққат эътибор объект ва ҳолатга қаратилгани учун ағенси кўп ҳолларда синтактик берилмайди. Пассив конструкцияда гапнинг эгаси логик объектни кайд этувчи сўз бўлади. Ағенси синтактик реаллашмаган аналитик формада ифодаланади. Ушбу тип сўз формаси синтактик реаллашганда воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради,

семантик — синтактик асимметрия юзага келади. Мажхул нисбатли ҳолат феълларининг агенси (орттирма ва аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феълларидагидек) объект эмаслигига кўра улар аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларининг агенсидан фарк килади.

«Давомли», «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари биргалик нисбатида келади. Бу нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект характерида бўлишига кўра у аниқ ва ўзлик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларининг агенси билан бир хил бўлади.

II БОБ ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ҒАПЛАРНИНГ КОНТРАГЕНТ ВАЛЕНТЛИГИ

Тилшунос Ч.Филлимор томонидан киритилган контрагент термини¹ (1969) феълда қайд этилган жараённинг иккиламчи бажарувчисини ифода этади. Контрагент сўзи маъносида феълдан англашилган ҳолатни (ёки ҳаракатни) юзага келтирувчи шахс ифодаланади. Демак, бу ҳолда контрагент билан агентс мохиятан ўзаро мос, мувофиқ бўлади. Ҳақиқатан ҳам бажарувчи характердаги бу параллелик мантикий асосга эгаллиги билан ажралиб туради, яъни феъл маъносида қайд этилган ҳолатнинг бажарувчиси (процессори) фақат агентс эмас (агентс акти), шунингдек, контрагент ҳамдир (контрагент акти). Агентс ва контрагент ҳолатнинг бажарувчиси, уни ўзида моддийлаштирувчи актант бўлиб реаллашади. Аниқроғи, агентс ва контрагент – субъект, айни вақтда, объект характерида ҳам бўлади. Аммо агентс ва контрагентнинг феълда акс этган жараённинг бажарувчи сифатидаги ўхшаш фаолияти – контрагентнинг мантикий – семантик жиҳатдан агентсга ўхшашлиги коммуникатив жиддий фарқ қилишига кўра ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. Шунга кўра улар бошқа – бошқа актанлар сифатида баҳоланади.

Ю.Д.Апресян таъбири билан айтганда, "...бу икки актантнинг (агентс ва контрагентнинг – Р.Р) фаолияти бир – бирига мос келмайди: предикат контрагент фаолиятини эмас, бутунлай фақат субъект (агентс Р.Р.) фаолиятини тасвирлайди"². Чунки субъект ва предикат муносабати ҳукмнинг асосидир. Қолаверса, бу муносабат грамматик эга ва кесим алоқасидир, гаждир. Бизнингча, шунга кўра предикат субъект (агентс) фаолиятини характерлайди.

Агентс ва контрагент орасидаги фарқ қуйидаги фикрда яна ҳам аниқ баён этилади: "Контрагент валентлиги кўрсатувчи шахс... агентс валентлиги қайд этувчи шахсдан фаркли ҳолда мустақил эмас"³. Демак, контрагент мантикий – семантик жиҳатдан ҳукмнинг – ғалпнинг асосини (ядросини) бевосита ташкил қилувчи ҳисобланмайди. Унинг коммуникатив фаоллиги ўз – ўзидан иккинчи даражали аҳамият касб этади. Бу семантик – грамматик

¹Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет.

²Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет. Яна қаранг: Н.А.Слюсарева. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка, 107-бет.

³Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 30-бет.

жихатдан қатъий тасдикланади. Контрагент валентлигини реаллаштирувчи сўз синтактик жихатдан феъл предикатни характерловчи бўлак (тобе компонент) сифатида мустақилликка эга бўлади.

Кўриниб турибдики, контрагент валентлигига эга феъл кесимли синтактик бирликлардан мақсад агенсининг ҳолатини кўрсатиш – унинг феълда ифодаланган ҳолатнинг асосий бажарувчиси эканлигини қайд этиш, тема характеридаги мантикий субъект (агенс) – бош бўлакка ҳос рема характеридаги белги – хусусиятларни “кўрсатиш”, тема – рема муносабатини конкретлаш ва шу ҳақда муайян ахборот беришдир. Демак, агенс ва ҳолат орасидаги алоқа фаол, кучли бўлса, контрагент ва ҳолат орасидаги алоқа эса унга нисбатан фаолсиз, кучсиздир. Агенс етакчи, контрагент агенсга эргашувчи, унга “тақлид килувчи”дир. Агенс фикрнинг диққат марказидаги асосий, етакчи актант бўлса, контрагентнинг етакчилиги нисбийдир. У агенсга нисбатан “тобе”, аммо локалис, объект, адресат, ҳолат ва сабаб каби актантларга нисбатан эса “ҳоким”дир. Контрагентнинг фаоллиги агенс фаоллигининг давоми сифатида юзага келади. Шунингдек, контрагент агенсга “тегишли” – у билан биргаликда реаллашишига кўра характерланади. Бошқача айтганда, агенс ҳолати контрагентга “намуна” сифатида воқе бўлади. Аниғи, агенс ҳолати мантиқан контрагентга ўтади, унда давом этади. Аммо аксинча эмас.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларида агенсни англатувчи сўз бош келишиқда (номинативда), контрагентни қайд этувчи сўз эса от (баъзан олмош) +билан қолипидаги аналитик шаклда келишига кўра ажралиб туради. Кўринадики, агенс валентлигининг реализатори бош бўлак, контрагент валентлигининг реализатори эса иккинчи даражали бўлак бўлишига кўра ҳам ўзаро фарқланади.

Агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз нуткий жойлашишига кўра контрагентга нисбатан пропозицияда, контрагент валентлигининг реализатори эса доимо постпозицияда келишига кўра ҳам фарқ қилади.

Агенс феъл предикатда ифодаланган ҳолатнинг субъекти (предикатив бирикма) – синтактик гапдаги мутлақ ҳоким компонент бўлса, контрагент ҳам феъл предикатдаги ҳолатнинг субъекти, аммо синтактик кесимга нисбатан мутлақ тобе компонент (объектли бирикма) ҳисобланади.

Агенс ва контрагент актантлар фаолиятида актив, асосий бажарувчига нисбатан асосий агенс¹, унга нисбатан пассив, асосий бўлмаган агенсга – контрагентга нисбатан иккинчи даражали агенс терминини қўллаш унинг логик – семантик ва грамматик моҳиятига тўла мос келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари контрагент валентлигининг реализатори – аналитик тузилишдаги нутк бирлиги семантик жиҳатдан акад. А.Н.Кононов таъбирича “комитатив муносабат” ифодалайди². Контрагентни реаллаштирувчи сўз агенс ҳолатини биргаликда, ҳамкорликда амалга оширган, шу жараёнда фаол қатнашган шахсни билдиради. Қиёсланг: *Тоғжигон болалари билан турибди* (А.Қахҳор). Демак, комитатив³ муносабат контрагент валентлиги реализаторининг семантик асосини ташкил қилади. Бу ҳам экстралингвистик, ҳам семантик – синтактик тасдиқланади.

Шуниси характерлики, аналитик формада – контрагент валентлиги реализаторида ифода этилган биргалик маъноси бевосита ҳолат феълнинг биргалик нисбати билан семантик муносабатга киришади. Аниги биргалик маъносини англатувчи феълнинг биргалик нисбати ва комитатив муносабатнинг нуткий ифодаси мазмун планига кўра ўзаро боғланади. Бундан эса контрагент валентлиги реализатори билан биргалик нисбатидаги ҳолат феълнинг ўзаро муносабати масаласи юзага келади.

Шуни таъкидлаш керакки, биргалик маъносига эга контрагент реализаторини маъно имконига кўра бириктирувчи ҳолат феъллари нутқда фақат аниқ нисбатда қўлланишига кўра характерланади. Демак, валентлик муносабати феълнинг муайян нисбат шаклида бўлишига кўра юзага келади. Қўринадики, аниқ нисбатдаги ҳолат феъллигига контрагент валентлигига эга бўлади. Қиёсланг: *Хотини ўлиб, икки ёш бола билан қолибди* (С.Аҳмад).

Контрагент валентлиги реализатори билан биргалик нисбатидаги ҳолат феълнинг ўзаро боғланиши формал – назарий жиҳатдангина, семантик – синтактик жиҳатдан эса ушбу семантик синтагмаларда ҳолат феълнинг биргалик эмас, балки аниқ нисбатда бўлиши қонунийдир. Чунки контрагент валентлиги реализаторининг – аналитик форманинг биргалик маъносини ифодалаши унинг нутқда билан қўмакчили шаклланишидан юзага

¹ Асосий агенс термини О.С.Ахманованики. Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов. 31-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 359-бет.

³ Комитатив – ҳамкорлик, биргалик

келади. Айтмоқчимизки, комитативлик маъноси ҳолат феълининг биргалик нисбатида келиши билан боғлиқ эмас. Шунингдек, контрагент асосий агентс ҳам эмас. Биргалик нисбатидаги феъл асосий агентс билан – унинг бирдан ортиқ типи билангина боғланади. Чунки унинг бош, асосий вазифаси агентсни тасвирлаш, унинг рема қисмини ҳосил қилишдир.

Демак, ҳолат феълининг биргалик нисбатида қўлланиши контрагентни эмас, балки агентс реализаторининг қўплик шаклида келишини талаб қилади. Феъл биргалик нисбатининг мантикийлиги бевосита асосий агентснинг миқдорий ортиқлиги билан ўлчанади. Чунки феълнинг биргалик нисбати агентс вазифасидаги логик субъектларнинг биргаликдаги фаолиятини ифода этади.

Контрагент валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг биргалик маъноси эса, айтилганидек, бевосита унинг аналитик формада шаклланишидан юзага келади. Контрагент фаолияти агентс фаолиятига нисбатан қўшимча, иккинчи даражали аҳамият касб этади. Айни вақтда, контрагент реализаторидаги биргалик маъноси агентс фаолиятига қиёсан олинганда, яна ҳам конкретлашади. Шунинг ўзи ҳам контрагентнинг феъл предикатда ифодаланган ҳолатга муносабати агентсга нисбатан фаолсизлигини кўрсатади. Чунки контрагентнинг фаолияти агентс фаолиятига кўра, у оркали, диққатга сазовор бўлади.

Агентснинг ҳолат феълли синтактик конструкцияларда фаоллиги, миқдоран минималлиги, контрагентнинг ҳам етакчисига “мослашиши” ва аналитик тузилишда келиши уларнинг ҳолат феълининг бирдан ортиқ, аммо тенг ҳуқуқли бўлмаган актантлари эканлигини кўрсатади. Айтилганидек, биргалик нисбатидаги ҳолат феъли мантикий равишда агентснинг бирдан ортиқлигини талаб қилади. Бу – аксиома, аммо контрагент аналитик тузилишда – комитатив муносабатда – реализаторида ифодаланган шахснинг миқдоридан қатъий назар биргалик нисбатидаги ҳолат феъли, шунингдек, аниқ нисбатдаги ҳолат феъли билан бевосита боғланади. Унинг семантик- морфологик ўзгариши шарт эмас. Чунки контрагент иккинчи даражали бажарувчидир. Қиёсланг: *Турди иккита бола билан турибди* (Ф. Мусажонов)... *Турди (ва Аҳмад) иккита бола билан туришибди*.

Феъл биргалик нисбатида қайд этилса, унга бирикувчи агентс ва контрагент валентликларининг реализаторлари у билан семантик – грамматик мослашадиган бўлса, бу ҳолда контрагент йўқолади,

яъни аналитик форманинг билан компоненти эллипсисга учрайди. Контрагент реализатори эса бош келишкли шаклда агенсга ўтади. Гапда у каби мутлақ ҳоким компонент саналади, феъл предикат томонидан характерланади. Бу ҳолда семантик – грамматик тенг ҳуқуқли бирдан ортиқ фаол бажарувчилар юзага келади. Уларнинг реализатори биргалик нисбатидаги ҳолат феълнинг бирдан ортиқ (“уюшган”) агенсини ифодалайди. Шундагина семантик – синтактик тўғри, фикр ифодалаш жараёнига тўла мувофиқ нутқ бирлиги (гап) юзага келади. Қиёсланг: *У онаси билан ... қолди* (Мирмуҳсин). *У, онаси ... қолишди*.

Демак, феъл биргалик нисбатида шаклланганда, агенс полисубъект характерида бўлиши ёки контрагент агенсга ўтиши, грамматик бош келишклида қайд этилиши шарт. Бу ҳолда агенс ва контрагент (агенс) фаолияти биргаликда амалга ошиши, муайян ҳолатни биргаликда, ҳамкорликда бажариши билан ажралиб туради. Бу эса ўз-ўзидан ҳолатнинг бир неча шахс томонидан бажарилишини ағллатувчи биргалик нисбатининг семантик асосини ташкил қилади. Бинобарин, биргалик нисбатида ифода этилувчи ҳолатнинг бирдан ортиқ шахс иштирокида бажарилиши аслида агенсга – синтактик эгага қаратилган фикрдир.

Шуниси характерлики, контрагентни ифода этувчи сўзлар гапда доимо синтактик реаллашган бўлади. Уларнинг синтактик реаллашмаслиги мумкин эмас. Чунки контрагентнинг гап конструкцияларида синтактик реаллашмаслиги контрагент валентлигини бутунлай йўқотади. Предикат эса, асосан, агенсни характерлагани учун нутқда қайд этилмаган контрагентни ифодаламайди. Демак, контрагентнинг синтактик реаллашиши шарт, мутлақо зарурдир.

Контрагент валентлигига эга ҳолат феълли синтактик конструкцияларда агенс баъзан ифодаланмайди. Аммо унинг ким ёки нималиги, қайси шахслиги предикатдан – шахсли феълдан англашилиб туради. Синтактик реаллашмаган агенс потенциал имконият бўлиб, тема характеридаги пресуппозицияни ҳосил қилади. Демак, агенс феъл предикатдан унинг субъекти сифатида муайян ҳолати билан англашилиб туради.

Сўз, баъзан сўз бирикмаси орқали реаллашувчи контрагент актант *ўзбек тилидаги «давомли», «ижро»* ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Чунки бу лексик – семантик гуруҳ ҳолат феъллари семантик имкониятга кўра

контрагент (шахс) билан боғланишига кўра ажралиб туради. Ушбу ҳолат феъллари гап конструкцияларида кесим вазифасини ўтайди.

Ўтирмақ, ётмақ, қолмақ, турмақ «давомли», қўриқламақ «ижро» ва қизармақ, терламақ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг шахс актантли контрагенти отда кузатилади. От баъзан кўпилик ва эғалик қўшимчаси билан шаклланишига кўра миқдорий ортик ва тегишлилик маъносини ҳам беради. Объектли бирикма компонентларининг бирикуви учун «шахс» семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Чол ўғли билан ўтирибди* (Ўз. халқ эртак). ...*диванда Шукур Альфия билан ётарди* (Н.Нормуродов). *У тун бўйи мижжса қоқмай қишлоқни айланди, дружинаси билан йўлларни... қўриқлади* (Ҳ.Ғулом). *Савдогар икки ўғли билан терлаб кетибди* (Ўз. халқ эртак). *У дўстининг болалари билан бирга кўчада турибди* (Ғ.Жаҳонгиров). *У онаси билан бирга қолди* (Мирмуҳсин).

Охириги гап конструкциясида комитатив муносабатни кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш, субъектнинг диққат — эътиборини шунга тортиш мақсадида контрагент валентлигининг реализатори билан контакт позицияда *бирга* сўзи қўлланади¹. Бундай гапларда контрагент валентлиги реализатори — аналитик форма биргалик тушунчасини кучли, ортик даражада англатишига кўра характерланади. Биргалик маъноси давомийлик хусусиятга ҳам эга бўлади. Чунки бирга сўзи «бир бўлиб», «қўшилишиб», «биргаликда»² каби маънолар билан келади. Яна қиёсланг: *Улар билан бирга майдонда турибди* (Тошкент окшоми).

«Давомли» интеграл семали ётмақ феълнинг контрагенти вазифасидаги шахсни билдирувчи от атрибутив бирикмада келиб, изоҳланмиш сифатида шахс маъноли изоҳловчига эга бўлади. Бунда изоҳловчи + изоҳланмиш бир бутун ҳолда контрагент валентлигининг реализатори ҳисобланади. Масалан: *Мана бугун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан қирғоқда ётибди* (Шухрат).

«Давомли» интеграл семали турмақ ҳолат феълнинг контрагенти реаллашган от бирдан ортик сўз формасида ҳар бири шахс маъноли изоҳловчига эга бўлади. Бундай синтактик конструкцияда реаллашган контрагент (шахс) агенсга тегишлилиги ва таъкидланиши билан ажралиб туради. Ушбу маъно муносабати

¹ Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 299-бет. Шавбураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 406-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1 том, 117-бет.

изохланмиш сифатидаги эгалик аффиксли сўз формасидан, гап мазмунидан ифодаланиб туради. Бу ҳолда ҳам биргалик маъноси кучаяди. Масалан: *У хотини Малика, ўғли Қосим билан ташқарида ... турибди* (С.Юнусов).

Турмоқ ҳолат феълнинг шахс актантли контрагенти кишилик олмошларида ҳам қайд этилади. Баъзан айни олмошлар кўплик аффиксли шаклда ҳам келади. Масалан: *Сен билан турибман бу кун бетма – бет* (А. Орипов). Улар билан бирга майдонда турибди (Тошкент окшоми).

Юқорида таҳлил объекти бўлган контрагент валентлигига эга ҳолат феълларига – объектли бирикмаларга бошқарув алоқаси нуктаи назаридан ёндошиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Чунки феъл бошқарувида кучли ва кучсиз бошқарувни фарқлаш қабул қилинган¹.

Тилшуносликка прф. А.М.Пешковский томонидан киритилган кучли ва кучсиз бошқарув² жиҳатидан *турмоқ, қолмоқ, ётмоқ, ўтирмоқ* «давомли», *қўриқламоқ* «ижро», *қизармоқ* ва *терламоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари (ҳоким компонент) контрагентнинг реализатори – аналитик форма (тобе компонент) билан кучсиз бошқарувда бўлади. Чунки ҳоким компонентлар (ҳолат феъллари) билан тобе компонентлар (контрагент реализатори) орасидаги ўзаро боғланиш, алоқа зарурий ҳисобланмайди. Бу боғланиш ҳоким компонентларнинг – ҳолат феълларининг лексик – грамматик хусусиятларидан бевосита келиб чиқмайди³. Бошқача айтганда, кучсиз бошқарувда ҳоким ва тобе сўзлар орасидаги муносабат факультатив характерда бўлади. Чунки *турмоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмоқ, қўриқламоқ, терламоқ* каби феълларнинг лексик маъноси уларда тобе компонентнинг (масалан, контрагент валентлиги реализаторининг) бор ёки йўқлиги билан белгиланмайди⁴. Демак, тобе компонентнинг (отнинг ...) феъл билан ана шундай боғланиши, алоқаси кучсиз бошқарув ҳисобланади⁵. Яна қиёсланг: *У эшик тагида укаси билан турибди* (Ўз. халқ. эртак.).

¹ Русская грамматика. П. 25-бет.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. 285-бет.

³ Каранг:Розенталь Д.Э.,Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов.- М., 1976. 500-бет.

⁴ Каранг:Современный русский язык, П.М.,1979. 13-бет. Яна каранг: Кононов А.Н.Грамматика языка тюркских рунических памятников (VI-IX вв). Л., 1980. 216-бет.

⁵ Каранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 286-бет.

Хуллас, 1) контрагент валентлигининг реализатори маъносида ҳолатни бажарувчи шахс ифодаланади. У агенсга нисбатан иккинчи даражали бажарувчи саналади; 2) ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг контрагентини реаллаштирувчи сўзнинг от (баъзан олмош) + билан модели аналитик формада шаклланиши типик бўлиб, у (контрагент реализатори) синтактик жиҳатдан воситали тўлдирувчи ҳисобланади; 3) контрагент валентлигининг реализатори агенсга нисбатан доимо постпозицияда келишига кўра феъл кесим билан боғланиб, объектли бирикмани тузади; 4) контрагент валентлигини реаллаштирувчи аналитик форма *комитатив* муносабат ифодалайди; 5) контрагент валентлигига эга ҳолат феъллари фақат аниқ нисбатда келади; 6) *комитатив* муносабат ифодаловчи контрагент валентлигининг реализатори ва ҳолат феълининг биргалик нисбати орасидаги муносабат ўзига хосдир; 7) гапда контрагентни ифода этувчи аналитик форма доимо синтактик реаллашган бўлади. Унинг синтактик реаллашмаслиги контрагент актантининг бутунлай йўқолишига олиб келади; 8) ўзбек тилидаги «давомли», «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари контрагент валентлигига эгадир. Ушбу ҳолат феълли бирикмалар кучсиз бошқарувни ҳосил қилади.

III БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ ЛОКАЛИС ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис¹ актанти агенс (баъзан контрагент) ҳолати билан бевосита боғлиқ бўлади. У муайян ҳолатдаги агенсга “хизмат қилади”, у билан диалектик боғлиқликда кузатилади. Аниқроғи, локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзда ўрин ифодаланишига кўра ушбу сўз агенс ҳолати юз берган ўринни англатади. Шу жиҳатдан локалис актанти мустакил саналади. Локалис валентлигининг реализатори феъл маъносидаги ҳолатни ўрин муносабатига кўра характерлаши, локал муносабат² ифодалаши билан семантик – функционал фаол бўлади.

Локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гапда, асосан, ўрин келишиги (локатив)³ да келиши табийдир. Чунки локативли сўз шаклидан англашилган предмет агенс ҳолатининг муайян ўрин – жойда юз беришини аниқ билдиради⁴, яъни локалис актанти бўлади. Демак, ўрин келишиги ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи сўзни нутқда шакллантиради, Сўз формаси – нутк бирлиги ҳосил бўлади. Асосан шу келишикдаги нутк бирлиги феълда ифода топган жараённинг бажарилиш ўрни билан бевосита боғланади. Бошқача айтганда, ўрин келишиги қўшимчаси феъл бошқарувли объектли бирикмани тузади, локал муносабат англашилади.

Шуниси ҳам характерлики, ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори доимий сўз формасидан бошқача шаклланишда ҳам кузатилади. У гапда кўмакчили формаларда қўлланади. Ушбу ҳолда кўмакчи воситалар от ва феъл маъноларини

¹ Локалис термини ўрин маъносини англатади. Бу термин Н.И.Кондаковнинг Логический словарь М.1971. 279-бет. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковаларнинг Словарь справочник лингвистических терминов М.,1976, 169-бет китобларидан олинди. Қаранг: Аҳмадова О.С.Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 125-бет.

² Локал муносабат термини О.С. Аҳмадованинг Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковаларнинг Словарь справочник лингвистических терминов, 169-бет асарларидан олинди. Яна қаранг: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, 43-бет.

³ Локатив ҳақида қаранг: Аҳмадова О.С. Словарь лингвистических терминов, 222-бет. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка, 245-246-бетлар.

⁴ Ўрин келишикли сўз формасининг ўрин тушунчасидан бошқа тушунчаларни ҳам бериши ҳақида қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 101-,102-бетлар. Бокарен Е.А. Локативные и нелокативные значения местных падежей в дагестанских языках. Язык и мышление XI. М.Л., 1948, 56-, 68-бетлар. Мирзасев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 93-бет; Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент. 1975. 242-,248-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили, 138-,139-бетлар; Ўзбек тили грамматикаси. II Тошкент 1976, 154-, 155-бетлар.

бириктирувчи ифода беради. Семантик синтагма (локатив синтагма) тузилади.

Гап конструкцияларида синтактик турлича тузилишига карамай, синтетик ва аналитик формадаги нутк бирликлари ўрин маъносини тўла ифодалайди. Айни вақтда локалис валентлигини реаллаштирувчи кўмакчили формалар нуткий фаоллиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан улар локалис актантини реаллаштирувчи доимий сўз формаси билан контекстуал синонимни ҳосил қилади.

Ҳолат феълларининг локалис актанти гапларда, асосан, отда реаллашади. Ушбу туркум бирликлари гапда доимо қайд этилган бўлади, ўрин ҳоли вазифасини ўтайди. Локалис валентлигига эга ҳолат феъллари гапда муайян позицияда кесим, баъзан аниқловчи вазифасида келади.

Локалис валентлиги ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Локалис валентлигининг отда реаллашиши. «Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актантлари отда реаллашади. Шунга кўра у (от) семантик – коммуникатив жиҳатдан аниқ бўлиб, маконнинг маълум қисми, нуктаси билан бевосита боғланиб туради. Бу эса отнинг шундай семантикага узуал эгалигидан келиб чиқади.

Турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмоқ «давомли», тўхтамоқ «ҳаракат натижаси», салқинламоқ, пойламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сатҳ (ўрин - жой) бўлади. Чунки агенсда юзага келган, агенс эга бўлган ушбу ҳолатлар бевосита муайян ҳолатларнинг содир бўлишида бирламчи ташки асос саналади. Унинг муҳимлиги маконлигидан, материянинг мавжудлик, яшаш манбаи эканлигидан ва бу қонун кучига эгаллигидан келиб чиқади. Масалан: *Шу болхонада тунади (Шухрат). У айвонда ётар (Ҳ.Назир). Уйди гўзал жувон билан иккимиз қолдик (С.Аҳмад). Батальон қишлоқда тўхтади (Тошкент окшоми)... У бозда салқинлади (Ўз. халқ. эртак.).* Кўринадики, феъл бошқарувли бирикма компонентлари семемалари учун классема вазифасини «сатҳ» семаси ўтайди.

Ўтирмоқ ва *ётмоқ* «давомли» интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг сув йўлига тегишли жойда, унинг муайян қисмида юз беришини англатади:

Арик лабида бирпас ўтирди (Ф.Мусаёнов). *Полвон ота яйлов этагидаги ёйилиб оқаятган сой лабида ётибди* (Х.Назир). Кўринадики, гап конструкцияларида локалис валентлигини реаллаштирувчи муайян аъзони ифодаловчи от, метафорик кўчма маънода, ўрин – жой маъносида келади. Бу нутк факти, нутк ходисаси саналади. Унинг сатҳ ифодасини бериши синтактик шаклланишига, тобе компонентидаги муайян предмет билан боғланишига, у билан бутун ва қисм муносабатига киришишига, агенс ҳолатининг содир бўлиш ўрнини англатиш мақсадида қўлланишига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актанти (сатҳ) кўмакчи отларда ҳам ифодаланади. Аниқроғи, ҳолат феълларининг локалис валентлиги от+кўмакчи от+да модели синтактик бирликларда реаллашиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.

“Сатҳ” архисемасига кўра умумлашувчи кўмакчи отлар синтактик конструкцияларда доимо препозитив компоненти билан келиб, у билан тегишлилик муносабатини ифода этувчи аниқловчи +аниқланмиш алоқасига киришиб, синтактик бутунлик сифатида ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори ҳисобланади. Айни вақтда ушбу нутк бирликларида қатнашган кўмакчи отларнинг муайян келишikli шаклда рема компоненти билан алоқаси гапнинг ҳолат феълли кесими талабига кўра юз беради. Бу бевосита кўмакчили формаларнинг гапнинг конструктив бирлиги бўлишини, гап семантикасининг мантикийлиги ва ижтимоий характерини юзага келтиради.

Фикримизча, сўз юритилаётган типда ўрин ифодасининг аниқлиги яқка сўздан англашилган шу ифодага нисбатан кучлироқ, тўлароқ юзага чиқади. Яъни автосемантик + синсемантик сўз қолипидаги нутк бирликларида сатҳ ифодаси кўмакчи компонентда умумий (мавҳум) бўлиб, унинг конкретлашиши бевосита препозициядаги сўз воситасида юз беради. Чунки у мустақил сўз сифатида гапда муайян позицияда конкретлаштириш вазифасини бажариш имконига эга бўлади. Аниқроғи, у гапда ҳам назарда тутилган мақсадда қўлланади. Бу семантик ва синтактик – позицион планда ҳам исботланади. Шу сабабли кўмакчили нутк бирликларида ҳолат юз берган сатҳ анча аниқ англашилиб туради. Кўриниб турибдики, кўмакчи отлар маъносидаги умумий сатҳ нутқий вазиятда, “бирикмада” реаллашишига, от препозитив (тобе)

компонентига кўра “индивидуалашади”. Демак, кўмакчи отларда қайд этилган сатҳ синтактик бирликда реаллашиши туфайли муайян предмет билан бевосита боғланиб, унга тегишлиги таъкидланиб, биргаликда ўрин – жой сифатида келиши жихатидан юқорида фикр юритилган типдан (отдан) фарк қилади. Бошқача айтганда, агенс ҳолати кўмакчили сўз формасидаги предметнинг муайян қисмида, муайян сатҳда содир бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси от кўмакчили синтактик бирликлар орқали воқеалашади.

Турмоқ «давомли», тўхтамоқ «ҳаракат натижаси», гавдаланмоқ «образли» ва уялмоқ, ўнғайсизланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси олдида компонентли аналитик формада кузатилади. Ушбу типда агенс ҳолатининг копка (мослама), сатҳ, киши аъзоси ва шахс кабилар олдида юз бериши ифодаланади. Масалан: Эшик олдида бир жувон турарди. (С.Ахмад). Хароба баъзан ёбод кўчалардан юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. (А.Қаҳҳор). Кўз олдида Арслон гавдаланади (Мирмуҳсин). У ўртоқлари олдида уялади (Альманах).

Турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси устида, бўйида, тагида, ўртасида, бошида, ёнида ичида, ичра ва узра компонентли нутқ бирликларида реаллашишига кўра ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.

Устида кўмакчили синтактик бирликларда агенс ҳолати жонли ёки жонсиз нарсаларнинг уст қисмида бажарилади. Бунда бир предметнинг пастки қисми бошқасининг устки қисмига – бир-бирига тегиб туради, бирикади¹. Масалан: *Отнинг устида бир йигит турибди* (“Гулихромон”). *Саккиз қиррали олтин тахт устида Хусайн Бойқаро ўтирибди* (Ойбек).

Ўзбек тилишунослигига оид айрим манбаларда бўйи кўмакчиси асосан “...вакт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ҳаракат – ҳолатнинг шу сўзлар ифодалаган вакт доирасида «давомли»лиги маъносини билдиради...”² дейилса, бошқаларида у “баъзан пайт билдирувчи сўзлардан бошқа сўзлар билан келганда, макон – жой

¹ Конопов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 323-бет.

² Ўзбек тили грамматикаси, 1. 550-бет. Қаранг: Турсунов У., Мухтаров Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 240-бет

маъноси билан бирга вақт – пайт маъноси ҳам ифодаланади...¹” деб таъкидланади. Демак, манбаларда бу кўмакчининг, асосан, вақт, бундан ўрин маъноли сўзлар билан келиши ва ҳар икки ҳолда ҳам шикт маъносини ифодалаши алоҳида қайд этилади.

Шуниси муҳимки, ҳолат феълларининг локалис актантини реализиштирувчи кўмакчили форманинг етакчи қисми ўрин-жой маъноли сўмлардан бўлиб, уни синтактик жиҳатдан шакллантирган бўйи кўмакчиси гапда –да форманти билан келиб, семантик жиҳатдан бутунлай ўрин маъносини англатиш учун хизмат қилади. Шунга кўра у ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Аниқроғи, биринчидан, бўйи кўмакчиси ўрин – жой маъноли сўз билан аналитик форма тузишига, иккинчидан, у локативда бўлишига, учинчидан, бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан боғланишига (у томондан боғланилишига) –ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори бўлишига, яъни ҳолат феъли семантик имконига кўра ўрин актантини бевосита талаб қилишига, тўртинчидан, гапда ифодаланган фикрнинг мантикий – объектив йўналишига кўра от+ бўйи (-да) модели нутқ бирлиги ўрин – жой маъносини ортик даражада аниқ ифода этади. Демак, бу ҳолда агенс ҳолатининг ҳаракатланиш чизиғи ва ўзан четида содир бўлиши англашилади. Қиёсанг: *Йўл бўйида гишт ташиган самосвал турарди* (С.Ахмад). *Ўлтирибман дарё бўйида* (Зулфия).

Тагида компонентли аналитик формада агенс ҳолати вертикал вазиятдаги қурилманинг пастки қисмида, унинг куйи нуқтасига энг яқин жойда ёки бевосита унинг таг (остки) қисмида юз беради: *Зинанинг тагида турибди* (А.Қаҳҳор). *Соябон тагида учбурчак қилиб қўйилган иккита скамейка турибди* (О.Ёқубов).

Тагида сўзи билан асосий маъносига кўра бир хил *остида* синоним бирлик ҳам агенс ҳолатининг бевосита муайян предметнинг *таг, ост* қисмида юз беришини билдиради. Аммо кўпроқ адабий тилга хос *остида* сўзи “кўпинча умумий – ноаниқ маъно ифодалаши”² билан шундай маънони ўзига нисбатан аниқроқ англаувчи, асосан, сўзлашув услубига хос *тагида* сўздан фарқ қилади. *Тагида* сўзи маъносида муайян предметнинг бевосита ички таг қисми тушунилиши қатъийдир, аниқдир.

¹ Шавблуржамонов Ш., Аскарлова М., Хожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 412-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 321-бет.

Турмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълининг локалис актант *ўртасида* компонентли аналитик формада ҳам қайд этилади. Агенс ҳолати қурилма марказида (*ўрта қисмида*) содир бўлади: *Нигора уйнинг ўртасида қимирламай турарди* (С.Аҳмад).

Бошида компонентли нутқ бирликларида агенс ҳолати қурилма ва майдоннинг бошланишида, энг юқори қисмида (тепасида) юз беради: *Мен кўприк бошида бирпас турдим* (А.Қаҳҳор). *Мозорнинг бошида турмакдадурман сарҳисоб айлаб* (Ғ.Ғулом).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси *ёнида* кўмакчили формада реаллашганда, агенс ҳолати қурилма *ёнида*, унга жуда яқин горизонтал йўналишдаги *ўринда* содир бўлади: *Челак печка ёнида турибди* (Ғунча) «давомли» ҳолат феълининг локалиси реаллашган аналитик формада от кўмакчи *ёнбошида* вариантыда ҳам келади. Денотатив маъносига кўра бир хил *ёнида* ва *ёнбошида* сўзларидан кейингиси агенс ҳолатининг қурилмага жуда яқин жойда, деярли у билан бирор томонига кўра туга^шган нуқтасида, қурилманинг юқори (бош) тарафида юз беришини англа^шиши ва нутқда кам қўлланишига кўра ажралиб туради. Шунингдек, бу ҳолда предметларнинг горизонтал жойлашиши, мослиги бузилади. Қиёсланг: *Уйнинг ёнбошида челак турибди* (Ўз.халқ эртак).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси *ичида* компонентли нутқ бирлигида ҳам реаллашади. Агенс ҳолати қурилма ва ёпинчикнинг ич қисмида юз беради: *Арслон хона ичида нима қилишини билмай турди* (Мирмуҳсин). *Чиммат ичида соқоли селкилаган бир чол тиржайиб турибди* (О.Мухторов).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълининг локалиси *ичра* кўмакчили аналитик формада ҳам қайд этилади. Локатив синтагмада агенс ҳолатининг муайян территорияда — очик, сайхон ер ичида содир бўлиши англашилади. Бунда *ўрин* маъноси предметнинг қайси нуқтаси, сатҳи билан боғланишига кўра нисбий аниқлиги билан ажралиб туради. Асосан поэтик услубга хос бундай кўмакчили формада кўтаринкилик, экспрессивлик кузатилади, сўзловчининг ижобий муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра *ичра* кўмакчили нутқ бирликлари-да формантли ва ичида вариантли синоним нутқ бирликларидан фарқ килади. Қиёсланг: *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ...* (Навоий). *Эмас осон бу майдонда турмоқ. Эмас осон бу майдон ичида турмоқ.* Яна қиёсланг: *Киличлашиб майдон ичра ўлмадим* (Фольклор).

Акад. А.Н.Кононов яратган ўзбек тилининг илмий грамматикасида *узра* кўмакчисининг ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учраши, асосан поэтик асарлардагина қайд этилиши алоҳида таъкидланади ва унинг адабий тил, сўзлашув нутки учун одатий саналувчи устига, устида кўмакчиларига мос келиши айтилади¹. Бу фикр кесими ҳолат феълли гапларга ҳам тўла мувофиқдир. Яъни *қолмоқ* ва *ўтирмоқ* «давомли» ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори сифатида *узра* кўмакчили формалар ҳам келади. Улар нутқ бирлиги сифатида кўпинча шеърӣ мисраларда учраб туради, ағенс ҳолатининг муайян предметнинг (буюмининг) устки қисмида юз беришини англатади. Масалан: *Икки жумла ёзилган шу хат стол узра... қолди* (Г.Нуруллаева). Ушбу гапда *узра* устида кўмакчиси билан синонимик алоқа ҳосил қилади. Устида сўзини гапга киритиш ундаги муайян хабарга ҳалал бермайди, гапнинг мазмуни тўла сакланади. Аммо бу ҳолда аввалги синонимик нутқ бирлигига нисбатан ўрин-жой маъноси яна ҳам конкретлашади. Чунки уст (-ида) кўмакчисида ўрин – жой маъноси узул ортик, яққолдир. Демак, бу кўмакчиларни алмаштириш ўрин – жой маъносининг ортик даражада конкретлашишига олиб келади. Қиёсланг: *Икки жумла ёзилган шу хат стол устида қолди*. Аммо бу вариантда экспрессивлик-ифодалилик даражаси аввалгисидан фарқли сезиларли камайти, «тораяди». *Узра* кўмакчили синонимик формада эса ҳам информация, ҳам коннотация ифодаланади. Устида сўзлашув нуткига, узра поэтик нутққа ҳослиги, поэтик оҳанги билан ажралиб туради. Шунга кўра шеър муаллифи келтирилган мисраларда фақат хабарни эмас, шунингдек, экспрессивликни, ижобий эмоционал муносабатни ҳам бериш мақсадида узра сўзидан оқилона фойдаланади. Яна қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсиси узра ўлтириш* (Ғ.Ғулом).

Айрим манбаларда узра «ҳаракат предметнинг уст қисмига йўналганлигини, бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради»², деб таъкидланади. Бу фикрнинг «ҳаракат... бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради» қисмининг тасдиғи сифатида Ғ.Ғуломнинг юқоридаги бир банд шеъри келтирилади.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. 307-бет, Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 1. 543-бет; Шоабдураҳмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 411-бет.

² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 240-бет.

Кўринадики, фикр муаллифи гапда ҳаракат тушунчасининг ифодаловчиси сифатида ҳолат феълининг архаик формасини келтиради. *Ў(л)тирмақ* «давомли» ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини англатади. Синтактик конструкцияда эса от+узра модели аналитик форма ҳаракатнинг бирор нарса воситасида бажарилишини эмас, балки давомий ҳолатнинг от маъносида реаллашган буюмда содир бўлишини билдиради. Шунингдек, кўмакчили форманинг ўрин-жой маъносида қайд этилиши қуйидаги синтактик конструкция орқали, аналитик форма билан контекстуал синонимни ҳосил қилувчи типик келишikli сўз формасини келтириш орқали ҳам исботланади. Қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсисида ўлтириш.*

Тўхтамоқ «ҳаракат натижаси» ҳолат феълининг локалиси *орасида* компонентли «сўз бирикмасида» қайд этилади. Бунда агенс ҳолати буюмлар *орасида* (*оралиғида*) содир бўлади. Масалан: *Қори Ниёзий парталар орасида ... тўхтаб ...* (А.Қаххор).

Туташмоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг локалиси *томонидан* кўмакчили шаклда келишига кўра характерланади. Бунда агенс ҳолати ҳаракатланиш чизигининг маълум қисмида юз беради. Масалан: *“Союз 35” кемаси станцияга ўтиш бўлмаси томонидан туташиди* (Рўзнома). Бу ҳолда локалисни англатувчи сўз бирикмасининг кўмакчили бўлаги —дан аффиксли бўлишига кўра ҳолатнинг муайян ўрин-жой яқинида (томонида кўмакчили бирикмада шундай маъно муносабати ифодаланади) эмас, балки муайян предметнинг ўзида, унинг муайян нуктасида содир бўлишини ифодалайди. Қиёсланг: *“Союз 35” кемаси станцияга ўтиш бўлмаси томонида туташиди.* Синтактик бирликларда мустақил сўз билан келган *томон* кўмакчиси ўзининг асосий йўналиши маъноси¹ билан бирга макон белгисига ҳам эгадир. У мавҳум ҳолда ўрин-жой билан боғланади. Ундаги макон маъноси сўзнинг —дан қўшимчаси билан қўлланишидан ва феълга бирикишидан юзага келиб, гапнинг мазмун жиҳатига кўра кучаяди, нуткий бўртади. Айни вақтда кўмакчи билан келган препозитив (“тобе”) қисм ҳам факультатив жой маъносига эгадир. Демак, локалис валентлигининг ифодаловчиси- “бирикма” конструкцияси ўрин маъносини аниқ ифодалайди. Контекстда чиқиш келишиги-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 306-бет. Ўзбек тили грамматикаси, I. 551-552—бетлар.

даги сўз доимий маъно вазифасидан чекиниб, вақтинча, нутқ ходисаси сифатида агенс ҳолатининг юзага келиш ўрнини билдиради.

Ўзбек тилшунослигига оид кўпгина манбаларда *огзи (-да)* от кўмакчиси тилга олинмайди, у ҳақда бирор фикр билдирилмайди. Ваҳоланки, бу сўз мустақил маъноли бўлишидан ташқари, баъзан ёрдамчи-кўмакчи бўла олиши билан ҳам ажралиб туради. У нутқда, қуриш бирликлари билан семантик-синтактик воқеаларида бинар семантик муносабатда бўла олиш имконига эгадир. У ҳам кўпинча от кўмакчилар каби препозициядаги сўз (от) билан атрибутив алоқага киришиб, феълнинг талабига кўра ўрин келишиги билан келади. Унинг кўмакчи от табиати нутқий вазиятда (контекстда), препозициядаги от билан локал муносабатни ифодаловчи локатив синтагмани тузишда юзага чиқади. Шунга кўра у кўмакчи сифатида ўрин-жой ифодали препозициядаги отда реаллашган предметни – маконнинг нисбатан аниқ нуқтасини аниқлашига кўра баҳолайди. Демак, унинг локал муносабатни ифода этиши, биринчидан, ўрин келишиги билан шаклланишига, иккинчидан, сўз формаси ҳолида препозитив от билан семантик-синтактик боғланишига, учинчидан, атрибутив “бирикма”да ифодаланган маънога кўра феъл маъносидаги ҳолатни – ҳолат юз берган ўринни аниқ аниқлаши билан ҳосил бўлади. У гапда маълум ўринлардагина кўмакчи сифатида қўлланади.

Оғзида сўз формасининг нутқий кўмакчи вазифасида келиши унинг гапдан тушиб қолганда, “бирикмада” ифодаланган тушунчага – гапнинг умумий мазмунига таъсир қилмаслигида кўринади. Унинг синтактик реаллашмаслиги фақат от маъносидаги ўрин-жойнинг умумий қайд этилишига, яъни ҳолатнинг предметнинг қайси нуқтасида юз беришининг мавҳумланишигагина олиб келади. Ҳолат юз берган ўрин-жой ифодаси тўла сақланади. Демак, бу ҳолда кўмакчи отнинг қўлланиши сатҳнинг яққол, аниқ ифодаланишига олиб келади. Бу аниқлик эса ўз навбатида гапда ифодаланган фикрнинг аниқланишига, тингловчига муайян ҳодиса, ҳолат, ҳаракат кабилар содир бўлган ўрин-жой ҳақида тўлиқ хабар берилишига хизмат қилади.

Чўнқаймоқ «физиологик» ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори – кўмакчили форма шахс жисмоний ўзгариш ҳолатининг сув чуқурчасининг очик қисмига (тешикка) энг яқин жойда, унинг юқори қисмида (устидан) содир бўлишини ифодалайди. Қиёсланг: *Сўхроб ташнов оғзида чўнқайиб...* *Сўхроб ташнов устидан чўнқайиб...*

Хуллас, 1) ҳолат феълларининг локалис қатнашувчиси агенс (баъзан контрагент) ҳолатининг содир бўлиш ўрни сифатида воқеалашади, локал муносабат ифодаланади; 2) локалисни қайд этувчи сўзлар гапда кўпинча ўрин келишикли ва кўмакчили шаклларда келади. Ушбу келишик кўрсаткичи ва муайян кўмакчилар от ва феъл маъноларини бириктирувчи вазифа бажаради, феъл бошқарувли сўз бирикмаси тузилади; 3) «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг отда қайд этилган локалиси сатҳ бўлади; 4) «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси от+ кўмакчи от+да қолипида тузилган аналитик формаларда келиб, муайян маъно хусусиятлари билан ажралиб туради. 5) «давомли», «ҳаракат натижаси» «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси олдида, «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси устида, *бўйида, тагида, ўртасида, бошида, ёнида, ичида, ичра ва узра*, «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *орасида, томонидан*, «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *оғзида* (Ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда *оғзида* сўзи от кўмакчи сифатида, умуман, тилга олинмайди) каби кўмакчили шаклларда келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам келади. Бундай локатив синтагмаларда ҳам локал муносабат ифодаланиб, агенс ҳолати ўрин объектига кўра конкретлашади.

Гап конструкцияларида «давомли», «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси сифатида киши аъзоси, буюм ва ўсимликлар ҳам иштирок этади.

Шу ҳам характерлики, киши аъзоси, буюм ва ўсимлик маъноли лексемаларда ўрин маъноси окказионал, фақат нутқда, яъни сўзнинг локатив аффикси билан шаклланишига, феъл билан объектли бирикмани тузишига, агенс ҳолати амалга ошган ўринни англатиш мақсадида қўлланишига кўра юзага келади. Шунингдек, локалис валентлигини ифода этувчи ушбу сўзлар нутқ фаолиятида ўрин маъносини ҳам бериш имконига эга бўладикки, бу имкониятнинг воқе бўлиши синтактик қуршов қисмларининг таъсирида, феълнинг гап мазмунига, унинг амалий бирликларининг муайян маъно билан реаллашишига фаол таъсир қилиши билан боғлиқ ҳолда юз беради. Айни вақтда фикр юритилаётган типда

агенс ҳолати содир бўлган ўриннинг конкрет англашилиши бевосита киши аъзоси, буюм ва ўсимликларнинг аниқлигидан шу предметларни ифодаловчи тил бирликларининг тасаввурда муайян предмет билан бевосита боғланишидан келиб чиқади.

Қолмоқ «давомли» ва гавдаланмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида киши аъзоси келади. Агенс ҳолати шахснинг муайян аъзосида юз беради. Мисалан: *Калит унинг қўлида қолди* (А.Қаҳҳор). ...*Пешонасига теккан майин соч толалари, мулойим табассуми кўз олдида бир дам гавдаланар* (О.Ёқубов). *Унинг кўз олдида Арслон гавдаланади* (Мирмуҳсин).

Ўтирмоқ ва ётмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис иштирокчиси буюм бўлади. Агенс ҳолати муайян буюмда юз беради: *Аббосхон ўрнидан кўзгалгиси келмай, эски духоба креслода ўтирарди* (Мирмуҳсин). ...*диванда Шукур ётарди* (Н.Нормуродов).

Ўтирмоқ «давомли» ҳолат феълнинг локалиси вазифасини ўсимлик ҳам ўтайди. Агенс ҳолати муайян ўсимликда содир бўлади. Киёсланг: *Дарахтларда бойқушлар кўзларини чақчайтириб ўтиришибди* (Мирмуҳсин).

Шундай қилиб, ҳолат феълларининг локалис актанти вазифасида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам келади. «давомли» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сифатида киши аъзолари, «давомли» интеграл семали ҳолат феълнинг локалис актанти бўлиб, буюм ва ўсимликлар қатнашади.

Ўзбек тилидаги «давомли» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлиги баъзан сифат¹ да қолипдаги сўзда ва ўрин равишида ҳам реаллашади, агенс ҳолати юз берган сатҳ ифодаланади.

Локалисни ифодаловчи отларда ўрин маъноси аниқлиги ва хусусийлиги билан, ушбу сўз формаларида эса ўрин маъноси мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради¹. Аниқроғи, фикр юритилаётган типда агенс ҳолати юз берган жой-томон ишора қилиниши, умумий тарзда кўрсатилиши билан характерланади. Демак, локалис валентлигининг реализатори вазифасидаги тил ва нутқ бирликларида ҳам агенс ҳолатининг муайян ўринда юз бериши англашилади. Аммо бу ўрин маконнинг муайян қисми,

¹ Қиранг: Мирзасев М., Усмоилов С., Расулов И. Ўша асар, 143-бет.

нуктаси билан аниқ боғланмаслигига, у кенглигига, ноаниқлигига кўра ажралиб туради.

Қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълининг локалиси йироқ жой бўлади. Агенс ҳолати олис жойда содир бўлади: Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик (А.Қахҳор). Она элинг узоқда қолди (Э.Воҳидов). Ажиб болалигим қолди узоқда (А.Орипов).

Аниқликдан ортик даражада чекиниш, мавҳумлик, умумийлик каби маънолар сўзнинг –лар қўшимчасини олиши билан яна ҳам кучаяди, бўртади. Чунки –лар ноаниқликни оширади, фикрнинг муайян ўрин билан боғланишини “бугунлай” таркатади. Бу –лар аффиксининг кўплик маъносини ифодалашидан келиб чиқади. Бунда фикрнинг , диққат – эътиборнинг муайян ўрин – жой билан боғланиши анча “хиралашади”. Аммо, шунга қарамасдан, айтилиш вақтида ижобий бўёқ, экспрессивлик юзага келади. Бу ҳолда –лар қўшимчасининг доимий маъноси сакланиб, шу маъно асосида узун ифоданинг “ўсиши” юз беради. Аниқроғи, –лар аффикси нуткий полифункционал характерда бўлиб, маъно жиҳатдан универсалашади: ҳам микдорий ортиклик, ҳам экспрессивлик ифодалайди. Қиёсланг: *Узоқларда қолди тугилган уйим (А.Орипов). Узоқларда қолди диёрим (Э.Воҳидов).*

Салқинламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг муайян сатҳда – сатҳнинг бирон нуктасида юз беришини ифода этади: Унда фил ўз болаларини салқинлатиб ..., (Ҳ.Назир).

Хуллас, ҳолат феълларининг локалис актантини қайд этувчи тил ва нутқ бирликлари ўрин маъносини мавҳум, умумий ҳолда ифода этади. Шу жиҳатдан улар ҳолат феълларининг локалис валентлигини реаллаштирувчи отлардан фарқ қилади.

Юкорида фикр юритилган локалис валентлигига эга турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмақ «давомли», тўхтамоқ, туташимоқ «ҳаракат натижаси», салқинламоқ, пойламоқ «ижро», гавдаланмоқ «образли», чўнқаймоқ «физиологик», ўнғайсизланмоқ, уялмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феъллари валентлик имконига кўра очик позицияларини тўлдириб келувчи нутқ бирликларини бошқаруви, яъни бошқарув қобиляти жиҳатидан ҳам характерланади. Улар шу нуктада контрагент валентлигига эга ҳолат феълларидан ажралиб туради. Бошқача айтганда, локалис

иниентлигига эга ушбу ҳолат феълларида бошқарувнинг ҳар икки тури – кучли ва кучсиз бошқарув кузатилади.

Турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмоқ «давомли», *тўхтамоқ* «ҳаракат натижаси», *салқинламоқ, пойламоқ* «ижро», *гавдаланмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат феъллари (ҳоким компонент) локалис валентлигининг реализатори (тобе компонент) билан кучли бошқарув муносабатига киришади. Чунки ушбу ҳолат феъллари билан бошқарилувчи (тобе) сўзларда ифодаланган маъно муносабатлари орасидаги алоқа жонли, реал алоқа, кучли боғланиш ҳисобланади¹. Шунингдек, айни алоқа, кучли боғланиш бевосита ҳоким сўзлар – ҳолат феъллари, улар маъноларининг талаби, тортиш кучи билан юзага келади. Шунга кўра назарда тутилган ҳолат феъллари билан локалисни ифода этувчи бошқарилувчи сўз формалари орасидаги боғланиш кучли боғланишдир. Яна киёсланг: *Жим-жит, бўм-бўи хоналарнинг бирида, диванда у ечинмаган ҳолда ётарди* (Мирмуҳсин). *Йўл бўйида бузун кун билан бизга гишт ташиган самосвал турарди* (Саид Аҳмад). *Мунира кафтлари билан юзини тўсганича қараётда хомуш ўтирибди* (У.Назаров). *Бу тоғларда ёлғиз қолдим “Лайли ва Мажнун”*. *Бир оқшом доvon ошиб, тоғнинг ёнбағрида, кичкина булоқ бўйида тунабди* (С.Юнусов) ва бошқалар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, айрим ҳолларда ҳолат феъллари гапда зарурий тобе компоненти – бошқарилувчи сўз формасисиз (масалан, локалис валентлигининг реализаторисиз) қўланганда ҳам, ўрин муносабатини бевосита ифода этиш семантик (валентлик) қобилиятига кўра феълларнинг ўзи локалисларни ифодалаб туради. Бу ҳолларда локалис актанти муайян вазиятдан, контекстдан умумий тарзда бўлса-да, аниқ англашилиб туради² киёсланг: *Башорат ёлғиз қолди* (С.Аҳмад). *Мен ўзимни қаттиқ ухлаганга солиб ётавердим* (С.Юнусов). *Ҳушсиз ётибди* (У.Назаров). *Узоқ ўтирди* (М.Исмоилий). *Иккови ҳам индамай ўтираверди “Лайли ва Мажнун”*.

Шундай қилиб, кучли бошқарув валентлик муносабатига киришган нутқ бирликлари орасидаги зарурий, “мажбурий” алоқа сифатида намоён бўлади. Аникроғи, кучли бошқарув шундай алоқаки, бунда ҳоким (бош) сўз лексик –грамматик хусусиятига кўра ўз қуршовида ўзи бевосита талаб қилган шаклда – муайян

¹ Каранг: Скобликова Е.С. “Современный русский язык”. Синтаксис простого предложения. М., 1979, 62-бет. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 287-бет.

² Каранг: Скобликова Е.С. Уша асар, 62-бет.

грамматик формада муайян тобе (эргаш) сўзнинг иштирок этишини қатъий талаб қилади. Чунки айна сўз формаси ҳоким сўз (фёъл) маъно томонини очиш, изоҳлаш, аниқлаш унинг маъно имкониятларини кўрсатиш кабилар учун хизмат қилади. Бинобарин, ана шундай алоқа зарурий алоқа, зарурий боғланиш кучли бошқарув сифатида баҳоланади¹. Айтилганлардан келиб чиқиб, кучли бошқарув синтактик бирликлар орасидаги зарурий, кучли алоқанинг мавжудлиги билан ўлчанса, белгиланса, кучсиз бошқарув эса синтактик бирликлар орасида айна алоқанинг — кучли зарурий алоқанинг мавжуд эмаслиги, йўқлиги билан белгиланади. Демак, кучсиз бошқарувда синтактик бирликлар орасидаги алоқа, ушбу бирликларнинг бир-бирини тортиш кучи, татаб қилиши семантик планда бўш, кучсиз, етарли даражада аҳамиятли бўлмайди. Шунга кўра турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмақ «давомли», тўхтамоқ, «ҳаракат натижаси», салқинламоқ, пойламоқ «ижро», гавдаланмоқ, «образли» интеграл семали ҳолат фёълларидан (кучли бошқарувдан) фарқли туташмоқ «ҳаракат натижаси», чўнкаймоқ «физиологик» ва ўнғайсизланмоқ, уялмоқ «психик» интеграл семали ҳолат фёъллари локалис валентлигининг реализатори билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлишига кўра ажралиб туради. Чунки айна ҳолат фёълларининг лексик маъноси (денотатив маъноси) тобе компонентнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги билан белгиланмайди². Шунга кўра ушбу ҳолат фёълларининг локалисни ифодаловчи сўз билан боғланиши зарурий, «мажбурий», органик боғланиш ҳисобланмайди. Яна қиёсланг: Зовур колхоз ерига боғ томонидан туташган. («Тошкент ҳақиқати»). У чуқурнинг оғзига чўнқайди (Ўз.халқ эртак). Ўқитувчилари олдида бироз ўнғайсизланди.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат фёъллари локалис валентлигининг реализатори билан боғланиш хусусиятига кўра кўпинча кучли бошқарувни ҳосил қилиши жиҳатидан контрагент валентлигига эга ҳолат фёълларидан фарқ қилса, баъзан улар (ҳолат фёъллари) локалис валентлигини ифодаловчи сўз формалари билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлишига кўра контрагентга эга ҳолат фёъллари билан ўхшаш бўлади.

¹ Каранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 285-бет. Кононов А.Н. Грамматика языка торкских рунических памятников (VII-IX вв.). Л., 1980. 216-бет. Современный русский язык. П, 12-бет. Русская грамматика, П, 25-30-бет. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 487-бет. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, 500-бет.

² Каранг: Современный русский язык, П, 13-бет. Скобликова Е.С. Современный русский язык. 62-бет.

IV БОБ

ХОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ ОБЪЕКТ ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда, ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларда ҳолат феълларининг ўтимли гуруҳи мавжудлиги мутлақо тилга олинмайди. Ваҳоланки, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари фақат типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади. Демак, ўтимли ҳолат феъллари объект (тўғри объект) валентлигига ҳам эга бўлиб, ушбу валентлик зарурий ҳисобланади.

Ҳолат феълларининг ўтимли типи семантик жиҳатдан объект актантининг бевосита талаб қилишига кўра жиддий аҳамиятга эгадир. Чунки ҳолат феълларининг шу актанти асосида объект валентлиги ва каузативлик муносабати юзага келади. Бу эса ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятининг объектига кўра кенглигини, бойлигини кўрсатади.

Синтактик бирликларда объект иштирокчиси вазифасидаги предмет муайян ҳолатдаги предмет сифатида кузатилади. Унинг ҳолатга эга бўлиши, ҳолатни ўзида “ташиши” агенснинг объектга бевосита таъсиридан юзага келади. Қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, қопламоқ, ўртамоқ*.

Ҳолат феъли асосли гапларда объект актанти агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида юз беришини ҳам кўрсатади. Бунда фикр юритилган типдан фаркли ҳолат агенсники бўлади¹. Агенс ҳолати муайян предмет таъсирида юзага келади. Объект вазифасидаги предмет агенс ҳолатининг манбаи бўлиб воқеалашади. Шунга кўра бунда агенснинг предметга (объектга) таъсири бўлмайди. Қиёсланг: *пойламоқ, қўриқламоқ, қўмсамоқ*.

Демак, ўтимли ҳолат феълларининг объект қатнашувчиси ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятига эгадир.

Ўтимли феъллардан англашилган ҳолат агенс ва объект билан боғланиши жиҳатидан ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятига (семантик валентлигига) кўра агенс ва объект валентликларига эга бўлади. Демак, ҳолат феълларининг агенс билан бир қаторда объектни ҳам талаб қилиши уларнинг

¹ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, 31-бет.

ўтимлилигидан келиб чиқади. Ўтимлилик муайян ҳолат феълларининг ўзига хос семантик имконияти бўлиб воқеалашади¹.

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект актанти турлича предметларни англатувчи сўзларда ифодаланади. Шуниси муҳимки, бу тил бирликлари (лексемалар)нинг гапда фақат тушум келишиги қўшимчаси билан қатнашиши, ушбу келишикли сўз формасини тузиши типик ҳисобланади. Бу – мантикий. Чунки ҳар бир ўтимли феъл тўғри объект валентлиги реализаторининг, асосан, тушум келишигида келишини талаб қилади². Бу бевосита семантик талабдан келиб чиқади. Тушум келишикли сўзда ифодаланган предмет феълдан англашилган ҳолат билан бевосита боғланади. Демак, ҳолат феъллари объект валентлиги реализаторида тушум келишиги қўшимчаси сўз маъноларини бириктирувчи вазифа бажаради. Шу қўшимча асосида феъл ва от (баъзан ҳаракат номи, олмош) зарурий семантик – синтактик муносабатга киришади. Нутк бирлиги – феъл бошқарувли объектли бирикма ҳосил бўлади. Айни вақтда бундай бошқарув кучли бошқарувлиги билан ажралиб туради. Чунки кучли бошқариш қобилияти, асосан, ўтимли феълларга тегишли бўлади³.

Демак, *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ, ўрганмоқ, кўз – кўзламоқ, чимирмоқ, ёшламоқ, чулғамоқ, ўртамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ, қизганмоқ* ва *қўмсамоқ* ўтимли ҳолат феъллари кучли бошқарувга эга феъллар бўлишига кўра улар гап конструкцияларида бошқаришувчи (тобе) компонент – тушум келишигида шаклланган сўз билан қайд этилади. Чунки, айтилганидек, айни келишиқдаги сўз ифодаланган предмет феълдан англашилган ҳолат билан бевосита, заруран боғланади, муайян ҳолатга ўтади, ҳолатлашади.

Юкорида юритилган фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, агенс таъсиридан юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи нутк бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро ўхшаш. Аммо улар ҳолатни қандай предметди марказлаштиришига кўра фарқлидир.

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. 199-бет; Ўзбек тили грамматикаси, II. 65-бет.

² Қаранг: Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 25-бет. Ҳожиёв А. Феъл, 4-бет. Ўзбек тили грамматикаси. I. 365-бет

³ Розенталь Д.У. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, 500-бет. Яна қаранг: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 288-бет; Русская грамматика, II, 26-бет

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари объект валентлигига (актантга) эгадир.

Қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ «ҳаракат натижаси», сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ «ижро», кўз кўзламоқ «образли», чимирмоқ, ёшламоқ «физиологик», чулғамоқ, ўртамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти ушбу феълларда ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади.

Қўриқламоқ, пойламоқ «ижро», ўрганмоқ «малака» ва қизганмоқ, қўмсамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти эса агенс ҳолатининг предмети (манбаи) бўлиши билан ажралиб туради.

Айтилганларни қуйидагича ҳам кўрсатиш мумкин:

$$\begin{array}{ccc} A \longrightarrow O & & O \longrightarrow A \\ & A \rightleftharpoons O & \end{array}$$

Кузатилишича, биринчи типда (A O) объект актант ҳолатни ўзида моддийлаштиради (объект ҳолати). Иккинчи типда (O A) эса объект актант ҳолатни ўзга «яратувчи» ҳисобланади (агенс ҳолати). Бунда актант «грамматик (семантик – Р.Р.) жиҳатдан объект бўлса – да, таъсир эътибори билан объектлик хусусияти бўшашади»¹. Қиёсланг: *пaтирни сақламоқ, йўлимни пойламоқ*.

Қуйида кайд этилган ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект² актантларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Қопламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ «ҳаракат натижаси», сақламоқ, пойламоқ «ижро» ва чулғамоқ, ўртамоқ, қизганмоқ, қўмсамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида шахс келади. Феъл бошқарувли бирикма аъзолари «шахс» классемасига кўра ўзаро брикади. Масалан: *Жамоа ишчилари илғоварни яккаладилар* («Тош.оқшоми»). *У болани сақлади* (Ўз.халқ.эртaк.). *Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан* (А.Орипов). *Остингда юз алвон ўйнайди отинг, Душманни ўртайди шаъни шавкатинг* (Алпомиш). *Искандар уни қаттиқ қизганди* (Ойбек). *Мен йўлингизга жовдирайман, сизни қўмсайман* (М.Исмоилий).

¹ Ўзбек тили грамматикаси, II. 67-бет.

² (Объект (пациент) термини ҳам агенс термини каби шахс ва кенг маънодаги предметларга нисбатан ишлатилади.

Пойламоқ “интеграл” семали ҳолат феълнинг объектини реаллаштирувчи *ўртоқ* сўзи эғалик кўшимчасини олиши билан характерланади. Бу ҳолда ушбу сўз шахс ифодасини бериб, унинг (шахснинг) ҳолат субъектига (агенсига) тегишлигини билдиради. Бунда объект (шахс) агенс ҳолатини юзага келтирувчигина эмас, балки бевосита агенсга тегишлигига кўра ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Шунга кўра агенс ҳам ҳолат “эгаси”, ҳам объект “эгаси” бўлади. Масалан: *Хилват бир жойга яшириниб, ўртоғини бозор йўлида пойлади* (М.Исмоилий).

Қопламоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълнинг объекти киз (гўзал киз) кўчма маънода қўлланган офтоб лексемасида ҳам ифодаланади. Сўз бирикмасида реаллашган объект (шахс) ажратилиб, таъкидлаб кўрсатилади. Бунда объектнинг реализатори поэтик парафраза бўлишига кўра ажралиб туради: *У офтобни (гўзал қизни – Р.Р.) булутлар қоплаган* (Ойбек).

Шуниси характерлики, *Ўқипинча* поэтик нутқда сақламоқ феълнинг объекти (шахс)ни реаллаштирувчи сўз синтактик қайд этилмайди. У потенциал имкониятга айланади. Бу ҳолда объектнинг мавжудлиги, қайси шахслиги гапнинг мазмунидан, ҳолат феъли маъносидан аниқ сезилиб туради. Демак, унинг (объект актантининг) мавжудлиги фикран бўлиб, у синтактик жиҳатдан фақат тушум келишигидаги олмошда қайд этилиши билан ҳам характерланади. *Йигирма йил сақладим дилда* (Э.Воҳидов). *“Ёмон кўздан сақласин омон”- деб қўяди қайтишда яна* (Г.Нуруллаева). *Уч балодан сақласин, чархи болокаш бўлмасин* (Э.Воҳидов).

Ўзбек тилидаги қопламоқ «ҳаракат натижаси», *сиқламоқ*, *асрамоқ*, *паналамоқ* «ижро», *чимирмоқ*, *ёшламоқ* «физиологик» ва *ўртамоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида киши аъзолари келади. Объектли бирикманинг таркиб топиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Кўксини қоплаган қордай оқ соқол* (Тошпўлат Ҳамид). *Ука, ҳар қалай ўзингни тут, асабингни сақла* (Мирмуҳсин). *Мен кўзимни паналадим (Альманах)*. *Муаттар қошини чимирди* (А.Қаҳҳор). *Отаси кўзини ёшлади. Қалбини ўртади аллақандай сас* (А.Орипов).

Асрамоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълнинг объекти (аъзо) баъзан от ўрнидаги кўрсатиш олмошида реаллашади. Ушбу олмош ҳам муайян аъзони, ҳам кўрсатиш ифодасини беради. Унинг (олмошнинг) қайси предмет ўрнида қўлланиши контекстан, уни

ўраган куршов компонентларидан англашилиб туради. Бунда "...олмошнинг қўлланишига сабаб бўлаётган от иштирок этади"¹: *Кўз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас – чўндан асрайди* (М.Исмоилий).

Қопламоқ "ҳаракат натижаси" ва қўриқламоқ, пойламоқ, сақламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти сатҳда реаллашади. Бирикма конструкциясининг тузилишида "сатҳ" классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Чор атрофни тоғ тизмалари қоплаган* (Н.Норматов). *Ўтап дружинаси билан йўлларни ...қўриқлади* (Ҳ.Ғулом). *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О.Ҳожиёва). Қопламоқ ҳолат феълнинг объекти (сатҳ) от+қўмакчи от қолипли аналитик шаклда ҳам келади. Бунда препозитив сўз (аниқловчи) сатҳнинг нимага оидлигига, тааллуқлигига ишора қилади: *Бу тўзон ҳовли юзларини ҳам қоплади* (А.Мухтор). *Дарё устини туман қоплади* (Н.Ғозилов). Қопламоқ ҳолат феълнинг объекти (сатҳ) тенглашиш муносабатидаги сўз формаларида кузатилади. Бу сўз формалари мураккаб бирикмадан иборат умумий компоненти билан келади. Умумий компонент² объектга (аниқланмишга) нисбатан аниқловчи санатиб, бирикмали компонентнинг ички ҳоким (объектга нисбатан тобе) компонентини — объект валентлигининг реализаторига нисбатан синтактик конструкцияни ҳосил қилади.

Объектни реаллаштирувчи сўз формаларининг мураккаб бирикмали аниқловчиси қараткич келишигида бўлишига кўра у (реализатор) эгалик қўшимчасини олади. Аниқроғи, қараткичли сўз формаси қаралмишнинг (объектнинг) шундай тузилишини талаб қилади: *ҳовузнинг ич-и-ни, ҳовузнинг бўйлар-и-ни*.

Шуниси характерлики, аниқловчи — умумий компонент объект маъносига эга уюшган сўз формаларининг ҳар бири билан семантик — синтактик боғланиб, бир бутунликни ҳосил қилади. Бунда умумий компонент дастлабки сўз формасига нисбатан контакт препозицияда келиб, у билан зич боғланади, биргаликда талаффуз қилинади. Бу ҳолда умумий компонент билан сўз формаси орасида пауза сезилмас даражада бўлади. Бу, бизнингча, умумий компонентнинг қараткич келишигида объект билан контакт позицияда келишидан ҳосил бўлади. Айни вақтда умумий

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 1.338-бет.

² Қаранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. МГУ, 1971. 100-бет. Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 209-бет.

компонент кейинги, дистант позициядаги нутк бирлигига ҳам тегишли бўлади. Аммо бу тегишлилик нутк фаолиятида эмас, балки онгимизда амалга ошади. Унинг (умумий компонентнинг) бу объектга ҳам тааллуқлиги семантик белги асосида аникланади.

Умумий компонент сўз формасида қайд этилган объектларни аниқлаштириб қолмасдан, гапдаги фикрга тўлиқлик ва аниқлик киритади, таъсирчанликни оширади, гап мазмунининг тингловчига тўла етиб боришини таъминлайди. Қиёсланг: *Унинг (харобанинг – Р.Р) ўнг томонидаги каттакон ҳовузнинг ичини ва бўйларини қуриб қолган супурги, сассиққапа қоплаган* (А.Қаҳҳор).

Ҳаракат натижаси бўлган қопламоқ ҳолат феълининг объекти позициясида мавжудот ва ҳаво қатлами, тамомламоқ ҳолат феълининг объекти позициясида ҳаракат келади. Объектли бирикма қисмлари учун классема вазифасини “мавжудот”, “ҳаво қатлами”, ва “ҳаракат” семалари ўтайди. Масалан: *...тонг ёришиб келаётибди, борлиқни ҳарир туман пардаси қоплаган* (А.Қаҳҳор). *Бирдан осмонни булут қоплади* (Ў.Ҳошимов). *Иккинчи сугоришни тамомладик* (Тошкент окшоми).

Сақламоқ ва паналамоқ “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти ўсимлик бўлади. У баъзан таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш маъносига эга ҳар элементи билан ҳам келади. Объектли бирикма “ўсимлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Дам ганимат мўл ҳосилдан тўлсин план: Ҳар толасин кўз қораси каби сақла* (Т.Йўлдош). *Қаландар дарахтларни паналади* (О.Ёқубов).

Қўриқламоқ ва пойламоқ “ижро” ҳолати феълларининг объекти қурилма бўлади. Объектли бирикма “қурилма” классемасига кўра тузилади: *Ўтап тун бўйи дружинаси билан саройларни ... қўриқлади* (Х.Ғулом). *...ташқарида отхонани пойлади* (Ўз.халқ эртақ). Қўриқламоқ феълининг объектини (қурилмани) ифодаловчи сўз қўшма гапнинг кейинги компонентида эгалик аффиксли шаклда тегишлилик муносабатини ифода этади. Шуниси муҳимки, объектнинг кимга тегишлигини ифодаловчи қаратқич келишikli нутк бирлиги қўшма гапнинг биринчи компонентида қўлланиб, объектнинг реализатори билан атрибутив муносабатга киришади. У биринчи содда гапда эганинг аниқловчиси бўлса, кейинги гапда тўлдирувчининг (объект валентлигининг) аниқловчиси бўлиб кузатилади, яъни бу сўз формаси қўшма гап таркибида объектга нисбатан дистант позицияда келиб, умумий аниқловчи бўлади.

Масалан, *Юзбошининг мол дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки мерган қўриқлар эди* (А.Қаҳҳор).

Қўриқламок ва сақламок “ижро” ҳолати феълларининг объекти бойлик бўлади. Феълли бирикма “бойлик” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мулкимзни қўриқлаймиз* (Ҳ.Ғулом). *Сақлангиз бу меросни сизлар ҳам* (Б.Бойқобилов). Сақламок ҳолат феълнинг объекти вазифасида ҳайвон, емиш ва уруғ, пойламок ҳолат феълнинг объекти вазифасида полиз меваси келади. Феълли бирикма “ҳайвон”, “емиш”, “уруғ” ва “полиз меваси” каби классемаларга кўра тузилади. Масалан: *Бой ҳам патирни сақлайди ҳануз* (Г.Нуруллаева). *Ўз меванг данагин сақла* (Ғ.Ғулом). *Колхознинг қовунини ким пойлайди* (С.Абдулла).

Ўқталмок “ижро” ҳолати феълнинг объекти қурол бўлади. Феъл бошқарувли бирикма “қурол” классемасига кўра тузилади: *Улар милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий).

Ўрганмок “малака” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти позициясида муаммо (проблема) маъноли сўз келади. Объектли бирикма аъзолари “муаммо” классемасига кўра ўзаро боғланади: *...сизнинг туфайлингизда кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек).

“Образли” интеграл семали кўз-кўзламок ҳолат феълнинг объекти позициясида гўзаллик маъноли сўз келади. Объектли бирикма аъзолари “гўзаллик” классемасига кўра ўзаро боғланади: *...атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз кўзлайди* (М.Исмоилий).

“Психик” интеграл семали кўмсамок ҳолат феълнинг объекти ичимлик бўлади. Бирикма конструкцияси “ичимлик” классемасига кўра тузилади: *Хотини олдига овқат қўйганда, Саидгозининг кўнгли ичкилик кўмсади* (С.Анорбоев).

Хулоса қилиб айтганда, 1) ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларнинг бирортасида ҳолат феълларининг ўтимли гуруҳи ҳам мавжудлиги тилга олинмайди. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб туради.

Ҳолат феълларининг ўтимли тури маъно жиҳатдан объект (тўғри объект) актантини бевосита талаб қилишига кўра жиддий аҳамиятга эгадир. Ушбу ҳолат феълларининг объект актанти асосида объект валентлиги ва каузатив муносабат юзага келади; 2) синтактик бирликларда объект вазифасидаги предмет муайян

ҳолатдаги предмет сифатида келади. Унинг ҳолатли бўлиши, ҳолатни ўзида “тўплаши” агенснинг объектга бевосита таъсири натижасида юз беради. Айни вақтда гапда объект қатнашувчиси агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида содир бўлишини ҳам кўрсатади. Бунда ҳолат агенсники бўлади.

Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятга эгадир.

Агенс таъсири натижасида юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи ва агенс ҳолатини юзага келтирувчи объектни реаллаштирувчи нутқ бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро ўхшаш. Аммо улар ҳолатни қандай предметда марказлаштиришига кўра фарқлидир; 3) ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект турлича предметларни ифода этувчи сўзларда реаллашади. Тўғри объект валентлигини ифодаловчи сўзларнинг гапда тушум келишиги билан қатнашиши типикдир; 4) ўтимли ҳолат феъллари объектни ифода этувчи сўз билан кучли бошқарув муносабатида бўлади; 5) ўзбек тилидаги “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “малака”, “образли”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари тўғри объект валентлигига эгадир; 6) “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “образли” “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти ушбу феълларда ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади. “Ижро”, “малака” ва “психик” интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти агенс ҳолатининг манбаи бўлиши билан ажралиб туради; 7) “ҳаракат натижаси”, “ижро” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объект қатнашувчиси вазифасида шахс, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти сифатида киши аъзолари, “ҳаракат натижаси” ва “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида мавжудот, ҳаво катлами ва ҳаракат, “ижро” интеграл семали ҳолат феълларининг объект сифатида ўсимлик, қурилма, бойлик, ҳайвон, емиш, уруғ, полиз меваси ва қурол, “малака” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида муаммо, “образли” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида гузаллик, “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида ичимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги “давомли”, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “ҳаракат”, “образли”, “биологик”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда орттирма нисбатли сўз шаклида келишига кўра диққатга сазовордир¹. Чунки қайд этилган лексик – семантик гуруҳга оид ҳолат феъллари шунга кўра ўтимли бўлади. Уларда морфологик – аффиксал ўтимлилиқ юзага келади. Маълумки, бунда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект ҳосил бўлади. Кўринадики, ушбу семантик гуруҳ ўтимсиз ҳолат феълларининг орттирма нисбат натижасида ўтимлилиққа ўтиши мантикий равишда ҳолатли объектни юзага келтиради. Демак, муайян ҳолат феълларида ўтимлилиқ морфологик – синтактик планда содир бўлганда, феъл лексемаларнинг объект актанти фақат ҳолатли предметлиги – агенс таъсирида бўлиши билан ажралиб туради.

Қолдирмоқ “давомли”, бўшатмоқ “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида буюм келади. Феълли бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви “буюм” классемасига кўра юз беради: Бир ёдгорлик қолдирди ажлод наслига (Б.Бойқобилов). *Қадаҳни бўшатди* (Ҳ.Ғулом).

Тўхтатмоқ, тинчитмоқ “ҳаракат натижаси”, *ўлдирмоқ* “биологик”, *семиртирмоқ, оздирмоқ, унниқтирмоқ, ухлатмоқ, элитмоқ* “физиологик”, *сергаклантирмоқ, тинчлантирмоқ, қувонтирмоқ, зериктирмоқ* ва *асабийлантирмоқ* “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахсда реаллашади. Объектли бирикма “шахс” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Домла мени тўхтатди* (А.Қаҳҳор). *Уни фашист отиб ўлдирган* (Ҳ.Назир). *Машина одамни семиртиради* (А.Қаҳҳор). *Бу кишини дарров элитади* (“Тош.оқшоми”). *Бу сўзлар Бобирни сергаклантирди* (П.Қодиров). *Дашт нимаси биландир Шукурни қувонтирди* (Н.Норматов).

Тинчитмоқ “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти эллипсис натижасида метонимик маъно кўчишидан юзага келган отда ҳам қайд этилади. У ўрин муносабатига кўра ҳаракатерланиб, окказионал шахс билан боғланади: *Акбар ака аранг синфни тинчитди* (Ф.Мусождонов).

¹ Турли семантик хусусиятларга эга бўлган за ғап конструкцияларида бир нисбатнинг қўшимчаси билан шаклланидиган ҳолат феъллари нисбат курсаткичига кўра бир бўлимда эмас, балки семантик хусусиятига кўра турли бўлимларди ўрганилади.

Тўлдирмоқ “ҳаракат натижаси”, пиширмоқ, дўртайтирмоқ “образли”, қамаштирмоқ, қақшатмоқ, жунжўштирмоқ, диккайттирмоқ, қорайтирмоқ физиологик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахс ва ҳайвон аъзосидир. Феъл бошқарувли бирикманинг тузилиши “аъзо” классемасига кўра юз беради. Масалан: Ўпкасини тўлдирди (Гулистон). Аёл кўкрагини дўртайтирди (Альманах). Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради (А.Қаххор). Салқин шамол баданни жунжўштади (Ҳ.Ғулом). От қўлоқларини диккайттирди (М.Осим).

Ўчирмоқ “ҳаракат натижаси”, пасайтирмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг объект актанти товуш бўлади. Объектли бирикма “товуш” классемасига кўра тузилади. Анвар мотоциклни қаттиқ вариллади, овозини ўчирди (Н.Ёқубов). Иқбол ҳола овозини пасайтирди (Ў.Ҳошимов).

Музлатмоқ ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълнинг объекти вазифасида модда келади. Объектли бирикма “сатҳ” ва “модда” классемасига кўра тузилади: Изғирин музлатар дарёлар четин (Т.Ҳамид). Дадам тутунни дарров ўчирди (А.Қаххор).

Салқинлатмоқ “ижро”, тетиклантирмоқ, чўчитмоқ “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида ҳайвон келади. Объектли бирикма компонентлари “ҳайвон” классемасига кўра ўзаро боғланади: Унда фил болаларини салқинлатар эди (Ҳ.Назир). Афандининг мулоҳим гаплари итларни тетиклантирди (Латифалар). Соя тошдек қотган калтакесакларни, қоққан қоziқдек тикка юмронларни чўчитди (А.Мухтор).

Оғирлаштирмоқ, сусайтирмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълларининг объекти позициясида ҳаракат маъноли сўз келади. Феълли бирикма аъзолари учун классема вазифасини “ҳаракат” семаси ўтайди: Ерда тунов кунни ёққан ёмғирнинг таъсири бор, жангчиларнинг юришини оғирлаштиради (Шухрат). Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди (Н.Норматов).

Кучайтирмоқ “ҳаракатнинг ҳолати” феълнинг объект актанти позициясида кўркув ва яқинлик маъноли сўзлар келади. Объектли бирикма компонентлари “кўркув” ва “яқинлик” классемасига кўра ўзаро боғланади: Қачонлардир эшитган афсона-ю ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради (Фан ва турмуш). Аксинча, у дўстликни кучайтиради (М.Исмоилий).

Қовжиратмоқ ва сўлдирмоқ “биологик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида ўсимлик келади. Бирикма

конструкцияси “ўсимлик” классемасига кўра тузилади: *Тез кунда қуёш эндигина қўқара бошлаган гиёҳларни қовжиратди.* (О.Мухторов). *Қизил гулни ҳазон қилиб сўлдирар* (Ф.Йўлдош).

Хуллас, 1) ўзбек тилидаги “давомли”, “ҳаракат натижаси”, “ижро”, “ҳаракат”, “образли”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда орттирма нисбатли сўз шаклида келишига кўра ўтимли бўлади. Бу турда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект юзага келади. У агенс таъсирида бўлиб, ҳолатли предмет (объект) сифатида кузатилади; 2) орттирма нисбадаги “давомли” ва “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида буюм; “ҳаракат натижаси”, “биологик”, “физиологик” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида шахс ва ҳайвон аъзоси; “ҳаракат натижаси” ва “ҳаракат” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти вазифасида сатх, модда; “ижро” ва “психик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти ўрнида ҳаракат, кўркув ва яқинлик; “биологик” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида ўсимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги ҳаракат натижаси, ижро, ҳаракатнинг ҳолати ўтимли ҳолат феъллари гап конструкцияларида мажхул нисбатда ҳам қатнашади. Бу ҳолда феъл объект актантининг реализатори синтактик шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишида кузатилади. Аникроғи, тушум келишиги қўшимчаси “эллипсисга” учрайди. Шунингдек, тўғри объектни ифода этувчи сўз тўлдирувчи вазифасидан ҳам қутилади. У формал-синтактик тузилишига мос эга вазифасига ўтади. Демак, тўғри объект актантининг реализатори синтактик жиҳатдан эга бўлишига кўра семантик – синтактик номувофиқлик юз беради. Бу типда ҳолат феъллари фақат кесим вазифасини ўтайди.

Мажхул нисбатдаги “ҳаракат натижаси” интеграл семали бўшатишмоқ ҳолат феълнинг объект актанти шахс, қопланмоқ ҳолат феълнинг объекти қурилма, ўчирилмоқ ҳолат феълнинг объект аланга бўлади. Предикатив қўшилма компонентлари “шахс”, “қурилма”, “аланга” классемаларига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *У мураббийликдан бўшатишди* (А.Қаҳҳор). *Хона тамаки ва наشا тутуни билан қопланган* (Ҳ.Ғулом). *Кечга бориб ёнгин ўчирилди* (Ғ.Жаҳонгиров).

Сақланмоқ “ижро” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти буюм бўлади. Предикатив бирикма аъзоларининг ўзаро бирикуви учун “буюм” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Бу нодир совғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Бу хазинада инсон ҳуснининг дурдоналари сақланади* (М.Исмоилий).

Кучайтирилмоқ ҳаракатнинг ҳолати феълнинг объекти позициясида “ҳаракат” маъноли сўз келади. Гап конструкцияси “ҳаракат” классемасига кўра тузилади: *Бўлимда шу кеча – кундуз ўзани сугориш ҳам кучайтирилган* (“Тош.ҳақиқати”).

Орттирма нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган ўчирмоқ ҳолат феъли биргалик нисбати шаклида келганда, унинг объект актанти (аланга) синтактик реаллашмаган олмошнинг мазмун томонини ташкил қилади: *Одамлар алангага кўрпа, гилам, шолча ёпиб, зўрга ўчиришибди* (А.Қаҳҳор).

Шундай қилиб, 1) ўзбек тилидаги “ҳаракат натижаси”, “ижро” ва “ҳаракатнинг ҳолати” интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда мажҳул нисбатда ҳам кузатилади. Бу ҳолда феъл объектини реаллаштирувчи сўз нуқтий шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишиқда келиб, эга вазифасини ўтайди; 2) мажҳул нисбатдаги “ҳаракат натижаси” интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахс, қурилма ва аланга бўлади. “Ижро” интеграл семали ҳолат феълнинг объекти ҳаракат бўлади; 3) ҳаракат натижаси бўлган ўчирмоқ ҳолат феъли биргалик нисбатида келганда, унинг объекти вазифасида аланга қатнашади.

* * *

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти асосида каузатив муносабат ҳам юзага келади. Объектга кўра ифодаланувчи каузатив муносабат ўзига хос хусусияти, туркологияда ҳолат феъллари доирасида текшириш объекти бўлмаганлиги билан алоҳида аҳамиятлидир.

Каузация сабаб – натижа муносабатини ифодалаши маълум. Бизнингча, бу каузацияни кенг маънода тушунишдан келиб чиқади. Аслида каузация термини “сабаб”, “сабабли” деган маънонигина англатади¹. Унинг семантик структурасида натижа маъноси йўқ.

¹ Қаранг: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Л., 1969; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 193-бет; Кондаков Н.И. Логический словарь, 211-бет.

Аммо каузация (сабаб) мантикий алоқасига кўра натижа (ёки окибат) билан тўғридан-тўғри, бевосита боғланади. Чунки сабаб ва натижа диалектик бирликда, боғлиқликда кузатилади. Сабаб дейилганда, сезги аъзолари билан муайян объект сифатида қабул қилинувчи натижанинг асоси, манбаи — унинг юзага келишида восита бўлган предмет, воқеа-ходиса тушунилади. Шу жиҳатдан у (сабаб) натижа билан бевосита, мантикан, заруран боғланиб, сабаб — натижа жараёнини ўз ичига олади. Демак, бу 1) каузациянинг маълум бир ходиса билан бевосита боғланишини, яъни ушбу сўз муайян воқеа-ходисананг юзага келиш манбаини, сабабини ифодаласа, 2) қайд этилган ҳодиса натижа сифатида сабасиз содир бўлмаслигини, сабаб ва натижа ўзаро қонуний боғлиқлигини, натижа сабабнинг мантикий давоми бўлиб келишини англатади.

Каузация ва ўтимлилик предметлар орасидаги муносабатдан, таъсир қилувчи билан таъсирланувчи предметларнинг мавжудлигидан, уларнинг ўзаро алоқасидан ҳосил бўлади. Каузатив муносабатда объект (пациенс) агенс (субъект) таъсирида ҳолатни ўзига олади¹, ҳолатлашади. Муайян ҳолатдаги объект натижа сифатида кузатилади. Каузация субъект, объект ва ҳолат компонентларига эга бўлади. Улар орасидаги мантикий алоқа объектнинг ҳолатга эга бўлишида субъект таъсири — каузация воситасининг (субъектининг) фаоллиги (экстралингвистик факторларнинг, фактитивликнинг мавжудлиги) кабилар каузатив муносабат учун зарурий, доимийдир.

Каузация ҳам, ўтимлилик ҳам ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик тузилиши учун типик эмас. Бу, юқорида айтилганидек, ҳолат феълларининг асосан ўтимсизлигидан келиб чиқади.

Каузатив муносабатнинг тилдаги (нутқдаги) ифодаси унинг лисоний бирликларда реаллашиши бўлиб, у (каузатив муносабат) нутқда бир неча усулда ифодаланadi.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари каузативлик муносабатининг асосан қуйидаги кўринишларига эга: 1. Семантик каузатив. 2. Морфологик каузатив².

Семантик каузатив. Семантик каузатив маъноли ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, булар нутқдан

¹ Қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, 54-55-бет.

² Бизнинг текшириш объектимиз, асосан, тил бирлиги — лексема характеридаги ҳолат феъллари бўлганлиги, ушбуни алоқда, ўзича олганда, биз сабабни натижа нутқи — синтактик реаллашадиган, компонентларининг миқдори биттадан ортик бўлган аналитик каузативга тўхталмадик.

ташқарида (тилда), куршовсиз олинганда ҳам, нутқда, куршовли ҳолда ҳам, маъносида каузатив муносабат ифода этади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари тил бирлиги сифатида олинганда, улардаги каузатив муносабатни билдирувчи элементлар онгимизда мавжуд бўлиб, улар потенциал имконият тарзида сакланади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари нутқда нутқ бирлиги сифатида кузатилганда, улар каузатив муносабатни бевосита ташкил қилувчиларнинг мавжудлиги, алоҳида лисоний ифодага эга эканлиги билан характерланади.

Каузатив ҳолат феъллари маъносидаги ҳолат мантиқан, бевосита муайян объект – пациенс билан боғланади. Бунда феълдаги ҳолатни ўзида ташувчи пациенс бўлиб, у ҳолат феъли маъносининг доимий моддий компоненти билан боғлиқдир.

Каузатив феъл, одатда, ўтимли бўлади¹. Аммо ўтимли феъл ҳамма вақт ҳам каузатив маънога эга бўлавермайди². Каузатив маъноли бўлмаган ўтимли ҳолат феълларида ўтимлилик объект билан боғланиб, ҳолатнинг объектга муносабати билан тугалланса (масалан, *қўриқламоқ, пойламоқ*), каузатив маъноли ҳолат феълларида (*асрамоқ, сақламоқ*) пациенснинг субъект – агенс таъсирида муайян ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши натижа сифатида воқеалашади. Чунки уни (объектни) шу ҳолатга ўтказган субъектнинг роли, актив фаолияти сабаб сифатида изоҳланади ва бу жараёнда каузацияловчининг таъсири асосийлиги билан характерланади. Каузативликда ўтимлиликдан фарқли ҳолатни қабул қилиб, уни ўзида ташувчи пациенсгина бўлмай, балки унда муайян ҳолатнинг юзага келишида пациенсга фаол таъсир қилувчи, уни таъсирлантирувчи субъект (агенс), унинг фаолияти катта аҳамият касб этади. Бундай ҳолларда каузатор фақат фаол таъсир қилувчи бўлиб қолмасдан, пациенсда, унга хос белги – хусусиятларда ҳолат ўзгаришининг юзага келишига ундайди, имконият яратади³.

¹ Каранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. –М.; МГУ, 1971. 100-бет. Корди Е.Е., Бердысва Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 209-бет.

² Каранг: Корди Е.Е., Бердысва Т. Морфологический каузатив в таджикском языке, 209-бет.

³ Каранг: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка, 38-бет. Яна каранг: Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов. Проблемы структурной лингвистики. М., 1973, 381-бет. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. 193-196-бет. Нигматов Х.Г., Цалкаламанидзе А.А. Семантико-синтаксические группы глаголов и значения залоговых аффиксов в узбекском языке, 51-52-бет.

Пациенсининг каузатор таъсирида ҳолатга ўтишида субъектнинг фаоллиги биринчи даражали ҳисобланади. Пациенс эса ҳолатни ўнга қабул қилувчи, таъсирланувчи пассив элементга айланади. Аммо у таъсирланувчи сифатидагина пассив. Каузатив акт юз бергандан, пациенс ҳолатлашгандан, натижа акти аниқ юзага келгандан сўнг каузация объекти пассивлик доирасидан чиқиб, ишбий мустақилликка, фаолликка ўтади. Бундай ҳолларда каузатив объектнинг фаол бўлиши, мустақиллиги каузатив муносабатни, натижа актини ўзида тўловчи ва бевосита ифодаловчи ягона предмет эканлиги билан изоҳланади.

Каузатив феълли синтактик конструкцияда мантикий субъект таъсир қилувчи бўлса, мантикий объект ҳам таъсирланувчи — ҳолатга эга бўлувчи, ҳам натижа актини ифодаловчи натижа субъекти бўлиб кузатилади. Бунда каузация агенси таъсирининг объекти каузатив муносабатни билдирувчи субъектга (предметга) айланади¹. Шунга кўра каузация объекти каузатив конструкцияда натижа актини ифодалашда фаол куч, икки томонлама хусусиятга эга предмет, натижа акти, каузация субъекти таъсирининг тугалланган нуктаси ва шу таъсирнинг натижаси сифатида юзага келган ҳолатнинг информатори бўлиб кузатилади.

Каузатив конструкцияда субъектнинг объектда натижа актини юзага келтириши унинг истаги, майли, хохиши — фактитивлик (рухий фактор сифатида) асосида ёки экстралингвистик факторлар таъсирида содир бўлади. Объектнинг субъект таъсирида ҳолатли бўлиши натижа бўлса, субъектнинг фаоллиги (фактитивлик), объектга таъсири ва экстралингвистик факторлар таъсири кабилар сабабдир.

Семантик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабат нуқтаи назаридан гапда натижа актини ифодаловчи нутқ бирлиги сифатида қатнашади. Улар сабаб ва натижа ўзаро диалектик боғлиқлигини кўрсатади. Семантик каузативда натижа кўрсаткичи билан импликация воситаси каузатив маъноли ҳолат феълларида жамланади. Ҳолат феълларидаги семантик каузативда каузатив муносабат бир маъно структураси доирасида бўлади. Демак, натижа акти гаптаги семантик каузативда — ҳолат феълда

¹ Қаранг: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, 287-бет; Яна қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке, 50-55-бет. Долинна И.Б. Маркировка субъектно — объектных отношений и валентностных категорий английского глагола. Категория субъекта и объекта в языках различных типов, 74-75-бет.

ифодаланади. Натижанинг юзага келиш сабаби, каузация воситаси кўпинча синтактик қайд этилган, баъзи ҳолларда қайд этилмаган¹ бўлади. Каузация усули алоҳида ифодаланмайди, аммо у объектив мавжуд бўлади. Уни ўзида ташувчи предметнинг қандай хусусиятга эгаллиги, нималиги нисбатан мавҳум бўлиб, уни контекстдан умумий тарзда, нисбий аниқлаш мумкин². Бундай ҳолларда каузация воситаси натижани юзага келтирувчи каузатор сифатида доимо аниқ бўлади.

Гап тузилишида диққат, семантик таъкид натижа актига қаратилади³. Чунки кузатив феълли гапда ифодаланаётган фикрнинг асосий қисмини, моҳиятини, кузатив муносабатни англатувчи, уни ташувчи сифатида гап структурасининг энг зарурий компоненти — натижа акти ҳисобланади⁴. Шунинг учун ҳам натижа элементи кузатив ҳолат феълли синтактик бирликларда ҳамма вақт қўланади.

Семантик кузативли ҳолат феъллари катнашган гапларда ҳолатга эга объект — унинг номинатив рамзи синтактик реаллашган бўлади. Бу объект айтилганидек, кузатив маъноли ҳолат феъллари маъносидаги зарурий семантик компонент ҳисобланади. Шу сабабли кузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияда объектнинг баъзан синтактик реаллашмаслиги фақат формал-грамматик жиҳатдан бўлади, семантик жиҳатдан эса у доимо мутлак характерга эгадир.

Семантик кузатив ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Кузатив маъноли ҳолат феъллари гапда кесим вазифасида келади. Асосан, от ва олмошларда ифодаланган каузация агенси эга, каузация пациенси⁵ воситасиз тўлдирувчи ўрнини эгаллайди. Кузатив ҳолат феълли конструкцияларда каузация агенси реализаторининг бош бўлак, каузация пациенси реализаторининг иккинчи даражали бўлак

¹ Каузация воситаси (каузацияловчи) нинг кузатив конструкцияларда формал-структурал қайд этилмаслиги ҳақида яна қаранг: Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология морфологического и лексического каузативов. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 7-бет. Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке, 57-бет. Золотова Г.А. Черк функционального синтаксиса русского языка, 294-бет.

² Яна қаранг: Корди Е.Е. Ўша асар., 57-бет. Золотова Г.А. Ўша асар, 294-бет.

³ Қаранг: Кучкортов И. Суз маъноси ва унинг валентлиги, 129-бет.

⁴ Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Ўша асар, 7-бет.

⁵ Каузация агенси ва пациенсининг категориал ифодаланиши ҳақида қаранг: Корди Е.Е. Ўша асар, 55-бет. Золотова Г.А. Ўша асар, 292-бет.

вазифасиди келиши типикдир¹. Гап конструкцияларида каузация агентси на пациенси синтактик реаллашган, баъзан синтактик реализланмаган бўлади.

«Ҳарикат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларидан *қопламоқ*, *яккаламоқ*, *ёлғизламоқ* ва *тамомламоқ* семантик каузативга эга. Ушбу ҳолат феъллари от, сифат+ла қолипдаги янми феъллар сифатида воқеалашади. Шунга кўра уларнинг семантик структурасида ўтимлилик, каузативлик ҳосил бўлади. *Қопламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агентси вазифасида модди, каузация пациенси вазифасида ҳаво қатлами ва планета келиди. Масалан: *Бирдан осмонни булут қоплади* (Ў.Ҳошимов). *Офтоб келиши қорамтир тутун қоплаган* (У.Назаров). *Тамомламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агентси шахс, каузация пациенси ҳарикат бўлади. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ў.халқ.эргак). Иккинчи сўғоришни *тамомладик* (Тошкент окшоми). *Яккаламоқ*, *ёлғизламоқ* каузатив ҳолат феълларининг каузация агентси ҳам, пациенси ҳам шахс бўлади. Масалан: *Жамоа ишчилари извогарни яккаладилар* (Тошкент окшоми). Демак, гапда каузация агентси ва пациенси сифатида иштирок этган мантикий субъектлар синтактик эга ва тўлдирувчи бўлаклар маъносининг моддий компоненти ҳисобланади.

Каузатив маъноли ҳолат феъллари «ижро ҳолати» семантик гуруҳида кўпроқдир. Семантик каузатив маънога эга феълларнинг бу ҳолат феълларида нисбатан кўплиги феъл семемаларининг «ижро» ва «ҳолат» семаларига эгалигидан келиб чиқади. Бундай ҳолат «ижро» натижаси, субъект «ижро»сининг ҳолати бўлиб кузатилади.

Семантик каузативли «ижро» ҳолати феъллари қуйидагилар: *сақламоқ*, *асрамоқ*, *ўқталмоқ*. Бу каузатив ҳолат феълларининг каузация агентси шахсда, каузация пациенси мактуб, фото, емиш кабиларда реаллашади. Масалан: *Хатларни Дилишод стол галадониди сақлар* (У.Назаров). *У бир қизни севиб, суратини кўкрагида асраган* (О.Матжон). Яна қиёсланг: *Лекин бир патирни сақлайди ҳануз* (Г.Нуруллаева).

Каузатив ҳолат феълли гап конструкциясида баъзан каузатор (агенси валентлиги) ҳам, пациенс (объект валентлиги) ҳам синтактик

¹ Каузация агентсини ифодилувчи сўзнинг гапда иккинчи даражали бўлак, каузация пациенсини англатувчи сўзнинг беш бўлак бўлиб келиши каузатив феълнинг мажмуа нисбатли формада реаллашининг кўра юз беради.

реаллашмайди. Бу ҳолда каузация агенси ва пациенсинг характери, нималиги каузатив феъл (предикат)дан, гапнинг умумий мазмунидан аниқланади: *Йигирма йил сақладим дилда* (Э.Воҳидов). Демак, синтактик реаллашмаган каузация агенси ҳам, объекти ҳам онгимизда шахс сифатида гавдаланади.

Ўқталмоқ каузатив феъли бошқа «ижро» ҳолати феълларидан валентлик хусусиятига кўра фарқланади. У тилда ҳам, ўзича, нутқда ҳам, куршовда, объект билан бирга зарурий характердаги адресатга ҳам эга бўлади. Синтактик бирликларда каузатив феълнинг каузация агенси вазифасида шахс, каузация пациенси вазифасида курул келади: *Ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий).

Семантик каузативли «ижро» ҳолати феълларида баъзан каузация агенси синтактик берилмайди. Аниқроғи, ҳолат феъли мажҳул нисбатда келади, ўтимли феълдан ясалади: *сақланмоқ*. Бу ҳолда, маълумки, диққат – эътибор, таъкид асосан объект билан ҳолатга қаратилади. Чунки, айтилганидек, мақсад объект ва ҳолат орасида “муғаносиблик” мавжудлигини билдиришдан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам мажҳул нисбатли синтактик конструкцияларда объект ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатни бевосита англаувчи лисоний воситаларгина қатнашади. Шу сабабли асосий диққат агенс – субъектга (бажарувчига) эмас, балки бажарилиш доирасидан жараён сифатида чиққан, амалга ошган натижа характеридаги ҳолатга қаратилади. Бу натижа айти каузатив феъл маъносини эгаллайди, унда реаллашади. Демак, бундай ҳолларда мақсад объекти каузация субъекти эмас, балки натижа ҳолат бўлади. Каузация субъекти – агенси эса ушбу агенс синтактик ифодаланган туридан фарқли ҳолда кучсиз даражада бўлади. Шундай бўлса ҳам, у мантиқан мавҳум сезилиб туради¹. Бунда натижа объектини ифода этувчи от мажҳул нисбатдаги каузатив феълнинг объект валентлигини қайд этади.

Каузатив маъноли ҳолат феъллининг каузация агенси синтактик кузатилмаган турида феъл объект актанти – каузация пациенси функциясида бўлом ва модда келади. Масалан: *Бу нодир совғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Тахмин тўғри чиқди* – бунда заҳар сақланаркан (Мирмуҳсин). Бундай каузатив ҳолат феълли гап

¹ Каранг: Ҳожиев А. Феъл, 100-бет.

конструкцияларида ҳолатнинг каузатори (агенс реализатори) тикланиб, у носитали тўлдирувчи вазифасини ўташи маълум.

Семантик каузативли ҳолат феъллари «ҳаракатнинг ҳолати» семантик гуруҳида саноклидир. Шу характерлики, бу типда нутқ факти сифатида ҳолат феъли функциясида ҳаракат маъноли *чўзмок* сўзи қўллинади. Ҳаракат феълининг ҳолат маъносида келиши шаклнингча, яъни нутқ фаолияти билан боғлиқ окказионал ҳодиса. Ҳаракат феълининг нутқда ҳолат феъли вазифасида келиши шу феъл бевосита алоқада бўлган, уни ўраган синтактик қуршовга боғлиқ.

Чўзмок ўтимли (объектли) феъл бўлиб, ундаги ҳаракат пренопозициядаги сўзда реаллашган объектга тўла ўтади. Ҳаракат ўтган объектни ифодаловчи сўз ҳаракат, «ижро» ифодасига эга бўлиб, *чўзмок* сўзида шу «ҳаракатнинг ҳолати» қайд этилади: *Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди* (Х.Ғулом). *Чўзмок* феълининг ҳолат ифодалашни унинг тергов сўзи билан боғланишидан, объектли бирикмани тузишидан, нутқ бирликларининг ўзаро семантик ва формал – синтактик алоқасидан келиб чиқадиган нутқ ҳодисасидир. Каузатив маъноли *чўзмок* феъли каузатор – агенс таъсирида объектда кузатилган натижа актини билдиради. Натижа каузатив муносабатнинг зарурий давоми сифатида юзага келади. Каузация агенси гапда синтактик реаллашмаган бўлса ҳам, у мантиқан шахс маъноли сўз билан боғланади.

«Ҳаракатнинг ҳолати» феълларида ҳам каузация агенси нутқий қайд этилмаганда, каузатив феъл мажҳул нисбат кўрсаткичи билан реаллашади. Каузация пациенс сифатида фикр ифодалаш бирлиги келади: *Гап анча чўзилади* (О.Мухторов).

«Образли» интеграл семали ҳолат феълларидаги каузатив маъноли феъл ясама бўлиб, у муайян формант ёрдамида отдан ҳосил бўлади. От ясама феъл учун мотивловчи вазифани бажаради. Мотивловчи сўз маъносида ҳолат маъносининг, феълга хос хусусиятнинг, каузативликнинг юзага келиши бевосита мотивловчи билан мотивланувчи орасидаги семантик алоқадан ҳосил бўлади. Бунда мотивланувчи ҳолат маъносинигина ифодаламасдан, ўтимлиликни, каузативликни ҳам билдиради. Бу феъл биргина жуфт феълдир: *кўз – кўзламақ*.

Каузатив ҳолат феълининг каузация агенси позициясида ўсимлик, каузация пациенс позициясида гўзаллик келади:

...боғларда атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз-кўзлайди (М.Исмоилий).

Семантик каузатив чимирмоқ ва ёшламоқ каби «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида ҳам кузатилади. Бу ҳолат феълларининг каузация агенси шахс, каузация объекти киши аъзоси бўлади.

Чимирмоқ ва *ёшламоқ* ҳолат феълли каузатив конструкцияларнинг характерли хусусияти шундаки, каузатив муносабат каузация агенсининг ўзида юз беради. Каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахснинг ўзи бўлади. Аникроғи, каузация агенсининг таъсири унинг ўзига ўтади. Агенси таъсиридаги объект, ҳолатли объект агенсининг – шахснинг кўз, қош каби аъзолари бўлади. Демак, агенси – шахс ҳам таъсир килувчи, ҳам таъсирланувчи, ҳам актив фаолият эгаси, ҳам пассив қабул килувчи, «физиологик» ҳолат ўзгаришини ўзида акс эттирувчи бўлиб реаллашади.

Чимирмоқ феълда ҳолат жараёни препозициядаги киши аъзосининг ҳаракати натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда «физиологик» ҳолат агенсининг – шахснинг муайян ташки ҳодисага нисбатан салбий муносабати бўлади. *Чимирмоқ* лексемаси препозициядаги қош лексемаси билан объектли муносабатга киришади. Каузатив конструкцияда киши аъзоси ҳаракатининг ҳолати бўлиб кузатиловчи натижа акти ифодаланади: *Муаттар қошини чимирди* (О.Мухторов).

Ёшламоқ каузатив феъли отга –ла формантининг кўшилишидан ясалади. Шунга кўра унинг семемасида “ҳолат” семаси ҳосил бўлади. Каузатив феъл семемаси препозициядаги кўз сўзи семемаси билан муайян семантик синтагмани тузиб, у (феъл) киши аъзосининг ҳолатини англатади: *Мен кўзимни ёшладим* (Балогардон).

«Психик» интеграл семали ҳолат феълларидаги семантик каузативли феъллар *ўртамоқ* ва *чўлғамоқ*. Синтактик конструкцияларда каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси позициясида овоз, доврўг ва руҳий ҳолат маъноли сўзлар келади, каузация пациенси позициясида инсон аъзоси ва шахс маъноли сўзлар келади. Масалан: *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А.Орипов). *Остингда юз алвон ўйнайди отинг, Душманни ўртади шаъни – шавкатинг* (Алпомиш). Унинг ўзини қандайдир ҳадик

чулганди (Х.Назир). Йўловчиларни қандайдир қўрқув чулганди (А.Иброҳимов).

Юкоридаги фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, ўтимли ҳолат феълларининг (умуман, ўтимли феълларнинг) асосий қисми маъносида каузатив муносабат ифода этилади¹. Аниқроғи, юкорида таҳлил объекти бўлган тил бирлиги характеридаги семантик ўтимлиликка эга 18 та ҳолат феълдан 13 таси каузатив маънолидир. Қиёсланг: ўтимли – каузатив маъноли ҳолат феъллари: қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, ўқталмоқ, сақламоқ, асрамоқ, паналамоқ, кўз-кўзламоқ, чимирмоқ, ёшламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ. Ўтимли – нокаузатив маъноли ҳолат феъллари: қўриқламоқ, пойламоқ, ўрганмоқ, қўсмамоқ, қизганмоқ. Демак, манбаларда ҳақли равишда таъкидланганидек, “ўтимли туб феъллар билан каузатив туб феъллар (ҳолат феъллари – Р.Р.) объект валентлигига эгаллигига кўра бир хил, лекин каузатив туб феъллар бир предикацияда икки пропозицияни юзага келтириши билан бошқа ўтимли туб феъллардан фарк қилади”². Шунга кўра тилшунос Г.А.Золотованинг қуйидаги фикри аҳамиятлидир, “Морфология ва семантикада ишланаётган каузация тушунчаси синтактик ҳодисалар билан муносабатига кўра катта тушунтириб бериш кучини ўзида яширади”³.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, бизнингча, ўтимли – каузатив маъноли феълларда каузатив муносабат реаллашиш даражасига – максимал ёки минималлигига (актив ёки пассивлигига) кўра ўзаро фаркланиши лозим. Айтмоқчимизки юкорида келтирилган 13 та ҳолат феълда каузатив муносабат ифода этилиш даражасига кўра бинар характерга эга. Аниқроғи, қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, паналамоқ, ўқталмоқ, чимирмоқ, ёшламоқ феълларида каузатив муносабат фаолроқ, кучлироқ. Сақламоқ, асрамоқ, кўз-кўзламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ каби каузатив феълларда эса каузатив муносабат аввалгиларига қиёсан пассивроқ, “ёпиқроқ” ҳолда ифодаланади.

Айни вақтда семантик каузативли ҳолат феълларида (умуман, семантик каузативли феълларда) каузатив муносабат реаллашишига кўра қай даражада бўлмасин, у ҳамма вақт

¹ Золотова Г.А. ҳам шу фикрда. Қаранг: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. 288-бет. А.М.Мухин монографиясида ўтимли феълларни олдда каузатив феъллар деб ағалишини алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Мухин А.М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка. Л., 1980, 126-бет.

² Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси. Ўтимлилик ва ортирма нисбат категорияси.// Ўзбек тили ва адабиёти. № 4, 1982, 6-бет.

³ Золотова Г.А. Ўзла асар, 278-бет.

морфологик каузативга нисбатан – унда каузатив муносабатининг реаллашиш даражасига нисбатан кучсизрок, пассиврок бўлади.

Морфологик каузативда – каузатив нисбат таъсирида юзага келувчи сабаб – натижа маъноси семантик каузативга нисбатан аниқ, яққол англашилади. Морфологик каузативда каузатив муносабатнинг активлиги бевосита каузатив орттирма нисбат таъсиридан юзага келадики, бу ҳақда “Морфологик каузатив” баҳсида фикр юритдик.

Хуллас, семантик каузатив ўзбек тилидаги ҳолат феълларида ўзига хосдир. Каузатив муносабатнинг муайян ҳолат феълларида ифодаланиши каузация агенсининг мавжудлиги, алоҳида товуш томонига эълолиги билан аҳамиятлидир. Ҳолат феълларининг агенс ва объект актанлари каузатив муносабат нуктаи назаридан гапда марказий ўринни эгаллайди. Каузация каузатив маъноли ҳолат феълнинг объект актанти (пациенси) билан белгиланади.

Морфологик каузатив. Морфологик каузатив феъл категориясида, унинг семантик майдонини ҳосил қилувчи барча лексик – семантик гуруҳларида кузатилади. Ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг морфологик ифодаланиши ўзига хос характерга эга. Каузатив муносабатнинг аффиксал юзага келишида феълнинг орттирма нисбат формантлари асосий саналади. Улар каузатив формант сифатида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Чунки ҳолат феълларига орттирма нисбат – каузатив нисбат¹ формантининг қўшилиши мантикий, зарурий равишда феъл маъносида ҳам ўзгариш бўлишига – ўтимлилик, каузативликнинг юзага келишига олиб келади.

Ҳолат феълларида каузатив маънони ҳосил қилувчи орттирма нисбат формантлари асосан ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши билан характерланади. Орттирма нисбат аффиксининг ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши, феъл маъносида сабаб – натижа муносабатини, “каузация” семасини юзага келтиради. Феъл орттирма нисбат формасининг ясалиши билан каузация воситаси (агенси) ҳосил бўлади. Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг бирикишидан юзага келган каузативда каузатор – агенснинг объектга бўлган бевосита таъсири ифодаланади². Демак, пациенсда кузатилган ўзгаришларнинг (масалан, ҳолатнинг)

¹ Каузатив нисбат термини О.С.Ахманованики. Қаранг: Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов, 194-бет.

² Қаранг: Корди Е.Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке, 218-бет. Яна қаранг: Апресян Ю.Д.Лексическая семантика, 72-бет. Фуломов. Феъл, 63-бет

воссий, бирламчи манбаи бўлиб, каузатор таъсири, ҳаракати ҳисобланади. Бу каузация типига кўра фактитив каузация¹ - актив кпуция² саналади.

Каузаторнинг бевосита таъсири натижасида объектда феълдаги ҳолатнинг амалга ошиши контакт каузативдир³. Демак, контакт каузативда пациенсда ҳолат ўзгариши субъектнинг ҳаракатни бажаришига боғлиқдир, яъни биринчи мазмун акти иккинчи мазмун актини амалга оширади⁴.

Кузатишлар натижасига кўра орттирма нисбатли ҳолат феъли маъносида натижанинг пайдо бўлиши, унинг ифодаланиши ушбу нисбат форманти воситасида реаллашган каузация агенсининг яратилувчи ролида кўринади. Айтилганидек, агенс пациенснинг ҳолатли бўлишида ундаги ҳолатнинг юзага келтирувчиси ҳисобланади, пациенс бевосита агенс таъсирида бўлади. Объектнинг агенс таъсирида бўлиши ҳаракат – активлик тушунчаси билан боғланади. Ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилиши натижасида улар тилшунос Ҳ.Неъматов таъкидлаганидек, “активлик маъноси”⁵га эга бўлади, актив жараён юзага келади. Ҳолат феълининг активлик маъносига эга бўлиши, орттирма нисбатда қайд этилиши нутқий фактлиги билан ажралиб туради.

Демак, ҳолат феълларининг тил бирлиги бўлиб, муайян орттирма нисбат аффиксли нутқ бирлигига ўтиши – фонетик тузилишининг ўзгариши бевосита семантик ўзгаришга, ҳолат маъносининг нутқда активлик маъносига кўчишига ҳам олиб келади. Активлик маъноси етакчи бўлади. Аммо ҳолат феълининг ҳолат маъноси узул бўлиб, у бутунлай йўқ бўлмади, сақланади, потенциал имкониятга айланади. Бу жараён тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатнинг аниқ ифодаси, морфологик – семантик кўриниши сифатида ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

¹ Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология морфологического и лексического каузативов, 28-бет. Кормушин И.В. О пассивном значении каузативных глаголов. Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова. Л., 1976. 90-бет.

² Қаранг: Корди Е.Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со значимательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. 51-52-бет.

³ Дистант каузация семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феълларида таққин эмас. Семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари нутқда кўпинча контакт каузатив маъноли феъллар бўлиб реллашади. Чунки улар шундай реализишига ҳос потенциал имкониятга эгадир.

⁴ Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси, 8-бет.

⁵ Неъматов Х.Г., Цалкалманидзе А.А. Семантик - синтаксисеиес группы глаголов и значение шлюговых аффиксов в узбекском языке, 51-бет

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат формаси ҳолатнинг бажарувчиси шу сўз формасида реаллашган агенснинг ўзи бўлишини аниқ ифодалайди. Бунда аниқ нисбат формаси "... билдирган ҳаракатнинг (ҳолатнинг ҳам Р.Р.) ким бажариши назарда тутилмайди"¹. Орттирма нисбатда агенс актанти аниқлиги, семантик характердалиги билан муҳимдир. Шунга кўра ҳам морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат яққол ифода этилади. Сабаб-натижа муносабатига киришган предметлар онгда тўлиқ гавдаланади.

Морфологик каузативли синтактик конструкцияда семантик таъкид асосан натижа ҳолатга қаратилган бўлади. Шунинг учун каузация билан пациенс ҳолати бир мураккаб амал сифатида тасаввур қилинади ва конструкцияда биргаликда ифодаланади².

Маълум бўлдики, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ўтимсизлиги нисбий бўлиб, уларга орттирма нисбат формантининг қўшилиши, ҳолат феъли маъносида ўтимлиликни юзага келтириб қолмасдан, балки каузатив муносабатни ҳам ҳосил қилади. Айтилганидек, каузация субъекти, манбаи реаллашади. Ўтимсиз феъллардан ҳосил бўлган каузатив феъллар фақат фактитив маънога эга бўлади³.

Ўзбек тилидаги морфологик каузативли ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат кўпинча шахс, баъзан предмет томонидан амалга ошади. Бу тип каузатив ҳолат феъли гапларда ҳам каузация агенси ва пациенснинг ифодаловчиси асосан от ва олмош бўлади. У эга ва воситасиз тўлдирувчи вазифасини ўтайди. Каузация агенси ва пациенси гапда синтактик реаллашган, баъзан синтактик реаллашмаган бўлади.

Ҳар бир феъл муайян валентликка эга бўлиб, бирор сўзни бошқаради. Албатта, каузатив феълнинг асоси нокаузатив — ўтимсиз феъллар ҳам валентлик хусусиятига эга. Ўтимсиз ҳолат феъллари ҳам одатда бир неча валентликка эга бўла олиши билан характерланади. Масалан, *олаймоқ ҳомушланмоқ, турмоқ, қолмоқ*.

Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилиши феълда фақат каузативликни (ўтимлиликни)гина ҳосил қилмасдан, балки тўғридан — тўғри унинг валентлигига ҳам таъсир қилади. Каузатив ҳолат феълларидаги валентлик микдор жиҳатдан

¹ Ҳожиев А. Феъл, 97-бет.

² Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги, 129-бет.

³ Гецадзе И.О., Негяжков В.П. Морфологический каузатив в абхазском языке, Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, 72-бет.

битта ортади. Ҳолат феълининг яна бир валентлиги ҳосил бўлади. Демак, каузативлик (ўтимлилик) феъл валентлигини кўпайтиради¹. Бундай ҳолларда грамматик жиҳатдан феъл синтактик актанлари ортади, семантик жиҳатдан феъл маъноси яна ҳам конкретлашади. Агар семантик каузативда шундай хусусиятга эга феъл табиатан, моҳиятига кўра, фақат каузатив муносабат нуктаи назаридан икки валентликка эга бўлса (агенс валентлиги ва объект валентлиги), морфологик каузативли ҳолат феъллари орттирма нисбат форманти қўшилишидан, унинг ҳисобига яна бир валентликка эга бўлади ва бу жиҳатдан семантик каузативга тенглашади. Уларнинг объект валентлиги ҳам юзага келади.

Морфологик каузатив ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари моносиллабик ва полисиллабик ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилишидан юзага келади. Бунда моносиллабик ҳолат феълларига куйидаги орттирма нисбат қўшимчалари қўшилади: ундош билан тугаган феъл негизига –дир, –киз, –ир: *тиндирмоқ*, *ётқизмоқ*, *қотирмоқ*. Полисиллабик ҳолат феълларига эса куйидаги орттирма нисбат аффикслари қўшилади: 1) унли билан тугаган феъл негизига –т: *музлатмоқ*, *қовжиратмоқ*, *ухлатмоқ*, *эсанкиратмоқ*, *чўчитмоқ*; 2) ундош билан тугаган феъл негизига тир: *кучайтирмоқ*, *таажжублантирмоқ*, *пасайтирмоқ*, *сарғайтирмоқ*². Морфологик каузативли ҳолат феъллари гапда кесим вазифасини бажаради.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари «давомли» интеграл семали ҳолат феъллари семантик гуруҳида кам учрайди: *ётқизмоқ*, *қолдирмоқ*. Ушбу ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг каузация агенси шахс, пациенс шахс ва буюм бўлади. Масалан: *У қизчасини касалхонага ётқизди* (Тошкент ҳақиқати). *Бир ёдгорлик қолдирди аجدод наслига* (Б.Бойқобилов).

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг семантик гуруҳида морфологик каузативли ҳолат феълларнинг: 1) каузация

¹ Гещадзе И.О., Недялков В.П. Морфологический каузатив в абхазском языке, 73-бет. Яна қараңг: Розенцвейг В.И'. Семантическая валентность слова, словообразование, синтаксис. Слово в грамматике и словаре. М., 1984, 101-бет.

² Қараңг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 193-196-бет; Гуломов А.Ф. Феъл, 63-бет; Иванов С.Н. О соотношении грамматического и лексического в узбекских заголовках. Ученые запiski ЛГУ. 294, сер. Востоковедческих наук. Вып. 12. Л., 1961, 7-бет; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, 115-121-бет; Хожиев А. Феъл, 96-бет; Буранов Дж. Типологические категории и сравнительное изучение языков. АДД. М., 1979, 41-бет.

агенси (воситаси) синтактик реаллашган ва 2) каузация агенси (воситаси) синтактик реаллашмаган кўринишлари учрайди.

Каузация агенси реаллашмаган типда каузатор кўпинча синтактик қайд этилган, баъзан қайд этилмаган бўлади. Бу ҳолда унинг мавжудлиги ким ёки нима эканлиги натижа ҳолатидан, каузатив маъноли феълдан англашилиб туради. Умуман, каузация агенси қайд этилган типда натижа активнинг юзага келиш сабаби, каузацияловчи активлиги билан ажралиб туради. Пациент ҳолати каузация агенси таъсирининг тугалланган нуктаси ҳисобланади. Каузатив муносабатда сабаб ва натижанинг жойлашиш тартибидан, аввал сабабнинг, сўнг натижанинг келиши объектив факт, қонуниятдир.

Морфологик каузативли «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг каузация агенси синтактик реаллашган типда *ўчирмоқ, тинчитмоқ, илитмоқ* каби каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси вазифасида шахс, баъзан планета, пациент вазифасида эса шахс ва модда келади. Масалан: *Дадам тутунни дарров ўчирди* (А.Қаҳҳор). *Хон ўрнидан туриб, одамларни тинчитди* (С.Юнусов). *Қуёш тупроқни илитди* (Ҳ.Ғулом).

Морфологик каузативли «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг каузация агенси синтактик реаллашмаган тип биричисидан фарқ қилади. Бунда ҳам биринчи типга ўхшаш натижа ҳолат мавжуд. У алоҳида ифода томонига эга. Аммо натижа ҳолатни ифода этувчи сўз мажхул нисбатда қўлланиши билан ажралиб туради. Бундай ҳолларда асосий диққат – эътибор ҳолатни ким бажарганлигига қаратилмаслиги ва бажарувчини кўрсатувчи сўзнинг қўлланилмаслигидан қатъий назар, айтилганидек, ҳолатнинг бажарувчиси фикран англашилиб туради. Демак, мажхул нисбат шаклида ҳолатни юзага келтирган синтактик реаллашмаган шахс каузатив маъноли «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълда каузация агенси ҳисобланади. Диққат пациентда, натижа ҳолатида бўлганлигидан натижани юзага келтирган каузация агенси қайд этилмайди. Биринчи типдан фарқи у алоҳида нуткий ифодага ҳам эга бўлмайди. Демак, каузация агенси синтактик реаллашмаган ушбу типда ҳам каузатив муносабат ифодаланади.

Каузация агенси синтактик реаллашмаган «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари –ил форманти билан ясалади: *тўлдирилмоқ,*

туғатилмоқ, бўшатилмоқ, қуритилмоқ. Улар гапда кесим вазифасида келади, каузация пациенси реализатори эса эга¹ бўлади.

Каузация агенси синтактик реаллашмаган «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларининг каузация пациенси позициясида тобелик ва шахс кабилар келади. Масалан: *Африка мамлакатларида куллик туғатилади* (Тошкент ҳақиқати). *У мураббийликдан бўшатилди* (А.Қаҳҳор).

Ушбу синтактик конструкцияларда «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъллари ўтимли (каузативли) формада, яъни орттирма нисбатда мажхул нисбат формантисиз берилиши мумкин. Масалан, охириги ҳолат феълли синтактик конструкцияда феъл маъносидаги ҳолат каузатив феълда ифодаланади. У (ҳолат) гапга формал – синтактик киритиш мумкин бўлган объект актантга боғланади. Объектнинг реализатори вазифасига бундай ҳолларда эга (у) ўтиб, тушум келишиги аффикси билан шаклланиб, феълдаги ҳолатни “олади” ва натижани билдиради. Эга (у) ўрнига мантиқан мавжуд, аммо товуш ифодасига эга бўлмаган агенс – унинг реализатори келтирилади, гапга киритилади. Бу синтактик эга бўлиб, каузатив муносабатнинг агенсини – сабаб воситасини ифода этади. Бунда каузатив муносабат орттирма нисбат формантидаги ҳолат феълда ифодаланади. Демак, бу ҳолда каузатор синтактик реаллашиши билан характерланади. Қиёсланг:

У мураббийликдан бўшатилди.

У мураббийликдан уни бўшатди.

Бу каузатив феълли гап конструкцияларида биргаликда, киёсан олганда иккита эга, иккита тўлдирувчи, кесим қатнашади. Бундай статистик-синтактик мувофиқлик асосида жиддий семантик фарқ мавжуд. Шунини айтиш керакки, киёсланаётган нутқ бирликларида семантик ва грамматик ўхшашлик чиқиш келишиги формантли (формал бир хил) сўз – воситали тўлдирувчиларда ҳамда нисбат фаркига эга ҳолат феъллари – кесимларда кўринади. Демак, буларда ҳам семантик, ҳам грамматик умумийлик бор. Шунингдек, грамматик бир хиллик каузатив конструкциялардаги бош бўлақларда (эгаларда) ҳам яққол кўриниб турибди. Аммо каузатив муносабат нуқтаи назаридан биринчи каузатив конструкциядаги эга – учинчи шахс семантик жиҳатдан каузация пациенси, каузацияланувчи, гапдаги фикр моҳиятини ўзида тўпловчи, объект

¹ Қаранг: Ҳожиев А. Феъл, 100-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 183-бет.

бўлса, иккинчи каузатив конструкциядаги эга – учинчи шахс эса семантик жихатдан субъект – агенс хисобланади. Бу ўринда синтактик категория билан семантик категория тенг келади, ўзаро мувофиқликни ҳосил қилади. Каузатив муносабат нуқтаи назаридан эса семантик – синтактик оператор каузация агенси (каузацияловчи) саналади. Каузация агенсининг таъсири (ҳаракати) эса гапда синтактик қайд этилган пациенсга (семантик объект, синтактик тўлдирувчига) ўтади, у ҳолатлашади. Маълум бўлдики, кейинги каузатив конструкция аввалгисидан каузация агенсининг мавжудлиги – унинг алоҳида дисоний ифодага эгаллиги билан, шунингдек, каузация пациенси ҳам синтактик берилганлиги билан фарқланади.

«Ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълларига орттирма нисбат формантидан сўнг баъзан биргалик нисбати аффикси ҳам қўшилади: *ўчиришмоқ*. Бунда ҳам «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феъли каузатив маъноли феъл сифатида ўз агенси ва пациенсига эга бўлади. Каузатив феъл биргалик нисбатида реаллашишига кўра каузация агенсининг бирдан ортиқлиги англашилади. Бунда гапдаги каузатив феъл агенсининг реализатори кўплик шаклида келиб, шахс, пациенс реализатори ёнғин маъносини беради: *Одамлар алангага кўрпа, шолча ёпиб*, (алангани –Р.Р.) *зўрға ўчиришибди* (А.Қаҳҳор).

Морфологик каузативли феъллар «ижро» интеграл семали ҳолат феълларида санокли: *салқинлатмоқ*. Каузатив феълли гапда каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахс бўлиб келади: *Чол ўз болаларини салқинлатибди* (Ўзб.халқ.эртақ.).

«Ҳаракатнинг ҳолати» феълларидаги каузатив феъл *сусайтирмоқ*. Ушбу каузатив феълнинг характерли хусусияти каузация агенсини англатувчи сўзнинг “ҳаракат” семасига ҳам эгаллигидир. У овоз ҳаракати изоҳида келади. Феълда қайд этилган ҳолат пациенс реализаторидаги қимирлаш ҳаракатининг ҳолат белгиси бўлиб воқеалашади: *Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтиради* (Н.Норматов).

«Биологик» интеграл семали ҳолат феълларидаги морфологик каузатив маъноли феъллари куйидагилар: *ўлдирмоқ*, *сўлдирмоқ*. Айни феълларда каузатив муносабатнинг ифодаланишида каузация агенси шахс, каузация пациенси шахс ва ўсимлик бўлади: *Уни фашист отиб олиб ўлдирган* (Ҳ.Назир). *Мўмин Мирзо, укам, сени*

ўлдирдилар (А.Орипов). *Қизил гулни хазон қилиб сўлдираб* (Ф.Йўлдош).

Каузатив маъноли «биологик» ҳолат феълларида баъзан каузация агенсининг реализатори вазифасидаги сифатдош отлашади, унинг маъно доираси кенгаяди, у шахсни англатади. Пациенс ҳам шахс бўлади: *Мени ўлдирдилар Шоҳимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар* (А.Орипов).

«Физиологик» интеграл семали ҳолат феълларида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп учрайди. Уларда реаллашган ҳолат каузация агенсининг таъсиридан организмда юзага келган ҳолат ўзгариши — натижа ҳолат сифатида кузатилади. Организмдаги ўзгариш ташқи ва ички жисмоний ўзгаришларни, «физиологик» жараёнларни ўз ичига олади.

«Физиологик» ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг ифодаланиши ўзига хосдир. Бундай каузатив феълларни каузатив муносабат ифодалашига, натижа ҳолатнинг қандай каузация агенси таъсирида юзага келишига, яъни каузацияловчининг моҳиятига кўра иккига ажратиш мумкин: 1) «физиологик» ҳолатнинг каузация агенсининг (шахснинг) — ундаги фактитивлик ёки муайян аъзонинг ҳаракати натижасида юзага келиши; 2) «физиологик» ҳолатнинг каузация агенсида — шахс организмда (экстралингвистик) факторлар таъсирида юзага келиши.

«Физиологик» ҳолатнинг каузация агенсининг, шахснинг — ундаги фактитивлик ёки муайян аъзонинг ҳаракати натижасида содир бўлишида ҳолат шахс аъзосининг ҳолати билан боғланади. Шахснинг ўзи эса организмнинг бирор қисмида ҳолатни (натижа сифатида) юзага келтирувчи, агенс ҳисобланади. Бунда сабаб-натижа акти шахс организмда кузатилади. Шахснинг ўзига ўзи таъсир қилувчига — каузаторга айланишида ундаги майл, истак, хоҳиш каби рухий факторлар организмда ҳолатнинг воқе бўлишида, шахсни шунга ундашда етакчи роль ўйнайди.

Биринчи типда феълда ифодаланган ҳолат препозициядаги сўзда ифода этилган киши аъзосининг ҳолати бўлиб, унинг ҳаракати натижасида содир бўлади. Бунда объектнинг ўз аъзосига таъсири, уни ҳаракатга келтириши сабаб, киши аъзосининг муайян жисмоний ҳолатга ўтиши натижа ҳисобланади.

Демак, каузатор каузация агенси бўлишидан ташқари, каузация пациенси (объекти) сифатида ҳам кузатилади¹. Бу каузаторнинг каузация пациенси ҳам бўлиш имконига эгалигидан келиб чиқади.

Чақчайтирмоқ, буриштирмоқ, тириштирмоқ каби каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияларда каузация агенси бўлиб шахс, пациенси бўлиб унинг аъзоси кузатилади. Масалан: *Йигит кўзларини чақчайтирди* (Ўзб.халқ эртак.). *Ўзини ойнага солиб, башарасини буриштирди* (С.Ахмад). *Бола пешанасини тириштирди* (Гулистон).

Чақчайтирмоқ, диккайтирмоқ, ҳурпайтирмоқ каби каузатив ҳолат феъллари ҳайвон билан боғлиқ «физиологик» ҳолатни ҳам ифодалайди. Жисмоний ҳолат ҳайвон аъзосининг ҳаракати натижасида содир бўлади. Каузация агенси вазифасида ҳайвон, пациенси вазифасида унинг муайян аъзоси келади. Масалан: *Бойқушлар кўзларини чақчайтирибди* (Ўзбек халқ эртак.). *Ит қулоқларини диккайтирибди* (Ўзбек халқ эртак.). *Тусатдан пайдо бўлган бешта одамни кўриб, ҳўроз патларини ҳурпайтирибди* (С.Юнусов).

«Физиологик» ҳолатнинг каузация агенсида – шахс организмида ташқи факторлар таъсирида юзага келишида каузация пациенси аввалги типдан фарқли алоҳида, мустақил каузация агенси таъсирида бўлади. Шунга кўра унда ҳолат ўзгариши юз беради. Бунда пациенс каузация агенсиининг “структурал компоненти” эмаслиги, ундан бутунлай бошқалиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда *жунжитмоқ, ҳоритмоқ, ухлатмоқ* каби каузатив феълларнинг каузация агенси ҳаво оқими, жисм, шахс, каузация пациенси киши аъзоси, ҳайвон ва шахс сифатида кузатилади. Масалан: *Салқин шамол танни жунжитади* (Ҳ.Ғулом). *Отимни ҳоритар тоғларнинг тоши* (Балогардон). *У болани ухлатибди* (Ўзбек халқ эртак.).

«Психик» интеграл семали ҳолат феъллари семантик гуруҳида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп: *газаблантирмоқ, дадиллантирмоқ, уялтирмоқ*. Бу каузатив феълли конструкцияларда каузатив муносабатнинг каузация агенси ўрнида дарак, жами ва фикр ифодалаш бирлиги маъноли сўзлар, каузация пациенси ўрнида шахс маъноли сўзлар келади. Масалан:

¹ Яна қаранг: Долиннина И.Б. Структура предложения с рефлексивными конструкциями в английском языке.// Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках, 38-бет. Долиннина И.Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола, 74-75-бет.

Кутилмаган хабар уни қаттиқ газаблантирди (Ойбек). Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди (П.Қодилов). Бу гаплар жиддий эмас, ҳазил бўлса ҳам, Дилшодни жуда уялтирди (М.Исмоилий).

Морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари семантик каузатив маъноли ҳолат феъллари каби каузатив муносабатни қай даражада ифодалашига кўра ҳам характерланади. Аниқроғи, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат асосан аниқ, тўлиқ ифодаланади. Қиёсланг: ўчирмоқ, музлатмоқ, диккайтирмоқ, ётқизмоқ, илитмоқ, ўлдирмоқ, чакчайтирмоқ, ухлатмоқ, газаблантирмоқ.

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабатни жуда кўп ҳолларда яққол англатишига кўра ҳам ажралиб туради. Бизнингча, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг аниқ ифодаланиши ушбу феъллардаги каузатив формантнинг таъсиридан, унинг каузатив муносабатни аниқ англатиш имконига эғалигидан ва бу нутқда лексема типидagi ўтимсиз туб ҳолат феъллари томонидан “қўллаб-қувватланишидан”, шунга кўра морфологик каузативли ҳолат феълларида нутқий ҳаракат — фаоллик маъносининг ҳосил бўлишидан, шунингдек, бу каузатив ҳолат феълларида каузация агенсининг конкрет ифодаланиб туришидан унинг семантик актант характеридан юзага келади. Айтилганларга кўра каузатив муносабат морфологик каузативли синтактик бирликларда семантик каузативли синтактик бирликларга нисбатан ортиқ даражада аниқ ифодаланиб туради.

Семантик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно узул-тил “бирлиги”, тил “факти” саналса, морфологик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно нутқий-нутқ “бирлиги”, нутқ “факти” сифатида баҳоланиши лозим.

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари кўп ҳолларда контакт каузативликни, баъзан дистант каузативликни қайд этиш билан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир.

Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари тилимизнинг бойлигини, ўзига хос семантик имкониятларга эғалигини, тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатни ифода этади.

V БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ҒАПЛАРНИНГ АДРЕСАТ ВАЛЕНТЛИГИ

Адресат¹ валентлигини кайд этувчи сўз ҳолат феъллари маъноларининг доимий бўлмаган қатнашувчисини (актантини) ифодалаб, семантик – грамматик хусусиятларига кўра ажралиб туради. У агенс ҳолати қаратилган объектни (предметни) англатади². Аниқроғи у (адресат) синтактик бирликларда ўзига қаратилган агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи бўлиб келади. Кўринадики, адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Демак, адресат агенс ҳолати йўлланган субъект ҳамдир³. Аммо бу субъект ҳолатнинг агенси типидagi субъектдан шу ҳолатнинг бажарувчиси эмас, фақат қабул қилувчи субъектлиги билан фаркланадики, ушбу дифференциация агенс ва адресат терминларида ҳам яққол ифодаланиб туради. Юқорида айтилганлардан адресатнинг агенсга нисбатан иккиламчи, фақат қабул қилувчи актантлиги келиб чиқади. Чунки адресатнинг қабул қилувчи сифатидаги фаоллиги агенс актанти бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига йўналишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресант оппозициясини талаб қилади. Чунки адресат мантиқан адресант билан боғланади. Адресантнинг адресатга нисбатан жўнатувчи эканлиги эса аксиомадир. Демак, адресатнинг бўлиши учун адресант бўлиши ва, аксинча, адресантнинг бўлиши учун адресатнинг бўлиши мантиқан шарт. Улар диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади. Бинобарин, маъно жиҳатдан адресатга эга бўлган *ўқталмоқ, сақламоқ, ишлаймоқ* каби ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат бажарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади.

Агенснинг адресант характери кесими ҳолат феълли ғап конструкциясидан, ҳолат феълининг адресат семантик валентлигига ҳам эғалигидан, адресатнинг адресантни талаб

¹ Адресат термини “қабул қилувчи” маъносини беради. Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, 91-бет; Люстрова Л.И. Дерягин В.Я. Другам русского языка. М., 1982; 93-94-бет.

² Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 96-бет. Гуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 125-бет. Шабдурахмонов Ш., Асқарова М.А., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 236-бет. Ўзбек тили грамматикаси. I, 238-бет. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 133-бет. Решетов Л.В. Категория падежа в языках разных систем. Ташкент, 1982, 95-бет.

³ Қаранг: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика, 127-бет.

қилишидан, адресат ва адресантнинг эса оппозициядалигидан, уларнинг диалектик муносабатидан келиб чиқади. Аниғи, адресат ва адресант муносабатида ҳам, уларнинг синтактик конструкцияларда намоён бўлишида ҳам ҳолат феълининг асосий, марказий роли, ушбу актантларни ўзида бевосита ифода қилиш имконияти ўлчов бўлади.

Ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносини ифодалайди. Шунга кўра адресат ўзига йўнатиш агентс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади. Бу жараён диспант ҳолда юз беради. Адресат томонидан ҳолатни қабул қилиш шиктида адресатнинг агентс (адресант) ҳолатига бўлган муносабати ҳам кечади. Бу муносабатнинг салбий ёки ижобий бўлиши гапнинг мизмун жиҳатидан, ҳолат феъли маъносидан, адресат ва адресант "ҳамкорлигидан"- коммуникатив жараёндан англашилиб туради. Ҳолат феъллари адресатининг адресант позициясида ҳам шахс кузатилади.

Ҳолат феъллари адресатида йўналишни қабул қилиш жараёни ҳаракат ва нутқ феъллари адресатидагига нисбатан мавҳумроқ содир бўлади. Бу ҳолат феълларининг "ҳолат" архисемасига эгаллиги, ҳолатнинг эса ҳаракат, нутқ, кўриш, эшитиш кабиларга нисбатан мавҳумлиги билан боғлиқдир. Шунингдек, феъл маъносидаги агентс ҳолатининг адресатга қаратилиши, ҳолат маъноли лексемаларда мавҳумроқ бўлиши ҳолатнинг ҳаракатга нисбатан пассивлигидан — ундаги "ҳаракат" аниқ кўзга ташланмаслигидан, ташки яққол ифодага эга эмаслигидан келиб чиқади. Шунга қарамадан ҳолат феълларида адресат семантик характерда бўлиб, нисбатан мавҳумроқ воқеалашади. Аммо ўтимли ҳолат феълларидаги адресат актантс ўтимсиз ҳолат феълларидаги адресат актантсига нисбатан реалроқ бўлади. Чунки ўтимли ҳолат феъли муайян объектдаги ҳолатни ифодалайди, яъни у объектни кўрсатувчи семага ҳам эга бўлади. Бу объект эса субъект таомонидан бевосита муайян шахсга (адресатга) йўналади. Қиёсланг: *ўқталмоқ, сақламоқ, тўрсаймоқ...*

Юкорида айтилган фикрлар адресат актантининг қабул қилувчи моҳияти, агентс ҳолатининг унга қаратилиши тушунчаси, қиёсланган ҳолат феълларининг адресатини қайд этувчи сўзнинг

¹ Яна қаранг: Коклянова А.А. Главные словосочетания в узбекском языке. В.кн.: Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962, 77-бет; Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетания в современном башкирском языке. АКД. —Уфа, 1975, 25-бет.

жўналиш келишиги (дaтив)да¹, келишлик бoшқарувда бўлишини аниқ ифoдалаб туради. Ҳақиқатан, ўзбек тилидаги ҳoлат феъллари адресати реализаторининг формал-семантик шаклланишида –га форманти типик саналади. Чунки бу кўшимчанинг асосий вазифаси адресат тушунчасини ифoдалашдир. Бoшқача айтганда, жўналиш келишигидаги бoшқарилувчи сўз (от) ҳoлат қаратилган предметни ифoда этади², яъни жўналиш келишиги адресат реализаторини синтактик шакллантиради, от ва феъл маъноларини боғловчи ифoда беради. Шунга кўра феъл бoшқарувли сўз бирикмаси тузилади. Жўналиш келишиги агенс ҳoлати қаратилган объектни адресат объектга ўтишини, ўзгаришини тўла таъминлайди. Демак, жўналиш келишиги шу келишикдаги oтдан англашилган предметнинг агенс ҳoлати қаратилган субъект характеридаги объект эканлигини ифoдалайди. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қoлипидаги нутқ бирикларида қайд этилиши унинг асосий морфологик белгисидир. Адресатни реаллаштирувчи сўз воситали тўлдирувчи бўлади, тўлдирувчи бирикмани ҳосил қилади.

Ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳoлат феъллари адресат валентлигига эгалиги билан ажралиб туради.

Ўқталмоқ «ижро», ишлаймоқ, тўрсаймоқ, бўзраймоқ «физиологик» интеграл семали ҳoлат феълларининг шахсдан иборат адресати oтда ифoдаланади. Ҳoлат феълли бирикма компонентларининг ўзарo боғланиши учун “шахс” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Баланд зинапоя устида ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). *Умри Умидга совуқ ишлайди* (Ҳ.Назир).

Ўқталмоқ феъли ўтимлиги сабабли ўзига хос хусусиятга эгадир. Ушбу сўз маъносида ифoда топган ҳoлат бир вақтнинг ўзида иккита объектга: қурол ва шахсга йўналади. Қиёсланг: *Улар милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). Демак, агенс ҳoлати объектга (қуролга) йўналибгина қолмасдан, балки унга ўтган, уни “эгаллаган”, ҳаракатга келтирган. Бунда агенс билан қурол (объект) орасидаги алоқа, боғланиш контакт ҳoлда, ажралмас бўлади. Бу ҳoлда биринчи объект агенсининг бевосита таъсирида бўлади, унга бутунлай “бўйсунди”. У агенс хоҳлаган ҳoлатга ўтади. Агенс ҳoлати қаратилган иккинчи объект эса адресат объект бўлиб, у

¹ Яна қarang: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, 44-бет.

² Русская грамматика, П. 26-бет.

агенси томонидан “....бевосита таъсирга учрамайди, фақат адресат ҳисобланади”¹.

Иккинчи объект биринчи объектга нисбатан “эркинлиги”, инебий мустакиллиги билан характерланади. У адресатлигига кўра биринчи, яъни объект актантидан — ҳолат бевосита ўтган предметдан фарқ қилади. Шунингдек, адресат актанти фақат шахс бўлиши билан ҳам объект актантидан фарқланади.

Бўзраймоқ ҳолат феълининг отда реаллашган адресати (шахс) иттиҳловчи билан келади. Бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан контакт позицияда келиб, объектли бирикмани тузишига — адресат муносабатини англатишига кўра жўналиш келишиги билан шиклланади. Масалан: *Ўқтам уйқудан чўчиб Салим полвонга бўзрайди* (Ҳ.Назир).

Сақланмоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълининг адресати (шахс) баъзан кишилик олмошида ҳам кузатилади. Бунда сақламоқ феълининг адресати жонлантирилган (персонификация) предмет ҳолати қаратилган шахс бўлади. Қиёсланг: *Шеърим ...менга меҳрини сақлаган* (Б.Бойқобилов). Яна мисол: *Улуғ шоир ноёб китобларни шогирдларига сақлади* (Альманах).

Тўрсаймоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг адресати (шахс) сонда ифодаланади. У (сон) “такрорланиб, отлашади ва келишиқ формасини олиб, кимга (кимларга —Р.Р.) сўроғига жавоб бўлиб, тўлдирувчи вазифасида келади”². Бунда у агенси ҳолати қаратилган бир нечта шахсни англатади. Шуниси характерлики, бу ҳолда юқорида қайд этилган гап конструкцияларидаги адресатдан фарқли адресант ҳам, адресат ҳам агенсининг ўзи бўлади. Бирдан ортик агенслар муайян жисмоний жираён ҳолатида бўлади. Бу ҳолат уларнинг бир — бирига қаратилади. Юқорида фикр юритилган типлардан фарқли бу турда адресант ҳам бошқа-бошқа, алоҳида бўлмайди. У жамланган, “бириккан” бўлиши билан ажралиб туради. Бир нечта агенс актанти орасидаги ўзаро муносабат адресат акт сифатида кузатилади. Демак, бу ҳолда адресант характеридаги агенс айни вақтда адресат аканлиги билан коммуникацияда фаол бўлади. Қиёсланг: *Улар анча нақтгача бир-бирларига тўрсайишди* (“Санъат”).

Адресат актантига кўра ўзаро умумий бўлган: *ўқталмоқ*, *сақламоқ* «ижро», *ишшаймоқ*, *бўзраймоқ*, *тўрсаймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари тобе алоқага — бошқарувнинг характериға кўра ўзаро ажралиб туради. Аниқроғи, қайд этилган

¹ Решетова Л.В. Категория падежа в языках разных систем, 96-бет.

² Ўзбек тили грамматикаси, 1, 241-бет.

ҳолат феълларидан ўқталмоқ лексемаси гап конструкцияларида препозитив компоненти билан кучли бошқарув муносабатида бўлади. Яна қиёсланг: *У болага найза ўқталди* (Ўзбек халқ эртак.).

Сақламоқ, ишшаймоқ, бўзраймоқ ва *турсаймоқ* феъллари эса аввалгисидан фарқли бирикма конструкцияларида тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатига киришади. Яна қиёсланг: *Юрак меҳримни сенга сақладим* (Саодат). *У сувоқчига қараб бўзрайди* (Ўзбек халқ эртак.).

Демак, адресат валентлиги оид ҳолат феъллари тобе (бошқарув) алоканинг ҳар икки турига эғалигига кўра локалис валентлигига эга ҳолат феъллари билан ўхшашидир.

Хуллас, 1) адресат феъл маъносида ифодаланган агенс ҳолати йўналган, қаратилган объект бўлади. У агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи ҳисобланади. Адресатда агенс ҳолатига нисбатан бирор субъектив муносабатнинг кечиши, бу муносабат қай даражада бўлмасин, мантикий асосга эгадир; 2) адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Адресатнинг қабул қилувчи фаоллиги агенс бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига қаратилишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресантни талаб қилади. Адресат мантиқан адресант билан боғланади; 3) адресат валентлигига эга ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат бажарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади. Агенснинг адресант характери кесими ҳолат феълли гап конструкциясидан, ҳолат феъли маъносининг адресатга ҳам эғалигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресант актантларининг эса ўзаро оппозициядалигидан, уларнинг диалектик бирлигидан келиб чиқади; 4) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносига эга бўлади. Адресат агенс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади; 5) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг шаклланишида жўналиш келишиги қўшимчаси типик саналади. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипдаги сўзларда қайд этилиши унинг доимий морфологик белгисидир; 6) ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари гап конструкциясида препозитив компоненти билан кучли бошқарув, «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари эса тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлади.

VI БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ҒАПЛАРНИНГ ҲОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилидаги “малака” интеграл семали ҳолат феълларидан бошқа барча ҳолат феъллари ҳолат валентлигига эга. Бунда ҳолат маъносига эга турли сўз туркумига оид тил бирликлари ҳолат феълларининг валентлик иштирокчиси бўлади. Ҳолат валентлиги турли туркумлар орқали воқеалашшига кўра агенс, локалис валентликлари билан мувофик бўлса-да, аммо у ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Аниғи, ҳолат реализаторининг бошқа (агенс, локалис) актантларнинг реализаторидан фарқи унинг типик синтактик позицияда бўлишида ва семантик жиҳатдан феъл маъносидаги агенс (баъзан контрагент) ҳолатининг кечиш тарзини ифода этишида яққол кўринади. Бошқача айтганда, ҳолат валентлигининг реализатори ҳолат феълидаги агенс ҳолатининг ҳолат белгисини англатади.

Шуни ҳам такидлаш керакки, ҳолат феълида кузатилган ҳолат ҳолат валентлигини реллаштирувчи сўздаги ҳолат билан диалектик боғлиқ бўлади. Чунки феълдаги асосий ҳолат ҳам, ҳолат актанти хособланган “тобе” ҳолат ҳам аслида агенс ҳолати сифатида кўринади. Ҳар икки ҳолатнинг ҳам моддийлиги, объективлиги, юзага келиши агенсга кўрадир. “Тобе” ҳолат асосий ҳолатнинг муайян белгиси бўлгани сабабли унинг агенс билан боғланиши асосий ҳолатга кўра юз беради. Чунки агенс даставвал муайян ҳолатда бўлади ва ушбу ҳолат турли тарзда кечади. Демак, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар икки ҳолатнинг бажарувчиси, юзага келтирувчиси агенс бўлиб, бу ҳолатлар грамматик жиҳатдан ҳолат феъли маъносида ва унинг валентлик иштирокчисидан реаллашади. Демак, агенс ҳолатини ва унинг қандай ҳолда содир бўлишини билдирувчи сўз маъноларининг ўзаро боғланиши ҳолат муносабатли семантик синтагмаларни ҳосил қилади.

Феълда қайд этилган агенс ҳолати назарда тутилган ҳолатга нисбатан мавхумроқ бўлади. Чунки ҳолат актанти агенс ҳолатини муайян томондан аниқлаштириш вазифасини ўтайди. Бу ҳолда у (“тобе” ҳолат), асосан, оптик таъсир қилиши билан характерланади. Чунки бу ҳолат муайян ҳолатнинг (агенс ҳолатининг) муайян вазиятдаги энг муҳим, характерли белгисини кўрсатишига кўра

ажралиб туради. Қиёсланг: *Аҳмад бой икки ўғли билан терлаб, қизариб...ўлтирибди* (Ғ.Жаҳонгиров).

Қўринадики, феълда ифодаланган ҳолат агентс ҳолати сифатида асосий, “доимий” бўлса, агентс ҳолатининг ҳолат белгиси бўлиб келган ҳолат вақтинчалиги, аниқлиги, фаол таъсир қилиши билан шахсда муайян модал муносабат уйғота олиш имкони билан характерланади. Демак, асосий ҳолат (агентс ҳолати) “доимий”, “мутлақ” бўлса, “тобе” ҳолат унга нисбатан вақтинча, ситуативдир.

Ғап конструкцияларида ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агентс ҳолатининг қандай ҳолда кечишини қиёслаш, ўхшатиш йўли билан ҳам ифода этади. Агентс ҳолатини компаратив усулда аниқлаш муайян ҳолатнинг қандай ҳолда содир бўлишидан ўхшатиш белгисига кўра фарқ қилади. Қиёсланг: *Унга биров қараб турмаган бўлса ҳам, юзи лоладек қизарди* (М.Исмоилий).

Айтилганлардан маълум бўлдики, ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифода этувчи сўз агентс ҳолатининг кечиш тарзини англатади ва агентс ҳолатини ўхшатиш йўли билан аниқлаштиради.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, феъл маъносида берилган агентс ҳолати ҳолат актанти орқали конкретлашса, айни вақтда кейинги ҳолат ўз навбатида ҳолат феъли маъносидаги ҳолат (агентс ҳолати) орқали конкретлашади. Бу ҳолда “тобе” ҳолатнинг қандай асосий ҳолатга тегишлиги, қандай ҳолатнинг белги-хусусияти эканлиги маълум бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ҳолат актанти кўпинча равиш, равишдош, шунингдек, от ва сифатларда кузатилади. Ҳолат валентлигининг реализатори ғапда равиш холи вазифасини ўтайди. Ҳолат феъллари ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзлар билан битишув ва бошқарув муносабатида бўлишига кўра ҳолат феъли релятив ва ҳолат феъли объектли бирикмалар тузилади.

ҲОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ АГЕНС ҲОЛАТИНИНГ КЕЧИШ ТАРЗИНИ ИФОДА ЭТИШИ

Агентс ҳолатининг кечиш тарзини билдирувчи ҳолатнинг реализатори вазифасида равиш, равишдош, сифат, от ва таклидий сўзлар келади. Шунга кўра агентс ҳолатининг қандай ҳолда бажарилишини ифода этувчи ушбу морфологик бириклар семантик-синтактик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Ҳолат наисентлигининг равишда реаллашиши. Ҳолат феъллари ҳолат наисентлигининг ҳолат (проф. А.Ҳожиёв фикрича тарғ¹) равишларида қайд этилиши етакчидир. Ҳолат актантининг «Ушунча ҳолат равишларида ифода этилиши, биринчидан, уларнинг ўзбек тилидаги «ижро», «малака» ва «образли» интеграл семали ҳолат феъллариридан бошқа барча лексик-семантик гуруҳларда сузатилиши билан, иккинчидан, ҳолат равишлари феъл мавқиясидаги агенс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини аниқ, аққол ифодилай олиши билан асосланади.

Ҳолат наисентлигини реаллаштирувчи ҳолат равишлари маъно жиҳатдан бошқа тур равишларга нисбатан мураккаблиги, нутқда феъл ишлатилиши билан, равишларнинг асосий қисмини шу тип равишлар танкил қилиши, яъни бошқа тур равишларга киритилмаган сузлар шу равишга киритилганлиги² билан, ясама равишларнинг аксарияти ҳолат равишлари эканлиги билан, ҳолат равишлари синтактик жиҳатдан бош (кесим) ва иккинчи даражали булак (ҳол, аниқловчи) вазифаларида кела олиши³ билан диққатга сиқонордир.

Айтилганлардан маълум бўлдики, ҳолат равишлари фақат агенс ҳаракатининг эмас, балки агенс ҳолатининг ҳам бажарилиш усулини ифода этишига кўра ажралиб туради. Шу фикр нуқтаи нazarидан туркий тилшуносликка оид илмий манбаларга⁴ назар тиниласак, уларнинг кўпчилигида ҳолат равишининг, асосан, иш-ҳаракатнинг қандай содир бўлиш усулини, бажарилиш сифатинигина англатиши тилга олинади, холос. Ваҳоланки, айтилганидек, ҳолат ҳам материянинг яшаш шаклидир. Ҳолат жираёни ҳам объектив бўлиб, оптик ва акустик қабул қилинар экан, демак, ҳолат актантини ифода этувчи ҳолат равишларининг агенс ҳолатининг бажарилиш тарзини англатиши мантикий — объектив исосга эгадир. Демак, ҳолат равиши баъзи манбаларда⁵ ҳам ҳақли равишда таъкидланганидек, ҳаракат ва ҳолатнинг қай тарзда юз

¹ Иккибўдрахмонов Ш., Аскарова М.А., Ҳожиёв А., Расулов И.Р., Доннёрв Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 402-бет.

² Ўбасов Ф. Ҳол категорияси. -Тошкент, 1971, 114-бет.

³ Янн қаранг: Мирзёев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 142-бет.

⁴ Мирзёев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 142-бет, I, 583-бет. Ўзбек тили грамматикаси, П. 148-бет. Турсулов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 229-бет. Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетаний в современном башкирском языке. АҚД, Уфа, 1975, 22-бет. Дауенов Б.Г. Лексические словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. АҚД, -Ташкент, 1966, 19-бет. Абдураҳмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1979, 78-79-бетлар.

⁵ Ўбасов Ф. Ҳол категорияси, 54-бет. Шоабдураҳмонов Ш., Аскарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Доннёрв Х. Ушш асар. 402-бет.

беришини, қандай усулда амалга ошишини ифода этишига кўра характерланади.

Ҳолат катнашувчисини реаллаштирувчи ҳолат равишлари ҳолат феълли бирикмаларни тузишда фаол ишлатилади¹.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги ҳолат равишларида кузатилади.

Ётмоқ «давомли», ухламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифодаловчи сўз ҳаракатсиз маъносини беради. У агентс ҳолатининг кимир этмаган ҳолда юз беришини англатади. Релятив бирикма аъзолари учун классема функциясини «ҳаракатсиз» семаси ўтайди. Масалан: *Бола жим ётибди* (Ўзбек халқ эртак). *Шаҳар жим ухлайди* (Ойбек).

Қолмоқ «давомли» ва чидамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз чорасиз маъноси билан келади. У агентс ҳолатининг назарда тутилган ҳолда кечишини билдиради. Сўз бирикмаси «чорасиз» классемасига кўра гузилади. Масалан: *Улар ноилож қолишди* (С.Аҳмад). *...ўғил ва қизлар бировларнинг... хўрлашига ноилож чидар* (П.Турсун).

Ўтирмақ, қолмоқ ва турмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти гапирмасдан (овоз чиқармай) бўлади. Ҳолат реализатори агентс ҳолатининг мутлақо товуш чиқармаган ҳолда содир бўлишини англатади. Сўз маъноларининг бирикуви «гапирмасдан» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Тургун оти жим ўтирди* (М.Исмоилий). *Анвар билан Раъно жим қолишди* (А.Қодирий). *Мен индамасдан туравердим* (Ф.Мусаёнов). *Турмоқ* ва *ўтирмақ* «давомли ҳолат» феълларининг кайд этилган ҳолат актанти баъзан равишдошларда ҳам ифодаланади. Бу турда ҳам шахс ҳолатининг бирор фикр билдирмаган, гапирмаган ҳолда кечиши англашилади. Масалан: *Арслон индамай тураверди* (Мурмуҳсин). *Иккови ҳам индамай ўтираверди*² (Лайли ва Мажнун). Аммо ҳолат актантининг равишдошда ифода этилиши

¹ Равиш+ феъл модели сўз бирикмалари туркий тилларда кўп қўлланади.

² Дауенов Е. "Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке". (Тошкент, 1966) номли номзодлик диссертациясининг авторефератида, (21-бет). *ўтирмақ* феълли ҳаракат феъли сифатида кайд этади. *Ўтири, ўтирмақ* феъли ҳаракат маъносига ҳам эга, аммо айни вақтда у ҳолат маъносини ҳам беради. Унинг ҳаракат ёки ҳолат феъли эканлиги нутқий фаолиятида маълум бўлади. Шунга кўра авторнинг: *(ол) ёки боласин қолтириб қисын... букшайип отирди* (Дзукарёв Н.Д.) келтирган мисолида *ўтирмақ* ҳаракат феъли эмас, балки давомли ҳолат феълдир. Унинг ҳолат феъли эканлиги препозитив, тобе компонентига кўра ҳам кўриниб турибди.

равниши кўришишидан фаркли ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. (Булар ҳақида қуйроқда алоҳида фикр юритамиз).

Турмоқ ва ўтирмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти биргаликда бўлади. Синтактик бирликларда агенс (шахс) ҳолатининг бошқа шахс билан бирга юз бериши англашилади. “Биргаликда” семаси сўз маъноларининг ўзаро боғланишида классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Она-боби бирга¹ кўчада туришди* (Ҳ.Назир). *Мана, иккиси бирга ўтиришибди* (О.Мухторов).

Турмоқ «давомли» ҳолат феълнинг ҳолат актанти сифатида тикка, ўтирмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти сифатида рўбарў кабилик ҳам кузатилади. Ҳолат феълли бирикмалар: а) агенс ҳолатининг тик ҳолда кечишини ифода этади. Масалан: *Мен унинг ёнида тикка тик турардим* (О.Ёқубов); б) агенс ҳолатининг бошқа шахс билан юзма-юз, тўқнаш ҳолда бўлишини билдиради. Масалан: *Дилдор билан кампир қарама-қарши ўтиришди* (Ойбек). *Сен билан турибман бу кун бетма-бет* (А.Орипов). Демак, ҳолат муносабатли сўз бирикмаларининг тузилиши “тикка” ва “рўбарў” классемаларига кўра юз беради.

Тўхтамоқ, ўчмоқ, тинмоқ «ҳаракат натижаси», мулоимлашмоқ «ҳаракат» бўшашимоқ «физиологик», сергакланмоқ, жиддийлашмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз тўсатдан (кутилмаганда) ифодаси билан келади. Бу турда ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатининг кугилмаганда содир бўлишини билдиради. “Тўсатдан” семаси классема вазифасини ўташига кўра бирикма конструкцияси шаклланади. Қиёсланг: *Эрғаш уйнинг эшигига етганда бирдан тўхтади* (Ф.Мусаёнов). *Юзларидаги табассум бирдан ўчди* (Ў.Ҳошимов). *...элликбошининг товуши бирдан мулоимлашди* (Ойбек). *Кейин бирдан бўшашди-ю...* (Ў.Ҳошимов). *Йигит қора қўшларни кўрди-ю, бирдан сергакланди* (П.Кодиров). *Аввал қиқирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашди* (Мирмуҳсин).

Жимимоқ «ҳаракат натижаси», равшанлашмоқ «физиологик» ва совимоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти тезда бўлади. Релятив бирикмада агенс ҳолатининг қисқа вақт ичида юз бериши ифодаланади. Феълли бирикма

¹ Убаева Ф. “Ҳол категорияси” монографиясида (53-115-бетлар) *бирга, биргаликда, ёни-ёни* каби равишларни биргалик равиши (биргалик ҳолати) деб, ҳолат равишларидан фарқ қилади. Бундай равишлар бирликл равиши семантик турувчи ҳосил қилса-ди, аслида кенг маънода ҳаракат ёки ҳолатнинг баъжирлиги турчи, усулини билдиради.

компонентлари “тезда” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *...йиги-сиги узоқ давом этмасдан дарров жимиди* (А.Қаххор). *...шу қушини сайрашини эшитсангиз, кўзингиз дарров равшанлашади* (Ўзб.хатқ эртақ.). *Элёр бирон нарсани тез севиб, тез совирди* (У.Назаров).

Тўхтамоқ ва *тинчимоқ* «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти сифатида “зўр-базўр” келади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг катта қийинчилик билан амалга ошиши ифодаланади. “Зўр-базўр” семаси классема бўлишига кўра бирикма конструкцияси тузилади. Масалан: *Мамат бува уни зўрга тўхтатди* (Ф.Мусаёнов). *Акбар ака аранг синфни тинчитди* (Ф.Мусаёнов). Ўзаро синонимик муносабатдаги ҳолат ифодали аранг ва зўрга лексема семемалари нозик маъно фарқига эга. Асосан адабий тилга ҳос аранг лексема семемасида “зўр-базўр” қўшимча белги даражаси ортиқ бўлиб, бу сўз “жуда” оттенкасига ҳам эга.

Бўшамоқ «ҳаракат натижаси» бўлган ҳолат феълининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз аста маъносини англатишига кўра, у агенс ҳолатининг секин, давомий ҳолда кечишини билдиради. Сўз бирикмасининг тузилиши “аста” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Сахро аста-секин бўшади* (А.Қаххор).

Саргаймоқ ва *қўкармоқ* «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти (бир хилда) ифода этувчи сўз агенс ҳолатининг бир – бирдан фарқсиз, бир текисда амалга ошишини ифода этади. Феълли бирикма “бир хилда” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Япроқлари бирдай қўкарган* (Ҳ.Олимжон). *Япроқлар бирдай саргайган* (О.Мухторов).

Қувонмоқ ва *ачинмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти (чин) дилдан бўлади. Релятив бирикмаларда агенс ҳолатининг чин кўнгилдан (самимий, юракдан) бажарилиши англашилади. Сўз бирикмаси компонентлари “(чин) дилдан” классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Ўғлимнинг гапини эшитиб, астойдил қувондим, деди у* (О.Ёкубов). *Қоронғида таниш овозни эшитиши билан Мажиддин ичидан қувонди* (Ойбек). *У ҳозир ич-ичидан ачинди* (О.Раупов). Ушбу «психик» ҳолат феълларининг кайд этилган ҳолат актанти отда ҳам реаллашади, объектли бирикмада иштирок этади. Қиёсланг: *...биринчи марта чин кўнглимдан ачиндим* (О.Ёкубов). *Ёлғиз қўриб, дилдан қувондим* (Т.Ҳамид).

Ҳолат валентлигининг равишдошда реаллашиши. Ўзбек тили грамматикасига оид катор манбаларда равишдошнинг асосан ҳаракатнинг белгисини билдириши қайд этилади, ҳолос. Шунинг билан керакки, ушбу функционал форма фақат ҳаракатнинг белгисини эмас, балки ҳолатнинг ҳам белги-хусусиятини тўла англатади. Шу жиҳатдан ҳолат актантини реаллаштирувчи равишдошда ифодаланган ҳолат кесим бўлиб келган ҳолат феълларидаги агенс ҳолатининг акад. А.Н.Кононов таъбирича "инкиламчи"¹ ҳолатини қайд этади. У асосий ҳолат билан бир вақтда, баъзан ундан олдинроқ бажарилган ҳаракат – ҳолат ифодасини беради, асосий ҳолатнинг бажарилиш тарзини англатади.

Демак, равишдош+ҳолат феъли қолипли нутқ бирликларида равишдош ҳолат феълининг валентлик партнёри сифатида қўлланиши билан характерланади². Ҳолат феълининг равишдош формасидаги феъл билан корреляцияси, семантик синтагмани тузуви ҳар икки феъл маъносининг ўзаро боғлана олиш имконига эгаллигига, яъни улар сематар таркибида "ҳолат" классемасининг мавжудлигига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишдош орқали берилади.

Ётмоқ «давомли» ва ухламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ботган (қўмилган) ҳолда бўлади. Релятив бирикмада агенс ҳолатининг қайд этилган ҳолда кечиши ифодаланади. Бирикма компонентлари "ботган ҳолда" классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Раҳбархон ҳаёл дурдобига чўмиб ётаркан* (Ҳ.Назир). *Оғир суқунатга чўмиб ухлайди қишлоқ* (Ғайратий).

Турмоқ «давомли» ва мудрамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти таянган ҳолда бўлади. Ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатининг бирон предметга таянган (суянган) ҳолда юз беришини англатади. "Таянган ҳолда" семаси бирикма компонентларининг бирикуви учун классема вазифасини ўтайди. Масалан: *...Тешабой айвон устунига суяниб узоқ турди* (М.Исмоилий). *У креслога суяниб мудради* (О.Рахимов).

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 239-бет.

² Муайян феъл формасининг бошқа феълнинг валентлик партнёри бўла олиши ҳақида қаранг: Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке, 189-бет.

Турмоқ ва қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ҳайрон (нима қилишни билмаган) ҳолда бўлади. Бирикма конструкциясида агенс ҳолатининг ҳайрон қолган ҳолда кечиши ифода этилади. “Ҳайрон ҳолда” семаси классема бўлишига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *Бирпас анграйиб турди* (Ф.Мусажонов). *Шарофат хола тандир олдида аграйиб турар* (У.Назаров). *Қасд қилса ҳам, ул анқайиб қолади* (“Алпомиш”). Ҳолат актантини реаллаштирувчи равишдошлар –микросемантик гуруҳнинг компонентлари: *аграймоқ* ва *анқаймоқ* синонимлари асосан сўзлашув нутқида хослиги билан умумийликка, аммо анқаймоқ белги даражасининг (ҳайрон қолишининг) ортиқроқлигига кўра аграймоқдан фарқланади.

«Давомли» ётмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида яшириниб, ўтирмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида виқор билан ва бақрайган ҳолда, турмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида қулган ҳолда ва ғужанаклашган ҳолда кабилар келади. Релятив сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг беркинган ҳолда содир бўлиши англашилади. Масалан: *Шу пайтда Мирхонлиқ қайда писиб ётади* (А.Пўлат); б)агенс ҳолатининг керилган (мағрурланган) ҳолда юз бериши ифодаланади. Масалан: *Муборақхоним супада гердайиб ўтирибди* (А.Қаххор); в) агенс ҳолатининг чакчайган ҳолда бажарилиши ифода этилади. Масалан: *...дарахтларда бойқушлар кўзини чакчайтириб ўтирганмиш* (Мирмуҳсин); г) агенс ҳолатининг жилмайган, мийиғида қулган ёки ёкимсиз қулган ҳолда кечиши қайд этилади. Масалан: *Кўрқиб кетдим, кўрққанимни қизлардан яшириб, илжайиб туравердим* (С.Абдулла). *Пирмат бобо... қулимсираб турарди* (Ф.Мусажонов). *Чиммат ичида соқоли селкилаган бир чол тиржайиб турибди* (О.Мухторов); д) агенс ҳолатининг ковоғини солган, тўрсайган ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: *Мамарайим афанди... шумшайиб турарди* (М.Исмоилий). Кўринадики, “яшириниб”, “виқор билан”, “бақрайган ҳолда”, “қулган ҳолда” ва “тўрсайган ҳолда” семалари классема бўла олишига кўра бирикма компонентлари ўзаро мантикий алоқага киришади.

“Кулмоқ” архисемасига кўра ўзаро синонимик муносабатдаги *илжаймоқ*, *қулимсирамоқ* ва *тиржаймоқ* сўзларидан *илжаймоқ* сўзида белги даражаси *қулимсирамоқ* сўзига нисбатан ортиқ, *тиржаймоқ* сўзида эса салбий ифода кучли бўлиб, у “ёкимсиз” бўёғига эгадир.

Айрим монографияларда ҳолат англатувчи равиш ҳоли турмоқ феълнинг "кесим ифода этган ҳаракат билан бир пайтда юз берадиган ҳаракатни кўрсатади"¹, дейилади ва қуйидаги мисол келтирилади: *Ёқут қўлидаги пиёлаларни столга қўймас, афтидан унутган, кўларини катта очганча қотиб турар эди* (С.Зуннунова). Демак, бу синтактик конструкцияда қотмоқ ва турмоқ феъллари ҳаракат феъллари сифатида тилга олинади. Ваҳоланки, гап конструкциясидаги феъл+феъл модели релятив бирикма компонентларининг ҳар иккиси ҳам ҳолат маъноли ҳолат феъллари бўлиб, препозитив феъл (мутлақ тобе компонент), постпозитив феълнинг (мутлақ ҳоким компонентининг) валентлик партнёри сифатида уни характерлайди, аниқлаштиради. Шунга кўра ушбу гапда равиш ҳоли кесим ифода этган ҳолат билан бир пайтда, параллел юз берган ҳолатни кўрсатади, яъни бирикма конструкциясида шахс ҳолатининг бутунлай ҳаракатсиз, кимир бўлмаган жисмоний ҳолатда кечиши ифодаланади.

«Ҳаракат натижаси» бўлган қотмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти қорайган ҳолда, тўхтамоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти кичкирган ҳолда кабилар бўлади. Феълли бирикмалар: а) агенс ҳолатининг кайд этилган рангли ҳолда юз беришини ифодатайди. Масалан: *Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди* (Ҳ.Ғулом); б) агенс ҳолатининг кучли овоз чиқарган ҳолда содир бўлишини ифода этади. Масалан: *Ўқириб тўхтади сўнги замбарак* (Ғ.Ғулом). Сўз бирикмаси компонентлари "қорайган ҳолда" ва "кичкирган ҳолда" классемаларига кўра ўзаро боғланади.

«Образли» интеграл семали товланмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти сифатида нур сочган ва алангаланган ҳолда, сўлмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти сифатида сарғайган ҳолда кабилар келади. Бунда ҳолат актантининг реализатори: а) агенс ҳолатининг нур таратиб йилтираган ҳолда бажарилишини ифодатайди. Масалан: *Унинг остидаги қошинлар ярақлаб товланади* (У.Назаров); б) агенс ҳолатининг кучли аланга таркатган ҳолда кечишини англатади. Масалан: *...беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди* (Н.Ёкубов); в) агенс ҳолатининг сарғайган ҳолда юз беришини ифода этади. Масалан: *Ҳазон теккан гулдек сарғайиб сўлди* (Ф.Йўлдош). Бирикма компонентлари "нур сочган ҳолда",

¹ Убаева Ф. Ҳол категорияси, 54-бет.

“алангаланган ҳолда” ва “сарғайган ҳолда” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Пишмоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълининг ҳолат актанти кизарган ҳолда бўлишига кўра унинг реализатори агенс ҳолатининг муайян рангда юз беришини англатади. “Кизарган ҳолда” семаси классема вазифасини ўташига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *Богимда қизариб пишди олча* (Ж.Жабборов).

«Физиологик» интеграл семали *оғримоқ* ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз “санчиб” ва “қақшаб”, *ухламоқ* ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз очик ҳолда маъносини англатади. У бирикма конструкциясида: а) агенс ҳолатининг санчиган ҳолда юз беришини ифода этади. Масалан: *Оғзи тахир, боши лўқиллаб оғрийди* (П.Қодиров). ...*мияси лўқиллаб оғрийди* (М.Осим); б) *а*ггенс ҳолатининг қақшаган, сирқираган тарзда бажарилишини англатади. Масалан: *Оёғим зирқираб оғрийди, -деди биров* (Латифалар). ...*унинг аъзойи бадани зирқираб оғрирди* (Мирмуҳсин); в) агенс ҳолатининг юмилмаган (очик) ҳолда кечишини қайд этади. Масалан: *Қуён қўзини юммай ухлайди* (Н.Фозилов). Релятив бирикмаларнинг тузилишида “санчиб”, “қақшаб” ва “очик ҳолда” семалари классема саналади.

Ўтмоқ «давомли» ҳолат феълининг ҳолат валентлиги баъзан сифатдош + кўмакчидан тузилган нутқ бирлигида ҳам кузатилади. Бу аналитик форманинг автосемантик компоненти “кийим билан” ифодасини беришига кўра объектли бирикмада шахс ҳолатининг муайян шаклий- «физиологик» ҳолда кечиши англашилади. “Кийим билан” семаси классема характеридадир. Масалан: *Жим-жит, бўм-бўш хоналарнинг бирида ... у ечинмаган ҳолда ётарди* (Мирмуҳсин).

Демак, агенс ҳолатининг муайян ҳолат белгисини ифода этиши асосан равишдош, базан сифатдош формаларига хосдир. Шуниси характерлики, ҳолат белгисининг ушбу функционал формаларда ифодаланиши фақат миқдорий фаркланмасдан, балки сифат жиҳатдан ҳам фарқ қилади, яъни муайян ҳолатнинг кечиш тарзини ифода этувчи бу формаларда – равишдошда ҳолат белгиси фаоллиги, яққол ва аниқлиги билан, инсонда мантикий субъектнинг муайян ҳолат кўриниши ҳақида аниқ тушунча ифодалаши билан характерланади. Бизнингча, шунинг учун ҳам ҳаракат- ҳолатнинг муайян ҳолат белгисини ифодалашда асосан равишдош қўлланади. Сифатдошда эса ҳолат белгиси равишдошга нисбатан ноаниқроқ, кучсизроқ бўлиб, ҳаракат ёки ҳолатнинг муайян ҳолат белгисини

ифодаланганда у аналитик формадан иборат конструкцияда иштирок этади. Бу ҳолда ёрдамчи сўз кесим позициясидаги феъл маъноси билан сифатдош маъносини ўзаро боғловчи ифода бериб қолмасдан, айни вақтда ҳаракат – ҳолатнинг қай тарзда содир бўлишини, яъни сифатдош маъносида қайд этилган белгилли ҳолда кечишини ҳам англатади. Демак, бунда сифатдошда ифодаланган белгининг (ҳолат белгисининг) муайян ҳолатнинг кечиш тарзини кўрсатиши бевосита мустақил ва ёрдамчи сўз маъноларининг мантикий бирикуви, ушбу сўзларнинг семантик-синтактик бир бугун ҳолда феъл кесимда ифодаланган муайян жараёни хриктёрлаши, аниқлаш, унинг ҳолат белгисини ифодалашига кўра юз беради.

Хулосалаб айтиш мумкинки, сифатдошда ифодаланган ҳолат равишдошда ифодаланган ҳолат даражасига ўзининг фаоллиги, рухий таъсир кучи, аниқлик даражасига кўра етмаслиги билан фарқ қилади.

Ҳолат валентлигининг сифатда реаллашиши¹. Сўзнинг ҳақиқий “хаёти” нутқ фаолиятида бўлиб, у айни жараёнда моддий, реал факторга айланади, муайян хабар ташиydi, инсон руҳиятига таъсир қилади. Сўзнинг нуткий фаоллигининг асосий сабабларидан бири, бизнингча, ҳар қандай сўзнинг даставвал нутқда юзага келиши ва муайян семантик-синтактик вазифани бажаришига кўрадир. Шу жиҳатдан сўзни семантик, морфологик ва синтактик-функционал конкрет белгилаш бевосита нутқ акти билан боғлиқ бўлади. Демак, бунда сўз бирикмаси ва гап каби синтактик бирликлар ўлчов вазифасини бажаради.

Айтилганларга кўра ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз функциясида сифатнинг келиши, феълнинг маъно имкониятига кўра очик позициясини тўлдириши, унинг валентлик иштирокчиси бўлиши, сифат маъноси денотатининг ҳолат феълининг ҳолат актанти бўлиб кузатилиши ўзига хослиги билан ажралиб туради. Чунки сифатларнинг белги билдириш вазифаси отга, унда узуал ифода этилувчи предметларга кўрадир. Шу сабабли сифатларнинг асосий хусусияти предмет белгисини билдиришдир². Демак, сифатларнинг предмет белгисини англатиши

¹ Феълли бирикмаларнинг тобе компоненти позициясида сифатнинг келиши ҳақида қўшимча қаранг: Нигматов Х.Г., Холмуродов Р.Х. О критериях выделения обстоятельства как члена предложения, ж. “Советская психолингвистика”, Баку, 1986. 5, стр. 4, 6, 7.

² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М.А., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Хозирги ўзбек адабий тили, 251-бет.

уларнинг асосий, бош семантик вазифаси ҳисобланади. Чунки муайян предметнинг моддийлиги унинг муайян белгисига кўри тасдиқланади. Бу белги эса лисоний жihatдан сифат маъносининг ташки (экстралингвистик) асосини ташкил қилади.

Диалектик фалсафа нуқтаи назаридан объектив борлик предмет ва нарсa-ҳодисалари ўзарo боғлиқ, бири иккинчисига ўтиб туришда, ўзгаришда бўлганидек, унинг лисоний белгилари – сўзлар ҳам ўзарo алоқада, бир туркумдан иккинчисига ўтиб туришда, яъни семантик-грамматик ўзгаришда кузатилади. Сўзларнинг бундай ўзгариши нутқда, гап конструкциясида юз беради. Бу эса ўз навбатида сўзларнинг синтактик семантикаси, позицияси ва вазифаси билан ўлчанади.

Сифатнинг типик семантик-синтактик вазифадан “чекиниши” ва гапда нотипик семантик-грамматик вазифада келиши унинг иккиламчи нутқий фаолияти бўлиб, бу унинг ҳолат феъли билан семантик бирикишидан, контакт препозицияда мутлақ тобе компонент позициясида қўлланишидан – феълли релятив бирикмани шакллантиришидан, шунга кўра феъл маъносидagi ҳолатни аниқлаш, унга ҳос муайян белгини англатишидан юзага келади. Шунингдек, сифатнинг ўзгача вазифада қайд этилиши унинг потенциал имконияти бўлиб, демак, бу имконият нутқда, синтактик қуршовда, қуршов аъзоларининг семантик-синтактик таъсир қилиш, сифат билан ўзарo бирика олиш қобилиятига кўра юз беради. Бошқача айтганда, нутқ актининг тил имкониятининг воқeлашиши эканлиги, тил бирликларининг нутқда ўзарo бирикиши, функционал конкретлиги, муайян информация ташиши, дистрибутив бирликлар таъсирида маъно жihatдан категориал ўзгаришга учраши уларнинг (тил бирликларининг) кўпинча типик, баъзан нотипик вазифада келишига кўра содир бўлади. Демак, сифатнинг гапда ўзгача, нотипик функцияда бўлиши мантикий асосга эгадир.

Бизнингча, ҳар бир морфологик категория бирликлари ўзининг асосий семантик-синтактик функциясида ташқари иккиламчи нотипик функцияда ҳам қўллана олиш имкони билан характерланадики, бу имкониятнинг воқeлашиши, тасдиғи нутқ фаолиятида юз беради. Маълумки, коммуникацияда ҳар бир сўз семантик-синтактик монофункционал бўлади. Чунки муайян гап конструкцияси ҳар қандай полифункционалликни бутунлай рад этади, яъни сўзлар нотипик семантик-синтактик вазифада келганда

дам, факат монофункционал бўлади. Чунки коммуникация акти "туғми" равишда фикрий аниқлик ва изчилликни талаб қилади. Бу эса бевосита нутқ учун хомашё вазифасини ўтовчи тил бирликлари, сўзларнинг семантик-синтактик бирикишидан, валентлик имконига эгиллигидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, контекст, гап сўзларни бошқа маънолардан "тозалайди", муайян семантик-синтактик шартларда бўлишига "мажбур қилади".

Демак, ҳолат валентлигининг реализатори функциясида сифатнинг келиши ва унинг равиш холи вазифасини ўташи, ҳолат белгисини ифода этиши синтактик конструкцияга кўра содир бўлади, синтактик қонуният саналади.

Ҳолат феълларининг ҳолат актантини ифода этувчи сифатлар ҳолатнинг (факат ҳаракатнинг эмас) қандай ҳолда кечишини аниқлашига, ҳолат белгисини билдиришига кўра равиш ва равишдошларнинг семантик-синтактик вазифасида намоён бўлади.

Сифатларнинг феъл маъносида ифода топган ҳолатни (ҳаракатни) характерлаш, аниқлаш, унинг муайян ҳолат белгисини ифода этиш имконига кўра проф. Н.К.Дмитриев "... сифат феълнинг аниқловчиси сифатида қўлланиши, яъни у равишнинг синтактик вазифасини бажариши мумкин. Бу ҳолда туркий ... сифат ҳол вазифасида келиб, рус тилидаги равишга мувофик бўлади"¹, дейди. Аммо туркий тилларда² сифатларнинг феъл билан бирикиши кам учрайди, яъни ҳамма сифатлар ҳам феъл билан ўзаро бирикиш, валентлик муносабатига киришиш қобилиятига эга эмас. Чунки улар семемаларининг семалар таркибида феъл семемаларининг муайян семаси билан бирикувчи, ҳар икки лексема семемалари учун умумий бўлган классема типдаги сема йўқдир. Шу туфайли ҳамма сифатлар ҳам феълнинг аниқловчиси бўла олмайди, феъл билан семантик - синтактик муносабатга киришмайди, бирикма конструкциясини тузмайди.

Проф. М.Б.Балакаев "улар (сифатлар –Р.Р.) ҳаракат ва ҳолатнинг сифат белгисини аниқлаш учун феъллар билан бирикиши мумкин. Бу ҳолда доимо инсон ёки ҳайвонда юз берувчи ички ҳолат, идрок ва ҳаракатни ифодаловчи феълларгина бирикиш имкониятига эга бўлади"³, дейди. Аммо ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.Л., 1948, 81-бет.

² Дауенов Е.Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. 8-бет. Тикеев Д.С.Структурные типы словосочетаний в казахском языке. Алма -Ата, 1967, 67-бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Уша асар, 251-бет.

³ Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке, 6-бет.

реаллаштирувчи сифатлар, юкорида таъкидланганидек, фақат киши ички (рухий) ҳолатини ифода этувчи «психик» ҳолат феъллари билангина эмас, шунингдек, «давомли», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари билан ҳам бирикади. Улар шу лексик-семантик гуруҳ ҳолат феълларининг ҳолат валентлигини қайд этади, феъл маъносидаги агентс ҳолатининг бажарилиши тарзини ифодалайди. Буни куйида кўриб чиқамиз.

Қолмоқ «давомли» интеграл семали ҳолат феълнинг ҳолат валентлиги кўпинча ёлғиз лексемасида реаллашади. Шуниси характерлики, бу сифат равишлашганлиги билан ажралиб туради. *Қолмоқ* феълнинг ҳолат актантини ифода этувчи ушбу сифат равиш характерида бўлишига кўра аниқловчи – ҳолли маъно муносабатини англатади. Аниғи, релятив бирикманинг тобе компоненти бўлган сифат танҳо (якка) ифодасини бериб, агентс ҳолатининг якка, бир ўзи иштирокида кечишини билдиради. Феълли бирикма компонентлари учун “танҳо” семаси классема вазифасини ўтайди. Қиёсланг: *Бу тоғларда ёлғиз қолдим* (Лайли ва Мажнун). *Биз ... ёлғиз қолдик* (Ф.Мусажонов).

Қолмоқ феълнинг ҳолат иштирокчиси баъзан “ажралган ҳолда” ифодали бўлади. Сўз бирикмасида агентс ҳолатининг назарда тутилган ҳолда юз бериши ифодаланади. “Ажралган ҳолда” семаси феъл ва сифат семемаларини бириктирувчи классема ҳисобланади. Масалан: *Олти яшарлигимда отадан етим қолдим* (Фан ва турмуш).

Ётмоқ «давомли» ҳолат феълнинг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи сўз “беҳуш” ва “бетоб” маъносини беради. У сўз бирикмасида: а) агентс ҳолатининг ҳушини йўқотган ҳолда юз беришини ифода этади. Масалан: *Яраланди. Ҳулисиз ётибди* (У.Назаров); б) агентс ҳолатининг касалликка чалинган ҳолда кечишини билдиради. Масалан: *... ахир онам касал ётарди* (Н.Нормуродов). Релятив бирикма “беҳуш” ва “бетоб” классемаларига кўра тузилади.

«Образли» интеграл семали *милтирамоқ* ҳолат феълнинг ҳолат актанти кучсиз, *жилоланмоқ* ҳолат феълнинг ҳолат актанти ҳолсиз кабилар бўлади. Бирикма конструкцияларида: а) агентс ҳолатининг равшан ёритилмаган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: *... юлдузлар хира милтирар* (Ойбек); б) агентс ҳолатининг ёқимли таъсир қилган ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: *...Гури Амир*

минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади (О.Ёкубов); в) агенс ҳолатининг бўшашган, ҳолини йўқотган ҳолда бўжарилиши қайд этилади. Масалан: *Саратон ўзи ҳам мудрайди беҳол* (А.Орипов). Феълли бирикма компонентлари учун “кучсиз”, “нифис” ва “ҳолсиз” семалари классема саналади.

Чарчамоқ, оғримоқ «физиологик» ва таъсирланмоқ, босинқирамоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти ортиқ даражада (кучли) бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмалари агенс ҳолатининг ҳаддан ортиқ ҳолда, кучли даражада юз беришини билдиради. “Ортиқ даражада” семаси бирикма компонентлари семемаси учун классема вазифасини ўтайди. Қиёсланг: *Бугун кун билан тоғ қазиб, қаттиқ чарчаган эдим* (М.Исмоилий). *Боши қаттиқ оғрир* (У.Назаров). *Навоий Гулининг сўзларидан қаттиқ таъсирланади* (И.Султон). *Арслон уйқусида қаттиқ босинқиради* (Мирмуҳсин). Қаттиқ лексема семемасида белги даражаси ортиқ бўлиб, асосан сўзлашув нуткига хосдир.

Илжаймоқ ва ишшаймоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти хунук (ёқимсиз) бўлади. Бирикма конструкциясида агенс жисмоний жараён ҳолатининг ёқимсиз ҳолда содир бўлиши ифодаланади. Масалан: *У профессорни кўриб, беўхшов илжайди* (У. Назаров). *Умри ... Умидага совуқ ишшайди* (Ҳ.Назир). Демак, бирикма конструктив бирликлари маъноларининг ўзаро боғланиши “хунук” (ёқимсиз) классемасига кўра юз беради.

«Физиологик» ухламоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти сифатида дуруст, олаймоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти бўлиб бошқача, кулимсирамоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти вазифасида маънос кабилар келади. Бирикма конструкцияларида ҳолат актантининг реализатори: а) агенс ҳолатининг тузук, дуруст ҳолда кечишини англатади. Масалан: *Ўша кеча Бобур яхши ухлади* (П.Қодиоров); б) агенс ҳолатининг ўзгача, одатдагидан фарқли ҳолда юз беришини ифодалайди. Масалан: *Кўзлари ғалати олайди* (М.Исмоилий); в) агенс ҳолатининг ҳафа ҳолда содир бўлишини қайд этади. Масалан: *Ғаффор ака ғамгин кулимсиради* (Н.Норматов). Сўз бирикмаси “дуруст”, “бошқача” ва “маънос” классемаларига кўра тузилади.

Ҳолат валентлигининг отда реаллашиши. Ҳолат валентлигининг отда реаллашиши аввалги типлардан муайян хусусиятлари билан фарқ қилади. От + ҳолат феъли қолипидаги сўз

бирикмаларида нутқ бирлигининг отдан иборат тобе компоненти — ҳолат валентлигининг реализатори тил бирлиги (лексема) ва нутқ бирлиги (сўз формаси) характерида бўлишига кўра ҳолат феълли мутлақ ҳоким компоненти билан гипотактик алоқаси битишув ва бошқарув (кучсиз бошқарув) муносабатида кузатилади. Феълли релятив ва феълли объектли бирикмалар тузилади. Объектли сўз бирикмаларининг шаклланишида тобе компонент таркибида фақат ўрин ва чиқиш келишиги қўшимчаларигина бўлмай, баъзан билан кўмакчиси ҳам келиб, улар феъл ва от маъноларини ўзаро боғлаш вазифасини бажаради.

Демак, бундай ҳолат феълли бирикмаларда ҳолат валентлигини воқеалаштирувчи отли тобе компонент формал-синтактик шаклланишига кўра универсаллиги билан ҳолат реализаторини кайд этувчи равиш, равишдош ва сифатдан иборат тобе компонентлардан фарқ қилади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги отда кузатилади.

«Давомли» интеграл семали *турмоқ* ҳолат феъллининг ҳолат актанти боғланган ҳолда ва таажжубланган ҳолда, *ўтирмоқ* ҳолат феъллининг ҳолат актанти улуғвор ҳолда ва муайян вазиятда (алпозда), *қолмоқ* ҳолат феъллининг ҳолат актанти иккиланган ҳолда кабилар бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида: а) агенс давомий ҳолатининг боғлаб қўйилган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: *Масжиднинг эшиги олдида ... от боғлоқлик туради* (А.Қахҳор); б) агенс ҳолатининг ортиқ даражада ажабланган, таажжубланган ҳолда кечиши ифодаланади. Масалан: *Ёнида халойиқ ҳайратда турар* (А.Орипов); в) агенс ҳолатининг савлат тўккан ҳолда содир бўлиши билдирилади. Масалан: *Хусайн Бойқаро салобат билан ўтирибди* (М.Осим); г) агенс ҳолатининг муайян вазиятда (алпозда) кечиши кайд этилади. Масалан: *Воҳид шу аҳволда узоқ ўтирди* (О.Ёкубов); д) агенс ҳолатининг иккиланган ҳолда юз бериши ифодаланади. Масалан: *Қора Аҳмад ... тараддудда қолди* (Ойбек). Бирикма конструкцияси “боғлиқ”, “таажжубланиб”, “муайян вазиятда”, “улуғвор ҳолда” ва “иккиланган ҳолда” классемаларига кўра тузилади.

«Образли» интеграл семали *михланмоқ* ҳолат феъллининг ҳолат катнашувчиси диққат-эътибор қилган ҳолда бўлади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг бутун вужуди билан берилган ҳолда кечиши кайд этилади. Объектли бирикма “диққат-эътиборли ҳолда”

классемасига кўра ҳосил бўлади. Масалан: *Халойиқ кўзи билангина эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига михланган эди* (М.Исмоилий).

«Биологик» интеграл семали ўлмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти кийналган ҳолда бўлади. Бунда агенс ҳолатининг жуда кийналган ҳолда юз бериши англашилади. Масалан: *Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азоб билан ўлди* (А.Қаххор). *Ҳовуз четидаги учлик ёғоч от жониворнинг қорнига кириб, азоб билан ўлган* (Мирмуҳсин). Объектли бирикма аъзолари «кийналиб» классемасига кўра ўзаро бирикади.

Ўзбек тилидаги «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги тақлидий сўзларда рсаллашади.

Товланмоқ ва ёнмоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини қайд этувчи сўз агенс ҳолатининг нур таратган ҳолда юз беришини билдиради. Масалан: *Сув қуёш нурида ялт-ялт товланади* (Н.Ёқубов). *Осмонда эса бу кеч ҳам ...юлдуз чўғлари милт-милт ёнади* (О.Мухторов).

Ухламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг ҳолат актантини ифодаловчи сўз агенс ҳолатининг пишиллаган ҳолда кечишини англаताди. Масалан: *Онаси ҳам пиш-пиш ухлар эди* (М.Исмоилий).

ҲОЛАТ ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ АГЕНС ҲОЛАТИНИ ЎХШАТИШ ЙЎЛИ БИЛАН ИФОДА ЭТИШИ

Объектив борликни билиш усулларидан бўлган таққослашнинг ҳаққонийлиги бевосита предметларнинг ўзаро муносабатига, қиёсланишига кўра юз беради. Таққослаш жараёнида предметлар орасидаги ўхшаш ва фарқли нукталар аниқланади, «ўзлаштирилади». Шунга кўра таққослашнинг ижтимоий – амалий аҳамияти бекиёсдир.

Объектив борлик «вакиллари» орасидаги ўхшаш томонларнинг аниқланиши бевосита уларнинг ўзаро қиёсланиши натижаси бўлиб, лисоний йўналишда бундай мантикий таҳлил қиёсий (компаратив) конструкция номи билан юритилади. Демак, ҳолат феълларининг ҳолат валентлигида ҳолат актанти феълли бирикманинг мутлақ тобе компоненти позициясида қиёс эталони бўлиб келади. Қиёс

эталони вазифасидаги от, баъзан сифатдошлар асосан –дек, (-дай) қиёс кўрсаткичлари билан ўхшатиш формасини¹ тузади. Шунга кўра у (от, сифатдош) қиёслаш жараёнининг етакчиси сифатида семантик жиҳатдан бирламчи, асосий бўлса, синтактик-функционал жиҳатдан доимо тобе компонент позициясида бўлиши, равиш ҳоли эканлиги, муайян ҳаракат ва ҳолат (рема) билан боғланишига кўра конкретлашиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам у ҳоким компонентда (феълда) ифода топган агентс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини ўхшатиш йўли билан англатади. Бунда “ўхшатиш формаси –дек (-дай) аффикси ёрдамида ясалади ва нарса ёки шахсни белги, ҳаракат ва ш.к. жиҳатдан –дек аффиксли сўз билдирган нарсага, шахсга ўхшатади, ўхшашлигини билдиради”². Шунга кўра у агентс ҳолатининг қай тарзда бажарилишини англатувчи нокомпаратив³ конструкциялардан фарқ қилади. –дек (-дай) форманти ҳолат феъли билан қиёс эталонини бириктирувчи вазифа бажаради, от (-дек) +феъл модели компаратив конструкцияни шакллантиради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, компаратив конструкцияни тузишда баъзан *бул, каби, сингари, қатори* каби синсемантик бирликлар (қиёс кўрсаткичлари) ҳам от, баъзан сифатдош билан аналитик формани тузади. Айни вақтда бу нутқ бирлиги (аналитик форма) қиёс эталони вазифасида келади. Демак, ушбу қиёс кўрсаткичлари маъноси –дек (-дай) форманти каби компаратив конструкция компонентлари маъноларини ўзаро боғлаш “хизматини” ўтайди.

Хуллас, синтетик ва аналитик формали компаратив конструкцияларда³ агентс ҳолатининг қиёс эталонида қузатилган предмет билан ўхшашлиги қайд этилади, компаратив муносабат ифодаланади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агентс ҳолатининг қай тарзда кечишини ўхшатиш йўли билан ифода этади. Бу ҳолда «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат

¹ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 250-бет. Бу уриниш биз ҳам А. Ҳожиёв фикрига тўла қўшилган ҳолда –дек форманти сўзга категориал трансформация юз бермаганлигини қайд этамиз.

² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ушба асар, 250-бет.

³ Компаратив конструкциялар ҳақида тўла маълумот олиш учун яна қаранг: Черемисина М.М. Сравнительные конструкции русского языка. Новосибирск 1976.

фёълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини амалга оширувчи сўз –дай (-дек) қиёслаш кўрсаткичи билан келади. Шу жиҳатдан ушбу тип компаратив конструкцияларда компаратив муносабат *каби, сингари*, айниқса, *бўл, қатори* вариантли компаратив конструкцияларга нисбатан кучли, ортиқ даражада қайд этилади. Чунки –дай (-дек) аффиксли сўз формаларида ўхшатиш ифодасининг яққол, аниқ бўлиши бевосита ушбу кўрсаткичларнинг узул, тил бирлиги сифатида ўхшатиш маъносига эгаллигидан келиб чиқади. Улар шу маъносига кўра мустақил саналади.

«Давомли» интеграл семали *турмоқ* ҳолат фёълнинг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актантини қайд этувчи сўз “ёш каби” ифодасини беради. Сўз бирикмасида агенс ҳолати суюқликка (ёшга) ўхшатилади. Масалан: *Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёндай турибди дорбоз* (А.Орипов). Кўринадики, “ёш каби” семаси классема бўлишига кўра ҳолат фёълли компаратив конструкция тузилади.

Қотмоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат фёълнинг қиёс эталони позициясидаги ҳолат иштирокчиси сифатида “тараша каби” келади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолати тарашага ўхшатилади. Компаратив конструкция “тараша каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: *...қўллари тарашадек қотган* (О.Мухторов).

Сақламоқ «ижро» интеграл семали ҳолат фёълнинг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актантини “жон каби” бўлиб, унинг реализатори агенс ҳолатининг содир бўлишини жонга ўхшатади. Компаратив бирикма компонентлари “жон каби” классемасига ўзаро боғланади. Масалан: *Шу кўк, шу ер сен билан қондош, бирга яйра жонингдай сақла* (Зулфия).

Товланмоқ «образли» ва *қизармоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат фёълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини қайд этувчи сўз “лола каби” ифодасини беради. Қиёсий конструкция агенс ҳолатининг ўсимликка (гулга) ўхшаш ҳолда кечишини билдиради. Релятив бирикма “лола каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг эғнидаги қизғиш батист кўйлаги лоладек товланади* (Н.Ёкубов). *Унга биров қараб турмаган бўлса ҳам юзи лоладек қизарди* (М.Исмоилий).

Ёнмоқ, чакнамоқ ва *сўнмоқ* «образли» интеграл семали ҳолат фёълларининг қиёс эталони позициясидаги ҳолат иштирокчисининг

реализатори “ўт каби” маъноси билан келади. Компаратив нутқ бирликларида агенс ҳолати ўтга ўхшатилади. “Ўт каби” семаси классема вазифасини ўғайди. Масалан: *Қўллари қадоқланган, кўзлари ўтдай ёнган* (Ғ.Ғулом). *Унинг кўзлари ўтдай чақнади* (О.Раҳимов). *Залдаги шовқин сув сепилган ўтдек сўнади* (Н.Ёқубов).

«Образли» *кўпчи*моқ ҳолат феълининг қиёс эталони позициясидаги сўз (ҳолат актанти) “хамир каби”, *пиш*моқ ҳолат феълининг ҳолат актанти “ҳалим каби”, *жил*маймоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти “гўдак каби”, қотмоқ ҳолат феълининг ҳолат актанти “тош каби” ва “ҳайкал каби” ифодаси билан қатнашади. Қиёсий конструкцияларда; а) агенс ҳолати хамирга ўхшатилади. Масалан: *...ер хамирдек кўпчиган* (Мирмуҳсин); б) агенс ҳолати руҳий ҳолатдаги болага ўхшатилади. Масалан: *Кўряпсанми, қандай яшармиш олам, бепарво гўдакдай жилмаяди жили* (А.Орипов); г) агенс ҳолатининг тошга ва ҳайкалга ўхшашлиги англашилади. Масалан: *Гулноранинг ранги ўчди, ҳовли ўртасида тошдай қотди* (Ойбек). *Тошдай қотдим ўшал они бир тоқатдан айрилиб* (А.Орипов). *У цехда юз берган фалокатни қоровулдан эшитиб, дарвоза олдида ҳайкалдек қотди* (Н.Ёқубов). Демак, компаратив муносабатли сўз бирикмаси компонентларининг боғланишида “хамир каби”, “ҳалим каби”, “гўдак каби”, “тош каби” ва “ҳайкал каби” семалари классема вазифасини ўтайди.

Ҳолат феълининг ҳолат валентлигини реаллаштирувчи отдан иборат қиёс эталони эллипсисланиб, унинг таркибидаги компаратив кўрсаткич қиёс эталонининг атрибутив формали тобе компонентига (детерминатга) мантиқий равишда кўчиб ўтади. Эллипсисга учраган асосий қиёс эталони маъноси унинг тобе компонентига ифодаланади. Аниғи, сифатдош атрибутув табиатига кўра муайян синтактик позицияда предметни билдириш имконига ҳам эга бўлади. Чунки аниқлаш жараёнида бевосита муайян предмет назарда тутилади. Бизнингча, шунга кўра қатор манбаларда сифатдош субстантивацияси алоҳида тилга олинади. Демак, сифатдош қиёс кўрсаткичли сўз формасида бевосита қиёс эталони бўлади, ҳолат феълининг ҳолат актантини ташувчи саналади. Асосий қиёс эталони муайян нутқ бирлигига ўтишига, кўчишига кўра у муайян синтактик конструкцияда – нутқий вазиятда иккинчи даражали аҳамият касб этади.

Айтилганларга кўра «образли» *қот*моқ феълининг ҳолат актантини кўрсатувчи сўз “сеҳрланган одам каби” маъноси билан

келади. У агентс ҳолатининг қайд этилган шахс ҳолатига ўхшашлигини билдиради. Компаратив конструкция аъзолари "сехрланган каби" классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Улар сехрлангандек жойида қотибди* (С.Юсупов).

«Биологик» қизармоқ ва «физиологик» шишинқирамоқ ҳолат феълларининг ҳолат актанти сифатида "юзи каби" келади. Компаратив конструкцияда агентс ҳолати муайян аъзога ўхшатилади. Қиёсий конструкция бирикклари "юзи каби" классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *...ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг дўппи юзидай қизарди*. (М.Исмоилий). *...юзи ўша чолнинг юзидай шишинқираган* (О.Мухторов).

«Физиологик» кўпчимоқ ҳолат феълнинг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз "олхўри каби" ифодаси билан қатнашади. Компаратив конструкцияда агентс ҳолати олхўрига ўхшатилади. Масалан: *Қовоқлари олудек кўпчиган* (А.Қаҳҳор). Демак, "олхўри каби" семаси классема саналишига кўра компаратив конструкция тузилади.

«Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантининг реализатори бўл кўрсаткичи билан аналитик формани тузади. Бундай компаратив муносабат –дек (-дай) кўрсаткичли турдагидек кучли, ортик даражада англашилмайди, яъни қиёслаш-ўхшатиш муносабати кучсизроқ, "хира" ифодаланади. Ўхшатиш муносабатининг кучсизлиги, бизнингча, биринчидан, бўл сўзининг ўхшатиш маъносига нуткий (окказионал) эга бўлишидан, иккинчидан, унинг гап конструкциясида от билан "сўз бирикмасини" тузишидан, учинчидан, "бирикма" ҳолида предикатив марказ (феъл) билан боғланиб, унинг маъносида ифодаланган ҳолатнинг кечиш тарзини ўхшатиш орқали конкретлашидан содир бўлади, нуткий факт саналади.

Кўринадики, бўл компонентининг ўхшатиш формасини тузиши нутқда юз беради. У ўзича, тил бирлиги сифатида назарда тутилган маънога эга бўлмайди. Ўхшатиш ифодаси ушбу сўз маъносида потенциал имконият сифатида мавжуд бўлади. Демак, бу семантик имконият нутқда воқеалашади, фаоллашади.

«Давомли» турмоқ ҳолат феълнинг қиёс эталони позициясидаги ҳолат актанти "бездай", ҳаракат натижаси бўлган қотмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти "метиндай", биологик сўлмоқ ҳолат феълнинг ҳолат актанти "ҳазондай" бўлади. Релятив

бирикмдан иборат компаратив конструкцияларида: а) агенс ҳолати безга ўхшатилади. Масалан: *Тўла без бўлиб тураверди* (М.Исмоилий); б) агенс ҳолатининг метинга ўхшашлиги англашилади. Масалан: *...у ёқларда аллақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган* (Мирмуҳсин); в) агенс ҳолати ҳазонга қиёсланади. Масалан: *Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлибди* (Алпомиш). Демак, компаратив конструкция компонентларининг бирикуви учун “бездек”, “метиндек” ва “ҳазондек” семалари классема вазифасини ўтайди.

«Ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *каби*, «образли» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *сингари*¹ қиёс кўрсаткичлари билан келади. Ушбу ҳолларда компаратив муносабат –дек (дай) кўрсаткичли қиёсий конструкциялар сингари яққол, аниқ қайд этилади. Шунга кўра бундай компаратив конструкциялар бул қиёс кўрсаткичли қиёсий нутқ бирликларида ўхшатиш муносабатининг аниқлиги, қучлилиги каби ва сингари синоним кўмакчиларининг узул ўхшатиш маъносига эғалигидан, нутқда асосан шундай маъно билан катнашишидан келиб чиқади.

Ёришмоқ «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги каби кўмакчили ҳолат актантини қайд этувчи сўз “баҳордек” маъносини ифодалайди. Бунда ҳолат актантининг реализатори агенс ҳолатини муайян фаслга ўхшатади. “Баҳордек” семаси объектли бирикма компонентлари учун классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Бир зум баҳор каби ёришди олам* (А.Орипов).

Чақнамоқ «образли» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони вазифасидаги *сингари* компонентгли ҳолат актантининг реализатори “ёш боладек” маъноси билан келади. Компаратив конструкцияда агенс ҳолатининг ёш болаларникига ўхшашлиги ифодаланади. “Болаларникидай” семаси классема саналади. Масалан: *Саодатнинг кўзларида худди гўдақларники сингари севинч учқунлари чақнади* (Тошкент оқшоми).

¹ Каби ва сингари қиёс кўрсаткичли компаратив конструкциялар ҳақида яна қаранг: Конснов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, 304-бет; Ўзбек тили грамматикаси, П. Т., 1976, 230-231-бетлар.

«Психик» интеграл семали ҳолат феълининг қиёс эталони шифатидаги ҳолат актантини билдирувчи сўз қатори¹ қиёс кўрсаткичи билан келишига кўра характерланади. Бундай компаратив конструкцияларда компаратив муносабат, биз юкорида кўрган барча типлардан фарқли, мавҳум, ноаниқ бўлади. Шуни ҳам айтиш зарурки, қатори кўмакчисининг ўхшатиш маъносига эгаллиги факат муайян синтактик қуршовда – нутқда юз беради. Шу жиҳатдан бундай қиёсий конструкциялар бул қиёс кўрсаткичли компаратив конструкциялар билан мос, тенг бўлади.

Қувонмоқ психик ҳолат феълининг қиёс эталони сифатидаги қатори кўмакчили ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзда тенгдошлари каби денотати ифодаланади. Компаратив конструкцияда агенс (шахс) ҳолати бошка шахслар ҳолатига ўхшатилади. Объектли бирикма “тенгдошлари каби” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Республика мусобақасида Ўктам рекорд қўйиб мукофотланганда, ўртоқлари қатори Ортиқ ака ҳам ич-ичидан қувонган* (Ҳ.Назир).

Бўртмоқ биологик интеграл семали ҳолат феълининг ҳолат шифатлиги такрорий отда реаллашиб, компаратив муносабат ифодалашига кўра характерланади. Бунда ҳолат актантини (мунчоқ каби) реаллаштирувчи сўз ўсимлик ҳолатини шаклий жиҳатдан баҳолайди, унинг мунчоққа ўхшашлигини англатади. Қиёсланг: *Олча новдалари мунчоқ-мунчоқ бўртиб, ...* (Мирмуҳсин). Шуниси характерлики, аини компаратив конструкцияда ўхшатиш муносабати аввалги типларга нисбатан кучлироқ ифодаланиши билан, таъкидлаш оттенкасига эгаллиги билан фарқ килади. Бизнингча, бундай компаратив фаоллик редупликатив бирлик аъзоларининг мустақил маъноли характеридан, копулятив муносабатидан, такрорланишидан, шунга кўра маънони кучайтиришидан, редупликатив формада феъл маъносидаги агенс ҳолатини аниқлаш кабилардан келиб чиқади. Шунингдек, такрорий тил бирликларининг маънони кучайтириши бу тип компаратив конструкцияларда компаратив муносабатнинг “ўсишига”, таъкидланишига ва қатъийлик оттенкасининг юзага келишига олиб келади.

¹ Ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда: Усмонов С, Мирзиёев М, Расулов И. Ўзбек тили, Т., 1978, 147-бет. Турсунов У, Мухторов Ж, Раҳматуллаев Ш. Т., 1975, 541-565-бетлар. Шайбурраҳмонов Ш, Аскарова М, Хожиев А, Расулов И, Дониёров Х. Ўша асар. 405-424-бетлар. нима учундир қатори сўзи кўмакчи сўз сифатида тилга олинмайди. Шуни таъкидлаш керакки, ушбу сўз автосемантик характеридан ташқари синсемантик табиатта эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Яна қаранг: Ўзбек тилининг изохли лугати, II том, М., 1981, 562-бет.

Демак, тил бирликларининг такрорланган, комплекс ҳолда ўз семантик-синтактик асосига (ремага) бирикиб келиши бундай синтактик конструкциялар семантикасида компаратив муносабатнинг ҳосил бўлишига таъсир қилади. Агенси ҳолати редупликатив формада ифодаланган предметга ўхшатилади.

Хуллас, 1) “малака” интеграл семали ҳолат феълларидан бошқа барча ҳолат феъллари ҳолат валентлигига эга. Ҳолат феълларининг ҳолат валентлигида ҳолат маъноли тил бирликлари ҳолат феълларининг валентлик партнёри бўлади. Ҳолат актантини реаллаштирувчи сўзнинг бошқа тип (агенси, локалис) актантларини реаллаштирувчи сўздан фарқи унинг типик синтактик позицияда бўлишида ва феъл маъносидаги агенси ҳолатининг кечиш тарзини англатишида яққол кўринади; 2) ҳолат феълдаги муайян ҳолат ҳолат валентлиги реализаторидаги ҳолат билан диалектик боғлиқликда кузатилади. Феълдаги асосий ҳолат ҳам, ҳолат актанти бўлган “тобе” ҳолат ҳам агенси ҳолати ҳисобланади. Ҳолат актантининг реализатори белги билдириш имконига эга бўлгани сабабли у асосий ҳолатни конкретлаштиради; 3) гап конструкциясида ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агенси ҳолатининг кечиш тарзини ўхшатиш йўли билан англатади; 4) ҳолат феълларининг ҳолат актанти кўпинча равиш, равишдош, шунингдек, от, сифат, баъзан тақлидий сўзларда кузатилади. Ҳолат феъллари ҳолат актантини англатувчи сўз билан феълли релятив ва феълли объектли бирикмани тузади; 5) агенси ҳолатининг кечиш тарзини ифода этишда ҳолат актантининг реализатори вазифасидаги ҳолат равишлари етакчи ҳисобланади. 6) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишда кайд этилади, холос. Бу функционал форма фақат ҳаракатнинг белгисини эмас, балки ҳолатнинг ҳам белгисини тўла англатади. 7) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик», ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги равишдошда, баъзан сифатдошда намоён бўлади. Муайян ҳолатнинг кечиш тарзини ифода этувчи равишдошда ҳолат белгиси фаоллиги ва аниқлиги билан ажралиб туради. Сифатдошда эса ҳолат белгиси нисбатан ноаниқроқ, кучсизроқ бўлиб, муайян ҳолатнинг ҳолат белгисини ифодалашда у аналитик формада-ёрдамчи сўз билан келади; 8) ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз

вазифасида сифатнинг келиши, феълнинг маъно имкониятига кўра очик позициясини тўлдириши ўзига хос хусусияти билан ажралиб туриди. Сифатнинг типик семантик-синтактик функциядан "чекиниши" ва гапда нотипик семантик-синтактик функцияда қайд этилиши унинг иккиламчи – нутқий фаоллиги бўлиб, бу сифатнинг ҳолат феъли билан бирикишидан, препозицияда мутлак тобе компонент позициясида келишидан, релятив бирикмани шакллантиришидан, шунга кўра феъл маъносидаги ҳолатни конкретлашидан, унга хос муайян белгини англатишидан юзага келади. Ҳолат актантини реаллаштирувчи сифатлар баъзи минбаларда таъкидланганидек фақат инсон рухий ҳолатини ифодаловчи «психик» интеграл семали ҳолат феъллари билангина эмас, шунингдек, «давомли», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари билан ҳам бирикади; 9) ўзбек тилидаги «давомли», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат валентлиги отда реаллашади. Бунда от формал – структурал тил бирлиги (лексема) ва нутқ бирлиги (сўз формаси) характерида бўлишига кўра ҳолат феълли мутлак ҳоким компоненти билан битишув ва бошқарув алоқасида кузатилади, 10) ўзбек тилидаги «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актанти тақлидий сўзда ҳам қайд этилади; 11) объектив борликни билиш усулиридан бўлган таққослашнинг ҳаққонийлиги бевосита предметларнинг ўзаро муносабатига, қиёсланишига кўрадир. Таққослаш жараёнида предметлар орасидаги ўхшаш ва фаркли нуқталар аниқланади, «ўрнатирилади». Объектив борлик элементлари орасидаги ўхшаш томонларнинг аниқланиши бевосита уларнинг ўзаро қиёсланиши натижаси бўлиб, лисоний жиҳатдан бундай мантикий таҳлил компаратив конструкция номи билан юритилади; 12) ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз компаратив конструкцияда қиёс эталони бўлиб келади. Қиёс эталони вазифасидаги от, баъзан сифатдошлар, асосан –дек (-дай) қиёс кўрсаткичи билан ўхшатиш формасини тузади; 13) компаратив конструкцияни шакллантиришда баъзан *бўл*, *каби*, *сингари* ва *қатори* синсемантик birlikлар ҳам от билан аналитик формани тузади, «бирикма» ҳолида қиёс эталони вазифасини ўтайди. Синтетик ва аналитик формали компаратив конструкцияларда агенс ҳолатининг қиёс эталонидаги предмет билан ўхшашлиги ифодаланади. Ишда қайд этилган қиёс кўрсаткичли компаратив

конструкциялар ўзаро қиёсланади, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари аниқланади; 14) ўзбек тилшунослигига оид кўпгина манбаларда *қатори* сўзи нима учундир қўмакчи сўз сифатида умуман тилга олинмайди. У автосемантик сўз бўлишидан ташқари, баъзан синсемантик сўз бўла олиш қобилияти билан ҳам ажралиб туради; 15) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз агентс ҳолатининг кечишини ўхшатиш йўли билан ифода этади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «биологик» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантининг реализатори –дай (-дек) кўрсаткичи билан келади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг қиёс эталони вазифасидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз бул қиёс кўрсаткичи билан аналитик формани тузади. «Харакат натижаси» интеграл семали ҳолат феълнинг қиёс эталони функциясидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз каби, «образли» интеграл семали ҳолат феълнинг қиёс эталони функциясидаги ҳолат актантининг реализатори *сингари*, «психик» интеграл семали ҳолат феълнинг қиёс эталони функциясидаги ҳолат актантини реаллаштирувчи сўз *қатори* қиёс кўрсаткичлари билан келиб, компаратив муносабат ифодаляйди; 16) «образли» интеграл семали ҳолат феълнинг ҳолат актантини реаллаштирувчи отдан иборат қиёс эталони эллипсисланишига кўра –дек қиёс форманти қиёс эталонининг сифатдош формали тобе компонентига кўчиб ўтади. Эллипсисга учраган асосий қиёс эталони маъноси унинг тобе компонентида ифодаланади. Сифатдош қиёс кўрсаткичли сўз формасида қиёс эталони бўлади.

VII БОБ

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ САБАБ ВАЛЕНТЛИГИ

Ҳолат феъли асосли гапларнинг сабаб валентлигини шакллантирувчи сўз феъл маъносидаги агент ҳолатининг содир бўлиш сабабини англатади. Муайян ҳолат сабаб нуктаи назаридан биринчи тартибдир¹. У (ҳолат) натижа фаркли белгисига кўра, биз инкорда кўрган барча ҳолатлардан ажралиб туради. Агент ҳолатининг натижа сифатидаги объективлиги воқеа-ҳодисаларнинг ушбу сабабий боғланишига асосланади. Бошқача айтганда, юз берган муайян ҳолат муайян сабаб билан боғланишига кўра сабаб унинг манбаи ҳисобланади. Демак, сабаб-натижа муносабатининг шу тарзда ямшага ошиши аксиома бўлиб, қонуният кучига эгадир. Агарки, бизнингча, оптик, акустик таъсири, давомийлиги, субъектда муайян эмоционал-экспрессив ҳолат уйғота олиши жихатидан натижа ҳолат етакчидир. Чунки муайян ҳолатнинг юз беришида сабаб бирламчи бўлса, сабабнинг мантикий давоми бўлган натижа ҳолат ямашини фаоллигига, вакт белгисига кўра етакчи саналади. У (натижа) агент ҳолатилиги билан мустақилдир. Шунга кўра у тема-рема оппозициясида асосан рема компонентини қайд этувчи, тема компонентининг ҳолат белгисини билдирувчи феъл предикатнинг семантик асосини ҳосил қилади.

Ҳинди сабаб валентлигининг реализатори ҳолат феълига тоборашиб боғланади. Сабаб актантини ифодаловчи сўзнинг ҳолат феълига бирикиши аслида улар семемаларини бириктирувчи классема характеридаги семаларига кўра юз беради. Бундай семантик-синтактик аюка натижасида сабаб актантли (ёки сабаб муносабатли) синтактик конструкциялар - ҳолат феълли сўз бирикмалари тузилади.

Демак, ушбу ҳолат феълли бирикма конструкциялари бошқа (масалан, адресат, ўрин, ҳолат муносабатли) бирикма конструкцияларидан каузатив муносабат англатишига, шундай муносабатли сўз бирикмасини ҳосил қилишига кўра фарқ қилади.

Сабаб қатнашган сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабатининг ифода этилиши каузатив маъноли феълларда иллатини муносабатнинг ифода этилишидан семантик, формал-структурли фаркланади. Айтмоқчимизки, семантик ва морфологик

¹ Яна қаранг: Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, 31-бет.

каузатив маъноли феъллар сабаб-натижа муносабатини якка сўз ҳолида нутқда ҳам, ундан ташқарида – тилда ҳам ифода этса, бирикма конструкцияларида бундай муносабат сабаб ва натижа маъноларига эга алоҳида автосемантик сўзлар орқали, уларнинг боғланиши, бирикуви орқали ҳосил бўлади. Шунга кўра сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабати каузатив феъллардагига нисбатан яққол, аниқ бўлади. Бу бевосита сабаб ва натижанинг, уларни ифода этувчи сўзларнинг алоҳидалигидан, уларнинг ҳар бири назарда тутилган маънога эғалигидан – сўз бирикмаси тушунчаси сўз тушунчасига нисбатан аниқ бўлишидан келиб чиқади. Шунингдек, каузал муносабат ҳолат феълларининг ўтимли – каузативли типларидагина мавжуд. Айни вақтда ўтимли ҳолат феълларининг ҳаммаси ҳам каузатив маъноли феъл бўла олмаслиги бизга “Ҳолат феъли асосли гапларнинг объект валентлиги” бобидан маълумдир.

Каузал муносабатнинг сўз бирикмасида ифодаланишида ҳолат феъли ўтимли ёки ўтимсизлигидан катъий назар натижани англатади. Чунки ундаги ҳолат препозитив сабаб компонентиға эга бўлади.

Каузал муносабатнинг каузатив феълларда реаллашиши семантик ва морфологик факт саналса, бу муносабатнинг ҳолат феълли бирикмаларда реаллашиши семантик-синтактик факт саналади. У бевосита семантик синтаксис аспектиға киради.

Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феълларининг объект маъносига эга тобе компоненти мавжуд, аммо унинг нутқда берилиши факультативдир. Чунки у нутқда қайд этилмаса ҳам, каузатив феъллар маъносига кўра каузал муносабат ифода этади. Каузал муносабатли сўз бирикмаларида эса натижанинг сабаби – унинг синтактик берилиши зарурий характердадир.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», “ҳаракат”, «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб валентлигига эга. Айниқса, «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб актантининг реализатори маъно жиҳатдан турлича, миқдоран кўп бўлиб, бу инсондаги жисмоний ва рухий ҳолатларнинг содир бўлиши бевосита муайян сабаб билан боғланишидан келиб чиқади. Айтмоқчимизки, инсонга бирон воқеа-ҳодиса, предметнинг таъсири, унда табиий равишда жавоб ҳаракатлари реакциясининг

бу ҳолатнинг асосий сифати — натижа характеридаги жисмоний ва рухий ҳолатга эришилганлиги.

Ҳолат феълларининг сўз ва сўз бирикмасида қайд этилувчи ҳолат ақанти кўпинча от, феъл, баъзан олмошларда ифодаланади. Унинг туркум бирликлари (от,олмош) асосан келишкли, баъзан қўшилган шаклларида келиб, сабаб ҳоли вазифасини ўтайди. Ҳолат ақантини реаллаштирувчи сўз ҳолат феъли билан объектли шартнинг сўз бирикмасини ҳосил қилади.

Ҳолат ақантининг **отда¹ реаллашиши**. Отларнинг ҳолат феълларининг агентс, контрагент, объект ва адресат семантик вазифаларида асосий категориял бирлик сифатида кузатилиши тиниб бўлиб, унинг бундай вазифаси анъанавий синтаксисда кўпинча эга на тўлдирувчи, ақтуал синтаксисда эса кўпинча тема вазифасида бўлиши билан ҳам тасдиқланади. Отнинг назарда тутилган ақтантларни реаллаштириши ва гапда қайд этилган бўлишлар вазифасида келиши унинг узул ҳолда — тил бирлиги сифатида шундай вазифани ўташ қобилиятига эгаллиги билан асосланади. Айни вақтда отнинг ҳолат феълларининг локалис ва сабаб шартликларида ҳам етакчи морфологик бирлик сифатида келиши — ўрин ва сабаб ҳоли функциясида бўлиши ҳам диққатга сазовордир. Бу бевосита отнинг ҳолат феъллари семантик вазифаларида энг асосий, энг муҳим категориял бирлик бўлиб кўрилишидан келиб чиқиб, синтактик жиҳатдан унинг (отнинг) асосий вазифаси қатор манбаларда таъкидланганидек "... кўпинча эга, тўлдирувчи, қараткич"² гина бўлмай, балки ҳол ҳам бўлишидир³. Аниқроғи, отнинг гапда ўрин ва сабаб ҳоли бўлиб келиши ҳам унинг етакчи синтактик вазифаси саналиши керак. Биз бундай хулосага текшириш объектимиздан келиб чиққанимиз сабабли отнинг гап конструкцияларида эга, тўлдирувчи, ўрин ва сабаб ҳоли функциясини ўташини унинг бирламчи, типик синтактик вазифасидир, деб ҳисоблаймиз⁴.

¹ Ҳолат ақанти функциясида кўпинча турли грамматик формалардаги отларнинг келиши ҳақида яна қаранг: Усмонов Ф. Ҳол категорияси, 79-80-бетлар. Ўзбек тили грамматикаси, П., 150-бет. Скобликова В.С. Современный русский язык. I.М., 1979, 190-бет. Современный русский язык. П., М., 1979, 67-бет. Виноградов С.Д. Типология языка и речевое мышление, 43-бет.

² Мирзиев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 83-бет. Яна қаранг: Современный русский язык. П.М., 1981, 41-бет. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 66-бет.

³ Яна қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. I. 124-бет.

⁴ Қўшилган. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1983, 99-бет. Бу манбада айбей тилшуносликнинг таникли вақили В.Г.Гак отнинг ўрин ва пайт ҳоли функциясида кўрилиши ҳам унинг асосий вазифаси эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, баъзи манбаларда отнинг ҳол бўлиб келиши ҳам унинг бирламчи вазифаси эканлиги айтилса-да, айм-о отнинг ҳолининг аниқ қайси тили бўлиб келиши айтилмайди. Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси; Т., 124-бет.

Отнинг сабаб валентлигининг реализатори (сабаб холи) бўлиб келиши, унинг тил бирлиги сифатида эмас, балки локалис валентлигида кўрганимиздек, нутқ бирлиги сифатида – муайян сўз формасида кўлланиши билан боғлиқ ҳолдир. Аниқроғи, от келишикли сўз формасида келиб, келишик кўрсаткичи маъноси билан ҳолат феълига боғланиб, феъл маъносидаги агенс ҳолатининг юз бериш сабабини англатади. Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини кайд этувчи отлар каузатив муносабатни кўпинча чиқиш, баъзан жўналиш, ўрин келишикли ва кўмакчили нутқ бирликларида англатишига кўра ҳолат феъли билан келишикли ва кўмакчили бошқарувда (кучли ва кучсиз бошқарув муносабатида) бўлади, демак, объектли бирикмалар тузилади.

Отнинг чиқиш келишикли сўз формасида каузал муносабат ифодалашини¹. Диахрон ҳам синхрон синтаксисда чиқиш келишикли сўзларнинг (отнинг) сабаб маъносини англатиш фаоллиги, бизнингча, шундай формали сўз бирикмаларининг сабаб муносабатини, биринчидан, сабаб, сабабли, туфайли каби кўмакчили синтактик бирликлардан сўнг – бошқа келишикли (кўмакчили эмас) бирикма конструкцияларига нисбатан аниқроқ, яққолроқ ифодалашига кўра бўлса, иккинчидан, чиқиш келишикли сўзларда сабаб маъносининг нисбий ортиклиги ушбу келишикнинг ҳаракат – ҳолатнинг чиқиш пунктини, бинобарин, сабабнинг келиб чиқиш манбаини, асосини билдиришига кўрадир. Аниқроғи, чиқиш келишиги қўшимчасининг узул, «денотатив» маъноси контекстда, от лексема таркибида феъл маъноси билан боғланишига, унда реаллашган муайян ҳолатни характерлашга кўра сабаб маъносига мантикий равишда «кўчиб ўтади». Унда нуткий вазиятга кўра кайд этилган маънога ўтиш имкони бошқа келишик аффиксларига нисбатан кучлироқ бўлади. Бу ўринда нутқ фаолияти ўлчов вазифасини бажаради. Чунки чиқиш келишикли сўз формасининг сабаб маъноси нутқда юзага келади. Нутқ эса маълум маънода қуршов аъзолари, компонентларининг семантик-синтактик муносабати, бир-бирига ўзаро таъсири ҳамдир.

¹ Яна қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. 362-бет. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, 369-бет. Шербаков А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, 108-бет. Каримов К. Категория падежей языка «Куталгу билик». АҚД, Ташкент, 1962, 27-бет. Гаипов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке. АҚД, Ташкент, 1971, 7-бет. Убаева Ф. Хол категорияси, 79-бет.

Демак, чикиш келишиги кўшимчасининг муайян сўзда сабаб ифодаланиши ҳам ифодаланиши унинг шундай потенциал имкониятга эгалиги билан характерланади. Бу имконият нутқда, муайян синтактик қуршовда, ҳолат феълли бирикмаларда юзага чиқади.

Шунингдек, ҳолат феълли бирикма конструкциясида сабаб ифодали нутқ бирлигининг чиқиш, баъзан жўналиш келишликли, бўлакчилик формаларда келишини ўз маъно қобилятига кўра талаб қилади. Бу ҳолда препозитив тобе бўлак сабаб маъносини тўла ифодалай олинган имкониятига эга муайян келишликли формада бўлакчиликка, масалан, чиқиш келишиги билан шаклланишига "кисибур" бўлади. Айтилганидек, бу нутқ факти, нутқ ходисаси саналади. Демак, нутқнинг универсаллиги, реализация эканлиги, коммуникатив жараёنлиги шундаки, нутқ фаолиятида муайян тил бирлигининг муайян семантик-синтактик имконияти, вазифаси намоён бўлади. Нутқда тил бирикмалари семантик ва синтактик ярушда жиддий "синов"дан ўтади, ўзининг коммуникатив планга кўра нималарга "кодир"лигини кўрсатади. Нутқ жараёнида отнинг чиқиш келишликли (баъзан жўналиш ва ўрин келишликли, кўмакчили) сўз формаларида ҳолат феълли билан боғланиб, унинг сабаб актантини билдириши, каузал муносабатни ифодаланиши¹ қонуний равишда диалектиканинг сабаб ва оқибат категорияси билан боғланади.

Кўринадикки, отнинг сабаб валентлигини реаллаштириши, сабаб предметини ифода этиши мутлақо қонуний бўлиб, бу чиқиш келишлиги кўшимчасининг отга бирикишидан, отнинг эса ҳолат феълли томонидан бошқарилишига кўра юз беради.

Чиқиш келишликли от ва феъл маъноларининг бирикувидан тузилган семантик синтагмалар қуйидаги ҳолат феъллари семантик гурuhlарида каузал муносабат ифода этади.

Ҳаракат натижаси бўлган *қотмоқ*, образли *ёнмоқ*, *нўрсилламоқ*, *олоқлашмоқ*, физиологик *бўртмоқ*, *толмоқ*, *увушмоқ*, *жунжимоқ*, *шумшаймоқ*, *жисмирлашмоқ*, *кўкармоқ* ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори (чиқиш келишликли от) "харорат" депозитив маъно беради, яъни ушбу ҳолат феълларининг сабаб актанги харорат бўлади. Каузал муносабатли объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг ҳаво хароратининг пасайиши сабабли содир бўлиши ифодаланади. Масалан: *Оёқлари совуқдан қотди* (Ўзб.халқ.эртак). *Қўллари совуқдан увишди* (Гулистон).

¹ Янги кўрали: Качельсон С.Д. типология языка и речевое мышление, 43-бет.

Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Юзи совуқдан кўкарган эди (М.Исмоилий).

а) пунктидаги каузал муносабат ифодаловчи ...*совуқдан кўкармоқ* бирикмаси айнан шундай маъно муносабатини англатувчи: *совуқ сабабли кўкармоқ, совуқ туфайли кўкармоқ, совуқ учун кўкармоқ, совуқда кўкармоқ*, каби каузатив бирикмалар билан синонимик муносабатга киришади. Бундай синонимик микросистеманинг структурал бирликлари, улар орасидаги муносабат ўзбек тилшунослигида (умуман, туркий тилшуносликда) илмий жиҳатдан чуқур ўрганилмаган синтактик синонимиянинг текшириш объекти саналади.

Бирлаштирувчи, умумий маъносига кўра бир хил бўлган ушбу бирикма конструкциялари нозик семантик бўёғига, қўлланиш даражасига кўра ўзаро фарк қилади, яъни *совуқ сабабли кўкармоқ, совуқ туфайли кўкармоқ* каби кўмакчили бирикмалар сабаб маъносини ортиқ даражада аниқ англатади. Бу бевосита синоним сўз бирикмаларида сабаб маъноли сўзнинг иштирок этишига, унинг тилда ҳам, нутқда ҳам шундай узунат маънода қўлланишига кўра юз беради.

Совуқ сабабли ... аналитик форманинг *совуқ туфайли* бирикмасига нисбатан қўлланиши фаолроқ бўлса ҳам, умуман олганда, у ҳам сўзлашув нутқида кам учрайди, кўпроқ адабий тилга хосдир.

Совуқ учун кўкармоқ типидagi бирикма конструкциясида сабаб маъноси аввалгиларига нисбатан пассивроқ бўлиб, бу учун компонентининг аталганлик асосий маъносини бутунлай йўқотмаганлиги билан изоҳланади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб маъносини ифодалашда учун кўмакчиси қатнашган конструкциялар, айниқса, сўзлашув нутқида кўп ишлатилади. Шунга кўра улар жонли нутқда фаол бўлган сабаб маъносига эга чиқиш келишикли конструкциялар билан ўзаро мувофик ҳисобланади. Айни вақтда каузал муносабат англатувчи учун кўмакчили сўз бирикмалари фақат сўзлашув нутқидагина эмас, балки адабий тилда ҳам кенг қўлланади. Чиқиш келишикли сўз бирикмалари эса, асосан сўзлашув нутқида хос бўлади. Қиёсланг: *иссиқдан бўртмоқ, касаллиги учун сақламоқ, ўқимагани учун қолмоқ*.

Совуққа кўкармоқ объектли бирикмада сабаб маъноси *сабабли, туфайли* кўмакчили ва —дан кўшимчали нутқ бирликларига

нисбатан поаникрок, аммо учун кўмакчили формаларга нисбатан аникрок ифодаланади. Бу типда жўналиш келишги қўшимчасининг "жўналиш" маъноси анча "таркаган", "ўчган" бўлади. Сабаб маъносини жўналиш келишликли формада бериш сўзлашув нутқида фаволдир.

Клаузал муносабатли объектли бирикмаларда: б) агентс ҳолатининг ҳаво ҳароратининг кўтарилишига кўра содир бўлиши ҳам ифода этилади. Қиёсланг: *Ҳаво иссиқдан ёнади* (Ойбек). *Унинг юзи иссиқдан...пўрсиллаган эди* (Ойбек). *Юзи иссиқдан бўртган. Ўзи иссиқдан толган* (Ф.Йўлдош). Демак, каузатив муносабат англатувчи феълли бирикма компонентлари учун классема шифасини "ҳарорат" семаси ўтайди.

Ҳаракат натижаси бўлган коронғилашмоқ ва образли қапишмоқ, ялтирамоқ ҳолат феълларининг сабаб актанти функциясида модда келади. Каузатив конструкцияда: а) агентс ҳолатининг кварц доначаларининг кўтарилиб чангиши сабабли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Қум тўзонидан осмон қоронғилашган* (М.Осим); б) агентс ҳолатининг корсимон зарралардан содир бўлиши англашилади. Масалан: *Панжара орқасидаги печак гуллар тонг қировидан ... қапишган* (А.Мухтор); в) агентс ҳолатининг муайян рангдаги модда сабабли рўй бериши билдирилади. Масалан: *Унинг кийими қора мойдан ялтирарди* (Санъат). Демак, ҳолат феълли бирикма компонентларининг семемалари "модда" классемасига кўра ўзаро боғланиб, сабаб-натижа муносабатини яшиқ ифода этади.

Ёришмоқ «образли», тетикланмоқ «физиологик» ва севинмоқ, ҳаяжонланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти шодлик бўлади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида агентс ҳолатининг юз бериши хурсандчилик, севинч туфайли эканлиги қайд этилади. Объектли бирикма "шодлик" классемасига кўра тузилади. Масалан: *Одамларнинг юзлари ... қувончдан ёришган* (Н.Норматов). *Навоий суюнчдан тетикланиб кетди* (Ойбек). *У севинчдан ҳаяжонланарди* (С.Юнусов).

Қуримоқ ва саргаймоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти сув билан таъминланмаганлик бўлади. Каузатив конструкцияда агентс ҳолатининг юз бериши сугорилмаганлик натижаси эканлиги англашилади. "Сугорилмаганлик" семаси объектли бирикма компонентлари учун классема саналади. Масалан: *-Гулзорда сувсизликдан ҳамма гуллар*

қурибди (А.Мухтор). Сувсизликдан ... буталар япроқлари эрта сарғайганди (С.Юнусов).

Чақчаймоқ, тинмоқ, қизимоқ, кўкармоқ «физиологик» ва кўрқмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти аччикланиш бўлади. Феълли бирикмаларда агентс ҳолатининг содир бўлиши бирон воқеа-ҳодисадан ранжишга, аччикланишга кўралиги қайд этилади. «Аччикланиш» семаси бирикма компонентлари семемаларини ўзаро бириктирувчи классемадир. Масалан: *Эркакларнинг кўзлари газабдан чақчайган* (Ойбек). ... *аммо газабдан кўзим тинган* ... (У.Назаров). ... *оппоқ юзи газабдан қизарди* (Х.Ғулом). *Оқсоқол жаҳлдан кўкарди* (С.Аҳмад). *Дадам ... Олим буванинг газабидан кўрқиб, ...* (А.Қаҳҳор).

Ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи ғазаб (-дан) ва жаҳл (-дан) отлари айни бир рухий ҳолатни англатишига кўра синоним бўлса ҳам, коннотатив маъносига кўра ўзаро фарк қилади, яъни ғазаб лексема семемасида «аччикланиш» даражаси ортик бўлиб, у «кучли даражада», «қаттик» маъно қиррасига ҳам эгаллиги билан мустақил тил бирлиги саналади.

«Физиологик» интеграл семали *ишишмоқ, тўлиқмоқ* ва *қизармоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти вазифасида «ёш тўкиш» келади. Каузал муносабат ифодаловчи сўз формаси агентс ҳолатининг йиғлаш натижасида юз беришини ифода этади. Бирикма конструкцияси «ёш тўкиш» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг юзи йиғидан ишишган эди* (Ўзб.халқ.эртақ). *Бола йиғидан тўлиққан эди* (Қ.Аъзамов). *Унинг қовоқлари йиғидан ... қизарган эди* (А.Қаҳҳор).

Оқармоқ ва *қизармоқ* «физиологик» ҳолат феълларининг сабаб актанти безовталаниш бўлади. Сабаб валентлигининг реализатори агентс ҳолатининг бирон нарсани ўйлаб ташвишланиши натижасида содир бўлишини билдиради. Объектли бирикма «безовталаниш» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Султонмуроднинг ҳаяжондан ранги биров оқарди* (Ойбек). *У ҳаяжондан қизариб кетди* («Тош.оқшоми»).

Мажолсизланмоқ ва *озмоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ғам-ғуссадан «тузилган» сабабини реаллаштирувчи от агентс ҳолатининг мусибат натижасида юз беришини ифодалайди. «Ғам-ғусса» семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Султонмурод қайғудан бутунлай мажолсизланган эди* (Ойбек). *У қайғудан ... озган эди* (Ойбек).

Сунаймоқ ва *товламоқ* «физиологик» ҳолат феълларининг сабаб актанти оч қолиш бўлади. Феълли бирикмада агентс ҳолатининг юз бериши овқат (таом) истеъмол қилмаганлик натижаси эканлиги ифодаланади. Сўз бирикмаси компонентларининг бирикуви “оч қолиш” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Ишчилар очликдан сунайган эди* (Ҳ.Ғулом). *Бола очликдан толди* (Т.Йўлдош).

Физиологик қизармоқ ҳолат феълнинг сабаб актантлари пишшиюқ ва ухламаганлик, қораймоқ шу семантик гуруҳ ҳолат феълнинг сабаб актантлари ел ва қоракуя кабилар бўлади. Казуатив конструкцияларда а) агентс ҳолатининг юз бериши қўл торби туфайлиги англашилади. Масалан: *Боланинг юзи шапатидан қизарди* (Ўзб.халқ.эртақ). б) агентс ҳолати уйқусизлик натижасида содир бўлади. Масалан: Унинг кўзлари уйқусизликдан қизарибди; в) агентс ҳолати ҳаво ҳаракатининг таъсирига кўра рўй бериши. Масалан: ... юзлари шамолдан қорайган эди; г) агентс ҳолатининг амалга ошиши куйинди зарраларига кўралиги ифодаланади. Масалан: *Қурумдан қорайган манғлайи, юзи* (Т.Ҳамид). Демак, ушбу казуатив конструкциялар “шапалоқ”, “ухламаганлик”, “ел” ва “қора куя” классемаларига кўра ҳосил бўлади.

Физиологик *қовжирамоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти вазифасида жисмоний иш, *буришмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти функциясида азоб кабилар келади. Объектли бирикмаларда: а) агентс ҳолатининг содир бўлиши жисмоний меҳнат натижасилиги англашилади. Масалан: *Унинг юзи, қўли меҳнатдан қовжираган эди*; б) агентс ҳолатининг дард туфайли юз бериши ифода этилади. Масалан: ... *огриқдан башараси бурушиди* (Ф.Мусаёнов). Демак, “иш” ва “азоб” семалари казуатив бирикма компонентлари семемаларини ўзаро боғловчи классема ҳисобланади.

«Психик» интеграл семанти *мағрурланмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти вазифасида мақтаб айтилган гап, *ўнғайсизланмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти функциясида қутлов, *ўкинмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти функциясида бераҳмлик, *қайғурмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти вазифасида ўлим, *чўчимоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти функциясида бақирмоқ, *қўрқмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти ёмонлик тилаб қойиш, *қувонмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актанти функциясида ғамхўрлик кабилар келади. Объектли бирикмаларда: а) агентс ҳолатининг яхши, ёқимли гаплар

айтилиши натижасида юз бериши билдирилади. Масалан: *Тигдор мактовдан мағрурланибди* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши муборакбод этилишига кўралиги ифодаланади. Масалан: *Анвар табриклардан анча ўнғайсизланган эди* (А.Қодирий); в) агенс ҳолатининг мажбуран кезиш туфайли рўй бериши англашилади. Масалан: *Дарбадарликдан.. жуда ўқинар эдим* (Ғ.Ғулом); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг бераҳмлиги, золимлиги туфайли эканлиги англашилади. Масалан: *Фашистларнинг шафқатсизлигидан қаттиқ газабланибди* (Ҳ.Назир); д) агенс ҳолатининг шахснинг ўлими сабабли содир бўлиши ифодаланади. Масалан: ... *Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёр-дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди* (Ҳ.Назир); е) агенс ҳолатининг рўй бериши кишиларнинг кичкириги сабабли эканлиги қайд этилади. Масалан: *От одамларнинг шовқинидан баттар чўчиди* (Ўзб.халқ.эргак). ё) агенс ҳолатининг ёмонлик истаб қойиши натижасида юз бериши ифода этилади. Масалан: *Бидъат ўргимчаги ўраб олган оила кишилари кампирнинг қарғишидан кўрқарди* (М.Исмоилий); ж) агенс ҳолатининг юз бериши бошқа шахснинг ғамхўрлиги натижаси эканлиги англашилади. Масалан: *Феруза Норқўзининг ўз бригадаси аъзоларига меҳрибонлигидан қувонди* (Ҳ.Ғулом). Демак, гап конструкцияларидаги каузатив бирикмалар “гап”, “қутлов”, “кезиш”, “бераҳимлик”, “ўлим”, “бақирмоқ”, “қойиш” ва “ғамхўрлик” класsemаларига кўра тузилади.

Шу бўлимда кўриб чиқилган бошқарилувчи позициясидаги чиқиш келишигидаги сўз формаларини (отларни) бошқарувчи қотмоқ, қоронғилашмоқ «ҳаракат натижаси», ёнмоқ, нўрсилламоқ, оловланмоқ, қапишмоқ, ялтирамоқ, ёришмоқ «образли», қуримоқ, саргаймоқ «биологик», бўртмоқ, толмоқ, увушмоқ, жунжимоқ, шумшаймоқ, жимирлашмоқ, кўкармоқ, тетикланимоқ, чақчаймоқ, тинмоқ, қизармоқ, шишмоқ, тўлиқмоқ, оқариоқ, чарчамоқ, мажолсизланмоқ, озмоқ, сулаймоқ, толмоқ, қораймоқ, қовжирамоқ, бурушмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари гап конструкцияларида кучсиз бошқарувга эга феъллар сифатида реаллашади. Яна қиёсланг:...кўп юрганидан чарчаган эди (Ойбек).

Бошқарилувчи позициясидаги сабаб актантининг реализатори билан севинмоқ, ҳаяжонланмоқ, кўрқмоқ, мағрурланмоқ, ўнғайсизланмоқ, ўқинмоқ, газабланмоқ, қайғурмоқ, чўчиммоқ, қувонмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феъллари эса кучли

бошқарув муносабатида бўлади. Яна киёсланг: ...ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигимдан ўқинар эдим (Ғ.Ғулом).

Ошнинг жўналиш келишикли сўз формасида каузал муносабат ифодалашди. Туркий тилшуносликда (ўзбек тилида ҳам) жўналиш келишикли сўз форматарининг (масалан, отларнинг) келуши муносабат ифода этиши¹ ҳам характерлидир. Бу жўналиш келишиги кўрсаткичининг қуршов бирликлари таъсирида назарда тутилган маънони англатиш имконига эгаллиги билан боғлиқдир.

Баъзи манбаларда “жўналиш келишигида келган сўз кесим орқали ифодаланган ҳаракатнинг (шунингдек, ҳолатнинг ҳам Р.Р.) сабабини билдириши мумкин. Бундай вақтда жўналиш келишигидаги сўз кўпинча сифатдош ёки инфинитивлардан бўлиши керак”², дейилади. Бу фикрга қўшилган ҳолда шунини ҳам таъкидлаш керакки, жўналиш келишикли сўз формаларининг субъект ҳолатининг сабабини англатишда отларда келиши ҳам тез-тез учраб туради.

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги жўналиш келишикли отларда реаллашади.

«Психик» интеграл семали ачинмоқ ҳолат феълнинг сабаб ифодаловчиси ноилоҳжлик ва енгилганлик, қувонмоқ ҳолат феълнинг сабаб иштирокчиси касалланмаганлик, аччиқланмоқ ҳолат феълнинг сабаб қатнашувчиси бефаросатлик (бефаҳмлик), ғазабланмоқ ҳолат феълнинг сабаб қатнашувчиси бўшлиқ (лаванглик) каби маъноларда келади. Ҳолат феълли сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг чоралиқсиз қолганлигидан эканлиги англашилади. Масалан: *Навоий унинг ожизлигига ачинади* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг спорт баҳсида ютуқни бой берганлиги, мағлубиятга учраганлиги сабабли рўй бериши ифодаланади. Масалан: *Биз командамизнинг мағлубиятига қаттиқ ачиндик* (Халқ сўзи); в) агенс ҳолатининг бажарилиши шахснинг соғломлигига, касалланмаганлигига кўралиги билдирилади. Масалан: *У қизнинг соғлигига қувонди* (Саодат); г) агенс ҳолатининг шахснинг бефаҳмлиги натижасида юз бериши ифодаланади. Масалан: ... *хотинининг...бетамизлигига*

¹ Қаранг: Қононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 98-бет. Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 144-бет. Турсунов У. Муҳторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 134-бет. Шоабдураҳмонов Ё. Аскарлова М. А. Ҳажиев, Расулов И. Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 239-бет. Гаюпов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 13-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-бет.

² Зиёева И. Жўналиш келишкларининг семантикаси. Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. ТошДПИ, 1981, 121-бет.

аччигланиб... (Ойбек); д) агенс ҳолатининг шахсининг лаванлигининг кўра содир бўлиши ифода этилади. Масалан: ... *акасининг ... бўшлиғига газабланиб...* (Ойбек). Демак, гап конструкцияларида ҳолат феълли сўз бирикмасининг тузилиши учун “ноиложлик”, “енгилганлик”, “касалланмаганлик”, “бефаросатлик” ва “бўшлик” семалари классема вазифасини ўтайди.

Каузал муносабат англатувчи *оғизлигига ачинмоқ* сўз бирикмаси *оғизлиги сабабли ачинмоқ*, *оғизлиги тўғрисида ачинмоқ*, *оғизлиги учун ачинмоқ*, *оғизлигидан ачинмоқ* каби бирикма конструкциялари билан умумий маъно муносабатини англатишига кўра синонимик гуруҳни ҳосил қилади.

Қиёсга асос бўлган бирикма конструкциясида каузал муносабат синонимик вариантларига нисбатан мавҳумроқ ифодаланади ва нутқда кам қўлланади. Бу жиҳатдан от- жўналиш келишти + феъл колилли сўз бирикмасига *оғизлигидан ачинмоқ* варианты тенг келади. Аммо бу нутқда нисбатан кўпроқ ишлатилади.

Демак, сабаб муносабатли синтактик синонимларнинг ўзига хос хусусияти, биринчидан, уларнинг умумий сабаб-натижа муносабатини турлича аниқликда билдириши, иккинчидан, гап конструкциясида уларнинг бири ўрнига эркин ҳолда бошқасининг қўлланишидир. Бундай ўзгариш семантик жиҳатдан сўз бирикмасида ифодаланаётган асосий, умумий маънога, синтактик жиҳатдан эса уларнинг бир вазифада бўлишига ҳеч қандай таъсир қилмайди. Аммо бу мантикий таҳлилда каузал муносабатнинг кучли ёки кучсиз ифодаланиш даражаси ўзгаради. Шундай бўлсада, умумий маъно муносабати тингловчига кўпинча тўла етиб боради. Умуман, синтактик-синонимик конструкциялар муҳим стилистик востита сифатида ҳам “қадрланади”.

Шуни айтиш керакки, юқорида қайд этилган синонимик гуруҳга *оғизлигидан ачинмоқ* сўз бирикмаси семантик бирикиш имконига эга эмас. Унинг мазмун планида каузал муносабат йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки у нутқда муайян коммуникатив вазифа бажармайди. Умуман, бу тип “нутқ бирликлари” формал-структурал жиҳатдангина бирикма конструкцияларидан фарқ қилмайди. Аммо, айтилганидек, семантик планда коммуникатив талабга жавоб бермайди. Бошқача айтганда, ҳолат феълининг валентлик имкони препозитив компонентнинг локативда бўлишини талаб қилмайди. Демак, каузал муносабат ифодаловчи жўналиш келишкли сўз бирикмасини локативли шакл билан алмаштириш

аққини бўлмайди. Аниғи, бундай ўзгаришга семантик синтаксис шунинг йўл қўймайди.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, қайд этилган «психик» интеграл семантик аниқлиқ, секинлик, қувонмоқ, аччиқланмоқ, газабланмоқ каби ҳолат феъллари тобе компонент вазифасида келаган жўналиш юзидан билан кучли бошқарув муносабатида кузатилади, яъни бирикма компонентлари орасидаги семантик-синтактик боғланиш зарурий боғланиш ҳисобланади. Яна қиёсланг: *Шоҳ аскарларининг мағлубиятига қаттиқ газабланади.* (Ўз.халқ.эртас).

Отнинг ўрин келишликли сўз формасида каузал муносабат англатиши. От+да модели сўз формаларининг сўз бирикмаси маъносини сабаб ифодасига кўра тўлдириши, бошқа келишликли тилларга нисбатан кам учраши манбаларда¹ тўғри таъкидланади. Шунинг учун бўлса керак, локативли отларнинг сабаб маъносини ҳам англатиш коммуникатив функцияси қатор манбаларда² умуман тилга олинмайди. Ўрин келишликли отларнинг сабаб маъносида кам учраши, биринчидан, ўрин келишиги кўшимчасининг сўз формаларида асосий маъносини тўла сақлаб қолиши билан, иккинчидан, бошқа келишлик аффиксларидан фарқли окказионал сабаб маъносида ҳам бўлиш имкони чегараланганлиги билан изоҳланади. Айтилганларга кўра у асосий маъносидан бошқа масалан, вақт, сабаб каби маъноларни англатишида ўрин маъносини таркатмасликка ҳаракат қилади.

Демак, ўрин келишликли нутқ бирликларининг гапда қуршов ишқолари таъсирида сабаб маъносини ифода этиши характерли бўлиб, бу муносабат (каузал муносабат) ўзбек тилидаги “малака”, «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семантик ҳолат феълларида кузатилади.

Ўрганмоқ “малака” интеграл семантик ҳолат феълларининг сабаб иштирокчиси “ёрдамнингизда” маъноли сўз бўлади. Объектлик бирикмада агент ҳолатининг юз бериши шахснинг ёрдами, таъсири натижасилиги англашилади. Сўз бирикмаси компонентлари учун

¹ Гуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 144-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II. 150-бет. Ахбаров С. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи сўз бирикмаларининг синтактик синонимикаси масаласи. //Тилшунослик масалалари. ТДПИ, Тошкент, 1970, 62-бет. Гаюпов С. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 17-бет.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 100-102-бет. Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, 147-148-бетлар. Мирзаев М., Усмонова С., Расулова И. Ўзбек тили, 93-бет. Ўзбек тили грамматикаси, 242-245-бетлар. Абдураҳмонов Ғ., Сулаймонов А., Ҳолиеров Х., Омонмурдиев Ж., Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет ва бошқалар

классема вазифасини “ёрдамингиз” семаси ўтайди. Масалан: ... *сизнинг туфайлигингизда... кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек).

«Биологик» интеграл семали ўлмоқ, «физиологик» интеграл семали сарғаймоқ ва «психик» интеграл семали куймоқ ҳолат феълларининг сабаб қатнашувчиси “кўнгилдаги ғам-алам (ўкинч)” маъноли сўз бўлади. Сабаб актантини реаллаштирувчи от агенс ҳолатининг содир бўлиши оғир мусибат, кайғу натижаси эканлигини ифода этади. Ҳолат феълли бирикманинг каузал муносабат ифодалашади “ғам-алам” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Хотин ўлди қиз дардида, доғида* (С.Абдулла). *Армонда сарғайди гулдайн дийдор* (Балогардон). *Қизим, даданг, энанг ҳасратингда куйиб битди* (Ойбек).

Кўринадики, объектли бирикмаларда ўрганмоқ “малака”, ўлмоқ «биологик», сарғаймоқ «физиологик» ва куймоқ «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўрин келишликли препозитив компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатига киришади.

Отнинг кўмакчили формада каузал муносабат ифодалаш. Сабаб муносабатининг кўмакчили формаларда ифода этилиши келишликли сўз формаларида ифода этилишидан коннотатив маъносига кўра фарқ қилади, яъни кўмакчили формаларда сабаб муносабати анча аниқ, қориниксиз ҳолда англашилади. Ушбу маъно муносабатининг гапда аниқ, яққол ифода этилиши унинг сабаб маъноли сўзда реаллашишига кўра юз беради. Кўмакчили формалар формал-структурал жиҳатдан келишликли сўз формаларидан фарқ қилса ҳам, аммо позицион, препозицияда келишига кўра, улар билан мувофиқ бўлади. Бу синтактик қонуният кучига эгадир. Шунингдек, кўмакчили формаларнинг ҳам келишликли сўз формалари каби сабаб маъносида фаол ишлатилиши ўзбек тили грамматикасига оид адабиётларнинг деярли бирчасида таъкидланади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи отлар сабаб маъносини англантишда кўпинча *билан, баъзан учун, биноан, таъсирида, орқасида* ва *олдида* каби кўмакчилар билан келади.

Ўзбек тилшунослигига оид қатор манбаларда билан кўмакчили форманинг биргалик, восита, пайт, ўрин каби маънолари қайд этилган ҳолда унинг нутқда сабаб маъно муносабатини ифода этиши тилга олинмайди. Ваҳоланки, ҳолат феълларининг сабаб

валентлигини реаллаштирган от + кўмакчи қолипли аналитик формаларда сабаб маъносини энг кўп ифода этувчи кўмакчи бўлибди¹. Шунга кўра айрим манбаларда “..сабаб уносабатини ифодалайдиган кўмакчили конструкцияда билан кўмакчиси учун кўмакчисига караганда кам учрайди², деган фикрга кўшилиш кийин. Биз текшириш объектимиздан келиб чиқиб, юқорида қайд этилган фикрга акс фикрдамиз.

«Давомли» интеграл семали *ётмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти амр-фармон бўлади. Каузатив конструкцияда агенс ҳолатининг содир бўлиши шахснинг фармонига, буюришига кўрилиши аглашилади. Объектли бирикма “амр-фармон” классемасига кўра тузилади. Масалан: *...командирнинг буйруги билан ётқизди* (Ойбек).

Оғирлашмоқ «ҳаракатнинг ҳолати» феълининг сабаб актанти инфасида тухмат билан бўлади. Сабаб валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг тухмат натижасида юз беришини билдиради. Феълли бирикма “тухмат” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бойларнинг чақиги билан Йулчининг иши оғирлашди* (Ойбек).

«Образли» интеграл семали *олтинланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти нурдан бўлади. Феълли бирикмада агенс ҳолатининг нур таъсирида юз бериши ифода этилади. Сўз бирикмаси компонентлари учун класема функциясини “нур” семаси ўтайди. Масалан: *Кўёшининг шуълалари билан олтинланарди* (Ойбек).

Ўлмоқ «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти бетобланиб бўлади. Бу ҳолда агенс ҳолатининг организмда сув йиғилиши сабабли рўй бериши аглашилади. “Бетобланиб” классемасига кўра феълли бирикма тузилади. Масалан: *У киши яқинида истиско касали билан ўлди* (Ғ.Ғулом).

«Физиологик» интеграл семали *қабармоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти вазифасида жисмоний ишдан, *сарғаймоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти сифатида азобдан қабилар келади. Бирикма конструкцияси: а) агенс ҳолатининг оғир, жисмоний ишдан юз беришини аглаатади. Масалан: *Меҳнат билан қодоқ қўли*

¹ Билан кўмакчили формаларнинг сабаб маъносини аглайтиши ҳақида қаранг. Ғуломов А. Кўмакчили конструкция ҳақида. 1940, 34-бет. Кононов А.Н. Последови в современном узбекском литературном языке, 12-бет. Билакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-ата. 1955, 79-бет. Коклянова А.А. Последови и служебные имена в узбекском языке. Труды И.Я. АН т.Ш. 1954, 192-бет.

² Ахбаров С. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи суз бирикмаларининг синтактик синонимикаси масаласи, 65-бет. Яна қаранг: Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 18-бет.

қабарган (Б.Бойқобилов); б) агенс ҳолатининг рўй бериши азоб-укубатдан, руҳий таъсирланишданлигини билдиради. Масалан: *Ғам билан сарғайди гулдайин дийдор* (“Алпомиш”). Демак, феълли бирикма “жисмоний иш” ва “жаҳл” классемаларига кўра тузилади.

Синтактик синонимиянинг асосий принципларидан бири сўз бирикмасининг формал-структурал турли, яъни келишлик ва кўмакчили кўринишлари воситасида умумий, бир хил денотатив маъно англатиши¹ ҳукмидан келиб чикиб, каузал муносабатли охириги синтактик конструкциянинг куйидаги нутқий вариантларини келтирамиз: *ғам сабабли сарғаймоқ, ғам туфайли сарғаймоқ, ғамга кўра сарғаймоқ, ғам учун сарғаймоқ, ғамдан сарғаймоқ.*

Бу семантик гуруҳга *ғамда* (ёки *ғамга*) *сарғаймоқ* “бирикмаси” типик маъно муносабатини англата олмаслигига кўра бирикмайди. Бу “сўз бирикмаси”нинг мантикий тушунча англатишга ўтиши, коммуникатив вазифа бажариши учун ҳолат феълли бошқарувчининг талабига кўра от бошқарилувчи юкорида қайд этилган сўз формаларидан бирида келиши шарт. Шундагина у (от) – сўз бирикмаси муайян гапнинг конструктив бирлигига ўтади.

«Психик» интеграл семали *руҳланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти завқ-шавқ (фаҳрланиш) билан, *бўшаимоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти фикри билан, *гурурланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти шу куни билан кабилар бўлади. Каузатив сўз бирикмаларида: а) агенс ҳолатининг ғалаба нашидаси туфайли юз бериши кўрсатилади. “Завқ-шавқ” семаси классема характеридадир. Масалан: *Подшо аскарлари зафар гурури билан руҳланди.* (Ўз.халқ.эртас.); б) агенс ҳолатининг шахс билдирган муайян фикрга кўра содир бўлиши қайд этилади. “Фикр” семаси классема характеридадир. Масалан: *Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшаиди* (А.Кодирий); в) агенс ҳолатининг яшаш пунктининг ҳозирги аҳволи сабабли содир бўлиши ифодаланади. “Шу куни” семаси классемадир. Масалан: *У бу юртнинг ҳозир билан гурурланади* (Ш.Тошматов); *Юртнинг ҳозир билан гурурланмоқ, юртнинг ҳозир сабабли гурурланмоқ, юртнинг ҳозир туфайли гурурланмоқ, юртнинг ҳозирга кўра гурурланмоқ, юртнинг ҳозир учун гурурланмоқ, юртнинг ҳозирдан гурурланмоқ* синонимик конструкцияларда каузал муносабат биз кўрган аввалги типларга нисбатан мавҳумроқ ифодаланади. Бу, бизнингча, сабаб

¹ Яна қаранг: Апресян Ю.Д. Иди и методы современной структурной лингвистики. М., 1966. 157-бет.

маъноси тобе компонентнинг субстантив пайт равишидан бўлишига кўра юз беради. Шунинг учун сўз формасида сабаб маъносига нисбатан пайт маъноси нисбатан ортиқроқ кузатилади. Аниқроғи, у ҳам пайт, ҳам предмет (сабаб предмети) англатади. Шунга кўра бу ҳолларда сабаб маъноси “хиралашади”. Бизнингча, ҳақиқий сўз туркумига оид бирлик отлашиб, отнинг вазифасини бажаришида унда ифодаланган предмет отлардагидек аниқ, яққол ифодаланиб турмайди. У қоришиқ ҳолда бўлади. Бу мутлақо мантикий бўлиб, отлашган сўзнинг нутқда ҳам ўзининг асосий, утул маъносини, ҳам нуткий юзага келган окказионал маъносини англатишига кўра асосланади. Шунга кўра отлашган сўз мутлоқларида ифодаланган белги предметли бўлса, предмет белгилли бўлади. Шу жиҳатдан на белги, на предмет соф ҳолда бўлмайди. Отлашниш хусусиятига эга тил бирликлари предмет англатишига қирамай ўзининг доимий, типик маъно хусусиятини мантикий равишда ортиқроқ даражада саклайди. Чунки унинг предмет ифодалаши факультатив – нуткий бўлиб, унинг белги ифодалаши асосийлиги, зарурийлиги, тилда ҳам, нутқда ҳам асосан, шу вазифада иштирок этиши билан характерланади. Қиёсланг: *Яхши одамлар ёрдин менга – яхшилар ёрдин менга* (Кўшиқдан). *Йиқилган бола тезда турди – йиқилган тезда турди* (сўзлашув нутқидан).

Таҳлил объектли бўлган «давомли» интеграл семали *ётмоқ*, «ҳаракатнинг ҳолати» *оғирлашмоқ*, «образли» *олтинланмоқ*, «биологик» *ўлмоқ*, «физиологик» *қавармоқ*, *қизармоқ*, *сарғаймоқ* ҳолат феъллари объектли бирикмада билан кўмакчили тобе компоненти билан кучсиз бошқарув, «психик» интеграл семали *руҳланмоқ*, *бўшашмоқ* ва *ғурурланмоқ* ҳолат феъллари эса препозициядаги аналитик форма билан кучли бошқарув муносабатида бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи отнинг учун кўмакчиси билан келиши ҳам характерли эмас. Бу шу кўмакчили отнинг натижанинг сабабини англатиш маъно имконияти анча чегараланганлигини кўрсатади. Шунингдек, бундай бирикма конструкцияларининг ҳоким компоненти вазифасида “ҳолат” архисемали феълларнинг келишидан, уларнинг эса сабабни ифода этувчи сўзнинг, асосан, сабаб маъносини аниқ, қоришиқсиз ифодалаб турадиган кўмакчилар (сабабли, туфайли) билан келишини бевосита талаб қилишидан ҳам юз беради. Отлар учун кўмакчиси билан келиб,

сабаб маъноли бўлганда, бу кўмакчи аталганлик маъно киррасини бутунлай йўқотмайди. Шунга кўра у сабаб маъносини мавҳумрок ифодалайди. Бундай аналитик формалар сабаб, сабабли, туфайли кўмакчили формалардагидек сабаб маъносини ўзича (дистрибуциясиз) эмас, балки феълли бирикмада, феълда ифодаланган ҳолат ўзининг юз бериш сабабига эгаллигига, унинг сабабини билдирувчи сўз сифатида отларнинг ҳам қўлланишига – от ва феъл маъноларини мантикий бириктириш учун хизмат қилишига кўра учун кўмакчили формада сабаб маъноси ҳосил бўлади. Аммо сабаб муносабати аталганлик бўёғи билан англашилади, яъни уялмоқ, ўнғайсизланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти хат-саводи йўқлигидан бўлади. Семантик синтагма агенс ҳолатининг ўқиш ва ёзишни билмаганлиги туфайли юз беришини билдиради. “Хат-саводи йўқ” семаси классема саналади. Масалан: *У савдосизлиги учун одамлар олдидан ўнғайсизланди, уялди* (Тошкент окшоми). Демак, «психик» интеграл семали уялмоқ ва ўнғайсизланмоқ ҳолат феъллари сабаб актантининг учун кўмакчили реализатори билан кучли бошқарув алоқасида бўлади.

Ҳаракат натижаси *абадийлашмоқ* ҳолат феълнинг сабаб актантини ифода этувчи от *биноан* кўмакчиси билан келади. Шунга кўра бу типда каузатив муносабат бошқаларга нисбатан аниқ қайд этилади. Бу, албатта, кўмакчи сўзнинг сабаб, сабабли маъносига узул эгаллигидан келиб чиқади. Кучсиз бошқарувдаги бирикмада иштирок этган сабаб актантининг реализатори “ҳукмга кўра” маъносини англатади. Каузатив конструкцияда агенс ҳолатининг раҳбар ташкилот томонидан қабул қилинган фикрга мувофиқ юз бериши ифодаланади. “Ҳукмга кўра” семаси классема бўлади. Масалан: *Усмон Юсуповнинг муътабар номи ҳукуматимизнинг қарорига биноан абадийлаштирилди* (Газетадан).

Терламоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб валентлигини реаллаштирувчи нутқ бирлиги от+таъсирида модели бўлади. Шуни таъкидлаш керакки, *таъсирида* сўзи от билан биргаликда муайян ҳолатнинг юз бериш сабабини кучли, яққол билдиради. Шунга кўра у сабабли кўмакчиси билан тенглаша олади.

Таъсирида кўмакчили конструкцияда шахс ҳолатининг юқори ҳароратдан содир бўлиши англашилади. “Ҳарорат” семаси классема вазифасида келади. Масалан: *Шоҳидбек.. манти*

истиқлиги таъсирида яна обдон терлаган эди (А.Қодирий). Бу ўринда ҳам ҳоким компонентнинг (ҳолат феълининг) тобе компоненти (аналитик форма) билан боғланиши, бошқарув алоқаси вуқути бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи от баъзан *орқасида* ва *олдида* кўмакчилари билан ҳам каузал муносабат англатади.

Ўзбек тили грамматикасига оид ишларнинг айримларида¹ от-орқасида модели аналитик форманинг сабаб маъносини ҳам англатиши айтилса, бошқаларида² бу кўмакчили нутк бирликларининг сабаб маъносини ҳам ифода этиши тадқиқотчилар татиборидан четда қолади.

Олдида кўмакчили сўз бирикмаларининг каузал муносабат ифодалаш иса Ўзбек тилига оид дарслик, қўлланма, илмий иш ва мақолашларнинг бирортасида ҳам қайд этилмайди.

Бизнингча, *орқасида* ва *олдида* кўмакчили формаларнинг сабаб муносабатини ифода этишда кам учраши бевосита уларнинг, асосан, от кўмакчи сифатида ўрин маъносини англатишидан келиб чиқади. Чунки уларнинг ўрин маъноси ҳам тилда, ҳам нутқда реаллашувчи асосий ифодадир. Шунингдек, ушбу кўмакчиларда ўрин маъносининг асосийлиги ўзак ва аффикс морфемаларнинг ўрин маъносига узул эгалитидан англашилиб туради.

Шуни таъкидлаш керакки, айрим манбаларда³ ҳам тўғри ййтилганидек, сабаб валентлигини реаллаштирувчи от+кўмакчи формаларнинг биринчи компоненти мавҳум отлардан бўлади. Демак, *орқасида*, *олдида* кўмакчилари асосан мавҳум отлар билан келиб, нутк бирлигини тузганда, кўмакчи сабаб маъносани англатади, яъни *азобланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти «бўхтон орқасида» бўлади. Унинг (сибабнинг) реализатори агенс ҳолатининг асоссиз даъво сабабли

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 147-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II, 151-бет. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Ҳолиёров Х., Омонтурдиев Ж., Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет. Акбаров С. Сабаб-натига муносабатини ифодловчи сўз бирикмалари синтактик синонимияси масаласи, 69-бет. Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 26-бет.

² Косинов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 316-бет. Гуломов А.Ф., Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 561-бет. Турсунов У., Мухитов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 242 -бет. Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М.А. Ҳажиев А., Расулов И., Дондиров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 421-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 79-бет.

³ Лакисв М.З. Синтаксический строй татарского языка, 1963, 144-бет. Ўзбек тили грамматикаси, II, 151-бет. Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, 147-бет. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Ҳолиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 84-бет. Акбаров С. Сабаб-натига муносабатли сўз бирикмалари синтактик синонимияси масаласи, 63-бет. Гаюпов С.И. Способы выражения причинных отношений в современном узбекском литературном языке, 26-бет. Каби ишларда келтирилган гапларда ҳам орқасида кўмакчили форманинг сўзчи компоненти асосан мавҳум отдан бўлади.

юз беришини билдиради. “Бўхтон” семаси классема бўлади. Масалан: *онагина эмас, гуноҳсиз болалар ҳам тухмат орқасида қаттиқ азобланадилар* (“Соҳибкирон”). *Бўшаимоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти “муайян фикр орқасида” бўлади. Сабаб валетлигининг реализатори агенс ҳолатининг муайян ўй-фикр таъсирида юз беришини ифода этади. “Фикр” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: ... *шу мулоҳазалар орқасида бир оз бўшашиди* (Ойбек).

Иккиланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феъли сабаби (вазифа олдида) нинг реализатори агенс ҳолатининг содир бўлиши муайян иш, вазифага кўралигини қайд этади. “Вазифа” семаси классема саналади. Масалан: ... *бу кутилмаган топшириқ олдида иккиланди* (Ҳ.Назир). Демак, от кўмакчили нутқ бирликлари каузал муносабатни мантикий равишда ўрин маъно оттенкаси билан ифодалайди.

Кўринадики, *азобланмоқ*, *бўшаимоқ* ва *иккиланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари объектли бирикмаларда кучли бошқарувга эгаллиги билан ажралиб туради.

Хуллас, таҳлил объектдан келиб чиқиб, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи турли сўз формаларидаги отлар ўзлари англатган предметнинг характериға кўра кўпроқ мавҳум отлар эканлигини, шунингдек, бу вазифада аниқ отлар ҳам учраб туришини алоҳида таъкидлаймиз.

Сабаб валентлигининг феълда реаллашиши. “Энг мураккаб ва энг катта грамматик категория”¹... бўлган феълнинг маъно бойликларидан бири унинг гапларда сабаб маъносини ҳам англатиш қобилияти бўлиб, унинг объективлиги муайян натижа ҳолат билан диалектик боғлиқликда реаллашганда яққол кўринади.

Феълларнинг ўз маъно вазифаларини функционал шакллари орқали амалга ошириши мутлақо мантикийдир. Шу сабабли ўзбек тилшунослигига оид қатор ишларда² ҳақли равишда сабаб ҳоли вазифасида ҳаракат номи, равишдош ва сифатдош функционал формаларнинг келиши алоҳида таъкидланади. Демак, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг сабаб актантини қайд этувчи феъллар функционал шакллариға кўра каузатив муносабатни ҳам ифода этади.

¹ Виноградов В.В. русский язык, 337-бет.

² Каранг: Гуломов А.Ғ., Аскарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили 144-бет. Убаева Ф. Ҳол категорияси, 106-108-бетлар. Ўзбек тили грамматикаси, II, 151-152-бетлар.

Сабаб валентлигининг равишдошда реаллашиши. Равишдошнинг ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштириши сифатдош ва ҳаракат номига нисбатан фаолроқдир. Бунда равишдош + ҳолат феъли қолипли релятив бирикма тузилади. Ўшбу ва сифатдош + ҳолат феъли, ҳаракат номи + ҳолат феъли модели бирикма конструкцияларининг шаклланиши аслида ҳар қачон феъл семемаларини семантик синтагма муносабатига киритувчи, "... гап структур схемасининг компоненти..."¹ га ўтишини таъминловчи классема характеридаги семанинг мавжудлигидан юз беради. Аниқроғи, мазкур ҳолат феълли бирикмалар асосий феъл валентлик имкониятининг воқеалашини сифатида кузатилади.

Равишдошнинг агентс ҳолатини сабаб белгиси жиҳатдан характерлашида унинг —и (б), баъзан —а, —май, —гач формантли вариантлари функционал фаол бўлади. Айни вақтда сабаб маъноси турли формантли равишдошлар орқали ифодаланса ҳам, аммо ҳар бир равишдош шакли типик маънони ифодалашда ўзига хос хусусиятларига, услубий белгиларига, умумий маъно муносабатини англатиш даражасига кўра фарқ қилади. Бу эса бевосита семантик принципга асосланади.

Равишдошнинг сабаб маъносида кўп қўлланиши унинг бошқа функционал формаларига нисбатан шу маънони англатиш имкони ортиқроқлиги билан изоҳланади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги кўпинча —и (б) қўшимчали равишдошларда кузатилади.

Чарчамоқ, толиқмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актанти "кўз узмасдан қараб", "пойлаб", "ҳаракатланиб", "ўйлаб" ва "сўзлаб" кабилар бўлишига кўра каузал муносабатли бирикмалар: а) агентс ҳолатининг муайян объектга узоқ вақт қараб туришидан юз беришини англатади. "Қараб" семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади* (Ойбек). Яна қар: *Тикилавериб, тикилавериб, кўзлар толиқди* (Н.Норматов); б) агентс ҳолатининг юз бериши бирон шахснинг келишига мунтазирлиги натижасилигини ифода этади. Феълли бирикма аъзолари "пойлаб" классемасига кўри ўзаро боғланади. Масалан: *Бола кутавериб чарчади* (сўзлашув

¹ Пинюв И.П., Бурлаков В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. 200-бет.

нуткидан); в) агенс ҳолатининг оёқда ҳаракатланиши туфайли ют беришини билдиради. “Ҳаракатланиб” семаси классема бўлади. Масалан: *Лашкарлар кун бўйи юриб чарчаган эди* (Ўз.халқ эртақ); г) агенс ҳолатининг муайян жисми куч воситасида ўйиши сабабли содир бўлишини кайд этади. Каузатив конструкция “ўйиб” классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бугун куни билан тоғ қазиб, қаттиқ чарчаган эдим* (М.Исмоилий); д) агенс ҳолатининг рўй бериши сўзлаш натижаси эканлигини ифодалайди. Масалан: *Ўғлимга гапиравериб, жағим чарчади* (Саодат).

а), б), д) пунктларидаги ҳолат феълларининг сабаб актантини ифода этган сўз денотатив маъноси “давомийлик” коннотатив маъноси билан келади. Яъни ушбу типларда сабаб актантининг ифодаловчиси “кўп, ортиқ даражада” маъно кирраси билан бошқа типлардан фарк қилишига кўра денотатив–коннотатив маъноли семантик “қолип”да бўлади. Шунга кўра улар (сабаб воситалари) фақат денотатив маъно берувчи бошқа сабаб валентликлари реализаторларидан – равишдошдан фарк қилади.

«Физиологик» интеграл семали *ҳолсизланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “қайт қилиб”, *кўпирмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “югуриб”, *ухламоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ҳориб-толиб” кабилар бўлади. Релятив бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг кўнгли айниб, қайт этиши натижасида юз бериши ифодаланади. Масалан: *Касал бола қусиб, баттар ҳолсизланди* (Сўзлашув нуткидан); б) агенс ҳолатининг жуда кўп югуриши туфайли содир бўлиши англашилади. Масалан: *От чопавериб, кўпириб кетган эди* (Ғ.Ғулом); в) агенс ҳолатининг чарчаш натижаси эканлиги қайд этилади. Масалан: *Юракда аллақандай ғашлик уйғотувчи жимлик бошланганда, у чарчаб ухлаб қолди* (Н.Норматов). Демак, каузал муносабат ифодаловчи бирикма конструкциялари компонентлари “қайт қилиб”, “югуриб” ва “ҳориб-толиб” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Шуниси характерлики, каузал муносабат ифода этувчи ҳолат феълли бирикмаларда тобе компонент вазифасидаги равишдош сабаб маъносини қоришиқроқ англалишига кўра ажралиб туради, яъни бирикма препозитив компонентиде сабаб маъноси билан бирга пайт¹ ва ҳолат маъно кирралари ҳам англашилади². Шундай

¹ Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўшма гаплар, Тошкент, 1960, 96-бет.

² Равишдошнинг сабаб маъносини пайт ва ҳолат маънолари билан англалиши унинг гапда кўпинча ҳаракат – ҳолатнинг юз бериш вақти, бажарилиш ҳолатини ифодаловчи асосий функционал формалиги билан изоҳланади.

бўлсада, феъл (равишдош) сўз бирикмасида асоан сабабни ифода талаб, натижанинг қандай сабабий боғланиш асосида содир бўлишини билдиради. Шунингдек, сўз (равишдош)да сабаб маъносининг етакчилиги, биринчидан, унинг (равишдошнинг) феъли ифодаланган ҳолат билан диалектик боғлиқлигидан, яъни, айтолганидек, натижанинг мантикий-маънавий жихатдан сабаб оппозициясини талаб қилишидан, шунга кўра феъл+феъл қолипидан бирикма компонентларининг семантик боғланиши каузал муносабатга кўра бўлса, иккинчидан, шу маъно муносабатининг сабаб-натижа сифатида реаллашиши бундай бирикма конструкцияларининг синонимик вариантларини келтириш билан ҳам объектив ҳаётда бўлади, қолаверса, бунда сўрок бериш учун ҳам объектив усул саналади. Қиёсланг: *Ёш эмасми, эрини соғиниб сиқиларди* (Ўзбекистон овози). ... *эрини соғиниб сиқилмоқ* бирикмаси каузал муносабат ифода этувчи қуйидаги вариантларига эга: *эрини соғингани сабабли сиқилмоқ, эрини соғингани туфайли сиқилмоқ, эрини соғинганига кўра сиқилмоқ, эрини соғингани натижасида сиқилмоқ, эрини соғинганидан сиқилмоқ.*

Демак, равишдош+ҳолат феъли модели синтактик конструкция тобе компонентининг ушбу синонимик вариантларга ўтиши натижасида феълли бирикмаларда каузал муносабат яна ҳам яққол намоён бўлади.

Кўринадики, айти бир маъно муносабатининг қайд этилган грамматик қолипларда кузатилиши — ушбу типлар синтактик синонимиянинг объекти сифатида каузал муносабат ифода этиш учун хизмат қилади. Бир мазмунга бирдан ортик форманинг хизмат қилиши диалектик фалсафа принципига кўра объектив, қонуний бўлса, бир томондан, иккинчи томондан, объектив борлиқнинг тилдаги инъикоси сифатида бир қанча синтактик конструкцияларнинг бир мазмун планида бўлиши ўзбек тилининг, унинг лўғат таркибининг бойлигини, нуткий ифодаларининг қўшлигини, тилимизнинг такомиллини кўрсатувчи фактор саналмоғи лозим. Шунга кўра “тилнинг грамматик қурилиши ўз тиракқийлигининг ҳар бир юқори босқичига кўтарилган сайин оддийликдан мураккабликка, қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга Қараб тиракқий этиб боради. Бу хил тарихий ўзгариш, шубҳасиз, предмет билан ҳодиса ўртасидаги муносабатни, унинг тип ва ифодалайдиган грамматик воситаларини кенгайтиради, сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг тузилишини ундаги лексик-грамматик

воситаларни янги тип ва формалар билан бойитади. Тилда содир бўлган бу тарихий ўзгариш бошқа ҳодисалар каторида маъноси жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган сўзларни, параллел формаларни ва вариантли конструкцияларни ҳам аста-секин шакллантириб боради...¹. Демак, умумий маъноси ва синтактик вазифасига кўра бир хил бўлиб, ўзаро фикр алмашишда бири ўрнида иккинчиси эркин қўлланадиган бундай параллель конструкциялар фикр ифодалининг нуткий воситалари сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу сабабли, айтилганидек, уларни кенг доирада илмий асосда ўрганиш ўзбек тилшунослигининг – семантик синтаксиснинг (синтактик синонимиянинг) муҳим вазифаларидан биридир.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги баъзан – а қўшимчали равишдошларда ҳам кузатилади.

«Физиологик» интеграл семали *чарчамоқ*, *ҳоримоқ* ҳолат феълларининг сабаб актантини ифода этувчи сўз “тез ҳаракатланиб”, *зерикмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актантини реаллаштирувчи сўз “пойлаб” денотатив ва “давомийлик” коннотатив ифода беради. Релятив бирикмаларда” а) агенс ҳолатининг югуриш ва тез юриш натижасида содир бўлиши ифодаланади. “Ҳаракат” семаси сўз бирикмаси аъзоларини ўзаро боғловчи классемадир. Масалан: *Назарқул югура-югура чарчади* (С.Аҳмад). *Раъно югура-югура ҳориди*. *Улар йўл юра-юра чарчадилар* (Ҳандалар); б) агенс ҳолатининг узоқ вақт пойлаш натижасида содир бўлиши англашилади. Феълли бирикманинг тузилиши “пойлаб” классемасига кўра юз беради. Масалан: *Субҳия кута-кута зерикди* (Мирмуҳсин). Бу конструкцияларда “давомийлик” коннотацияси равишдошларнинг жуфт (такрорий) қўлланиши сабабли, шунга кўра улар (равишдошлар) денотатив маъносидаги ҳаракат ва ҳолат жараёнларининг “чўзилиши”, “узайиши” содир бўлади. Демак, сўз такрори бевосита улар маъносида ифодаланган жараённинг давомийлигига олиб келади. Бу эса ўз навбатида ҳоким компонент вазифасидаги феълда ифода топган ҳолат билан боғланиб, каузал

¹ Акбаров С. Ўзбек тилидаги синтактик синонимика масаласига доир. Низомий номи ТДПИ. Илмий асарлар, 42-т., 3-китоб, Тошкент, 1964, 251-бет. Синтактик синонимия ҳақида яна қаранг: Суютин А. Синтаксическая синонимия в современном русском литературном языке М., 1960. Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культура речи. Изднаука М., 1971. Иден и методы современной структурной лингвистики М., 1968. Шендельс Е.П. Понятия о грамматической синонимии. Журн. Филологические науки. 1959, 76- 77-78-бетлар.

муносабатнинг яна ҳам конкретлашишига олиб келадики, шунга бўлиб бундай сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабати равишдошнинг –и (б) формантли вариантыга нисбатан аниқроқ, “аниқроқ” ифодаланади. Шунингдек, жуфт равишдошда сабаб маъноси пайт ва ҳолат маъно оттенкаларидан ҳам “озод” бўлади. Аммо жуфт равишдошларнинг постпозитив компонентини туширмаган ҳолда –и (б) типидегидек қатор нутқий вариантларини, синонимик конструкцияларни келтириб бўлмайди. Уларнинг жуфт ҳолда қўлланиши бунга монелик қилади. Демак, равишдошнинг –а формантли варианты жуфт ҳолда келишига кўра каузал муносабат аниқ ифодаланади. Яна қиёсланг: *Мақтанчоқ бола афандини кутати эрикти* (Латифалар).

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги баъзан равишдошнинг –май қўшимчали бўлишсизлик шаклида ҳам кузатилади. Бу ҳолда *гарангсимоқ* ва *қийналмоқ* ҳолат феълларининг сабаб ақтанти “фарқлай олмай” ва “ишонч ҳосил қилолмай” кабилар бўлади. Каузатив бирикмаларда а) агенс ҳолатининг муайян шахсларни бошқалардан фарқлай олмасликлдан уларни топаолмасликдан юз бериши англашилади. “Фарқлай олмай” семаси феълли бирикма аъзоларини ўзаро боғлайди. Масалан: *қуролсизлантирилган ясовуллар ... турли томонга сочилган халқ ичида дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар* (А.Қодирий); б) агенс ҳолатининг юз берган воқеа-ҳодисага ишонч ҳосил қилмаганликдан содир бўлиши кайд этилади. “Ишонч ҳосил қилолмай” семаси классема вазифасини ўтайдди. Масалан: *Унинг илтижоларини эшитиб турган қўлоқларига ишонаолмай қийналарди* (М.Исмоилий). Яна қиёсланг: *Уилайди, ўй суради, ўйларининг тағига етолмай қийналади* (М.Исмоилий).

Каузал муносабатли синтактик конструкцияларнинг нутқий парининги сифатида бўлишсиз шаклли сифатдош+келишик қўшимчали кўмакчиларни келтириш мумкин: *душманни ажратолмай гарангсимоқ, душманни ажратолмагани сабабли гарангсимоқ, душманни ажратолмаганидан гарангсимоқ*.

Умуман, –май формантли равишдошларда сабаб маъносининг ифодланиши –а формантли жуфт типидан пассивроқ, аммо –и (б) формантли типидан активроқдир. Бунинг фаоллиги –май қўшимчали равишдошнинг сабаб маъносини англаштириш имконининг шисбий ортиклигидан ҳамда-масдан типли сўзлашув нутқида хос

бўлган вариантга жуда яқинлигидан келиб чиқади. Яна қиёсланг: *Бобо гапни нимадан бошлашни билмай, бир оз ўнғайсизланди* (Муштум кутубхонаси).

Сабаб валентлигининг сифатдошда реаллашиши. Сифатдош+ҳолат феъли қолипли синтактик конструкциялар каузал муносабат ифодалашида препозитив сўз чиқиш, жўналиш келишикли ва кўмакчили тузилишига кўра равишдошдан фарқ қилса ҳам, аммо шундай шаклдаги отлар билан ўзаро мувофик бўлади.

Ҳолат феълларининг сабаб валентлиги ўтган замон сифатдошининг –ган кўшимчали типига реаллашади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори (феъл) атрибутив формада чиқиш келишиги кўшимчасини олади.

«Физиологик» интеграл семали қизармоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти «ҳижолатдан», пишиқмоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти «шошганидан», ёшланмоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти «ухламаганидан», чарчамоқ ҳолат феълнинг сабаб актанти «ҳаракатдан» кабиларда кузатилади. Объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг содир бўлиши шахснинг ўзини ноқулай сезиши туфайли эканлиги ифодаланади. «Ҳижолат» семаси классема бўлади. Масалан: *Одил уялганидан қизариб кетди* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг юз бериши шошиш натижаси эканлиги кайд этилади. «Шошгани» семаси классемадир. Масалан: *Боланинг юзи ҳовлиққанидан пишиққан* (Ўз.халқ.эртақ.); в) агенс ҳолатининг субъектнинг ухламаганидан юз бериши англашилади. «Ухламагани» семаси классемадир. Масалан: ... *Мижжа қоқмаганидан кўзлари ёшланиб туради* (Ш.Рашидов); г) агенс ҳолатининг юз бериши «ҳаракат натижаси» эканлиги англашилади. «Ҳаракат» семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: ... *кўп югурганидан чарчаган эди* (Ойбек).

Демак, сабаб валентлигини реаллаштирувчи сифатдошда эгалик аффикси ҳам қатнашади.¹ Бизнингча, бу кўшимчанинг тушиб қолиши каузатив формада каузал муносабатнинг ифодаланишига ҳеч бир таъсир қилмайди, яъни ғализлик туғдирмайди. Шунга кўра унинг ушбу сўз формаларида қўлланиши зарурий эмас. Қиёсланг: ... *уялганидан қизармоқ*.

¹ Каранг: Конопов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 383-бет. Аскарлова М.А. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гаплар, 50-бет.

Препозитив сўзда эгалик воситаси қатнашиши сўз маъносидаги ҳолат (ёки ҳаракатнинг) ўз ағенси билан боғланишини, унга бевосита тегишлилигини ифода этади, ҳолос. Бинобарин, у сабаб маъноси нуктаи назаридан бирон бир аҳамиятга эга эмас. Шунингдек, бу аффиксиз ҳам феълда ифодаланган жараённинг субъекти бўлади. Аммо бунда у мавҳумроқ англашилади, тегишлилик “хиралашади”. Шунга қарамадан, муайян мантикий субъектнинг бажариши қонуниятидир. Шунга кўра тобе компонентда эгалик формантининг қатнашиши муғлок бўлмай, исбий характерга эга. Айни вақтда препозитив компонентнинг сабаб маъносини ифодалашда эгалик қўшимчасининг келиши адабий тил меъёрига мувофиқдир.

Жиддийлашмоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг “хавфсирагани” ва “фикрлагани” каби сабаб лексикантларини ифода этувчи сўз ми юкламаси билан келишига кўра синвалгилардан фарқ қилади. Бу ҳолда денотатив маъно тахмин, гумон каби коннотатив маъно билан тўлдирилади. Феълли бирикмада киши аъзоси ҳолатининг шахснинг муайян воқеа-ҳодисадан хавфсираши, уни ўйлаши сабабли юз бериши англашилади. “Хавфсираш”, “ўйлаш” семалари феълли бирикмани тузувчи классемадир. Масалан: *Қўрққанидан, ё қаттиқ ўйга толганиданми юзи жиддийлашди* (М.Исмоилий).

Бирикма конструкциясида сабаб маъносининг тахмин, гумон оттенкалари билан ифодаланганлигини қуйидаги формал-структурал ўзгариш орқали, яъни сўроқ юкламаси ўрнига гумон юкламасини қўйиш билан ҳам исботлаш мумкин. Масалан: *Қўрққанидандир ё қаттиқ ўйга толганидандир юзи жиддийлашди...* Бу синтактик конструкцияда сабаб маъноси кўпийлик бўёғи билан ифодаланади. Тахмин, гумон коннотацияси бўртади, кучаяди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, сўз бирикмасида-ми юкламаси ўзининг узул, тил бирлиги сифатидаги маъносини бутунлай йўқотмайди. У минимал англашилиб туради. Демак, сифатдош+эгалик+келишик+юклама қолипга сўз формасида каузал муносабат сабаб+гумон+сўроқ семантик “модел”да кузатилади. Сўроқ маъносининг минимал ифодаланиши юкламага кўра бўлса, гумон маъноси ҳам тобе компонентдан, ҳам юкламадан, ҳам сабаб кўпийлиги сифатдошларнинг бирдан ортик қўлланишидан юзага

келади. Яна киёсланг: *Қўли озриганиданми ёки Шарофат онанинг таъсир қилганиданми кўзи ёшланди* (С.Юнусов).

«Психик» интеграл семали қувонмоқ ҳолат феълининг сабаб актанти “қайтгани”, *ажабланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “узайгани”, *дадилланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “бўшашгани” кабилар бўлади. Каузатив конструкцияларда: а) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг маълум пунктга қайтиши натижасилиги ифодаланади. “Қайтган” семаси классемадир. Масалан: ... *афгоннинг келганидан ич-ичидан қувонар эди* (А.Мухтор); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши даволаш жараёнининг давомийлиги натижаси эканлиги англашилади. “Узайган” семаси классемадир. Масалан: *Профессор ... унинг тузалиши чўзилаётганидан ажабланди* (Н.Норматов); в) агенс ҳолатининг содир бўлиши шахснинг жаҳддан тушишига кўралиги билдирилади. “Бўшашган” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *У отасининг юмшаганидан сал дадилланди* (Ўз.халқ.эртак.).

Қайд этилган объектли бирикмаларда «физиологик» интеграл семали кизармоқ, пишиқмоқ, ёшланмоқ, чарчамоқ, жиддийлашмоқ ҳолат феъллари чиқиш келишikli тобе компоненти билан кучсиз бошқарувни ҳосил қилади. Яна киёсланг: ... *кўп ўқиганидан кўзи чарчади* (Тошкент окшоми).

«Психик» интеграл семали қувонмоқ, ажабланмоқ, дадилланмоқ ҳолат феъллари эса препозитив компоненти билан зарурий алоқага киришади, кучли бошқарувда бўлади. Яна киёсланг: *Пирмат бобонинг келганидан Рашид билан укаси Соли... қувонишди* (Ф.Мусаёнов).

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сифатдош+жўналиш келишиги қолипни нутқ бирлигида ҳам реаллашади. Бунда *афсусланмоқ*, *ўкинмоқ* ҳолат феълларининг сабаб актанти “белгиланган жойга боргани (келгани)”, *севинмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “тўхтагани (бўлиб қўйилгани)”, *ачинмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ўргангани” кабилар бўлади. Каузатив конструкцияларда а) агенс ҳолатининг шахснинг муайян пунктга бориши ёки келиши сабабли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Султонмурод келганига афсусланди* (Ойбек). *Уйга қайтганига ўқинди* (Ойбек); б) агенс ҳолатининг шахснинг қутлаганлиги сабабли содир бўлиши англашилади. Масалан: *Мен... тўрт билан табриклаганига*

севиндим (С.Юнусов); в) агенс ҳолатининг содир бўлиши суҳбат, фикр алмашиш жараёнининг тўхтаб қолгани, бўлингани натижаси жипилиги ифода этилади, масалан: *Қизлар сўз дурларининг унлиганига қайгуришди* (Ойбек); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг бошқа шахсни салбий ҳодисага кўнктиришиданлиги билдирилади. Масалан: ... *оғайнимнинг ёш болани ёлгон гапиришига одатлантираётганига ачиндим* (Тош.хакикати). Демак, сабаб муносабатли бирикма компонентлари “боргани”, “қутлагани”, “тўхтагани” ва “ўргатгани” классемаларига кўра ўзаро боғланади.

Қайд этилган бирикма конструкциялари каузал муносабатни тўлароқ, аниқроқ ифодалашига кўра чиқиш келишикли синонимик конструкциялар билан яқиндан алоқада бўлади¹. Яъни сифатдош сабаб муносабатини ифода этишда, асосан, чиқиш ва жўналиш келишикли формаларда кузатилиши билан характерланади. Бу адабий тил учун нормал, “мукамал” ҳолат саналади. Қиёсланг: ...*табриклаганига севиномқ*, ...*табриклаганидан севиномқ*. Демак, препозитив чиқиш ва жўналиш келишикли от ва феъл сўзлар феълли бирикмаларда каузал муносабат англатишда энг фаол носита саналади.

Бошқарилувчи вазифасидаги сабаб валентлигининг реализатори (жўналиш келишикли сўз) *афсусланмоқ*, *ўкинмоқ*, *севинмоқ*, *қайгурмоқ* ва *ачинмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феъллари билан зарурий боғланишига кўра кучли бошқарув ҳосил бўлади.

Ўзбек тилидаги «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи сифатдош кўпинча учун, бېъзан билан, сабабли каби кўмакчили-аналитик формаларда ҳам иштирок этади.

Қувонмоқ ҳолат феълининг учун кўмакчили формада келган сабаб актанти “халос бўлгани” ва “бораётгани”, *газабланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “тегмагани”, *афсусланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “ёкламагани (ёнини олмагани)” ва билар бўлади. Объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг шахснинг қийналмасдан халос бўлгани сабабли юз бериши англашилади. Масалан: ... *Фосих афанди осонгина қутилгани учун беҳад қувонди* (М.Исмоилий); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши унинг тантанага бораётганидан эканлиги ифодаланади. Масалан: *Тўла катта байрамга кетаётгани учун қувонарди* (М.Исмоилий); в) агенс ҳолатининг одам сепган суюқликнинг мўлжалга етмаганлиги

¹ Яна қarang: Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1964. 181-бет.

сабабли содир бўлиши билдирилади. Масалан: *Сепган сувлари етмагани учун... пастдагилар эса газабланар* (О.Ёкубов); г) агенс ҳолатининг рўй бериши шахсни ёкламагани, ёнини олмагани сабабли бўлиши қайд этилади. Масалан: ... *уни қаттиқ туриб ҳимоя қилмагани учун афсусланади* (И.Раҳим). Демак, объектли бирикманинг тузилишида “халос бўлгани”, “бораётгани”, “тегмагани” ва “ёкламагани” семалари классема вазифасини ўтайди.

Кўринадики, учун кўмакчили нутқ бирликларида сабаб маъноси аниқлигига кўра улар билан кўмакчили типидан фарқ қилади. Каузал муносабат аниқлиги жиҳатидан учун кўмакчили формалар *сабабли, туфайли* кўмакчили формаларга тенг келиб қолади.

Сифатдош + учун қолипидаги аналитик формалар, от+учун типидегидек, аталганлик маъно оттенкасига эга бўлмайди. Бу учун кўмакчисининг сифатдош билан “бирикиб”, субъект ҳолатини характерлашидан, кўмакчи компонентининг сабаб маъносига бевосита эълоидан келиб чиқади. Айтилганларга кўра бундай синтактик конструкцияларда каузал муносабат аниқ ифодаланади.

Сабаб маъносини ифода этувчи учун кўмакчили сўз бирималарига келишкли конструкциялар ичида чиқиш келишкли бирикмалар анча яқин бўлиб, унинг синтактик синоними саналади. Киёсланг: *Фосих афанди осонгина қўтилгани учун беҳад қувонди* (М.Исмоилий). ...*осонгина қўтилганидан қувонди*. Демак, сифатдош+учун кўмакчили формаларда постпозитив компонент сабаб маъносининг кучайишига, конкретлашишига хизмат қилади.

Сифатдош + билан кўмакчили формаларда эса сабаб маъноси минимал биргалик маъно кирраси билан ифодаланади. Яъни *фахрланмоқ* «психик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти “изҳор қилинганлиги билан” бўлади. Унинг реализатори агенс ҳолатининг шахсга кўрсатилган ижобий муносабат туфайли юз беришини аниқлатади. “Изҳор қилганлиги билан” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *У қизига халқ ишонч ва ҳурмат билдирганлиги билан фахрланади* (Саодат).

Сифатдош + билан қолипли аналитик формаларнинг сабаб маъносини аниқлигида учун кўмакчили нутқ бирликларига нисбатан кам учраши, бизнингча, билан кўмакчисининг нутқ фаолиятида асосан биргалик, восита маъносини ифодалаши, унда ифода топган сабаб маъносининг кўпроқ окказионаллиги билан

ишоланади. Яна киёсланг: *Плани биринчилар қаторида бажаргани билан фахрланади.*

«Давомли» интеграл семали қолмоқ ҳолат феълнинг сабаб актантини реаллаштирувчи сифатдош сабабли кўмакчиси билан сабаб ифодасини англатади. Шу туфайли бундай бирикма конструкцияларида сабаб маъноси ортик даражада аниқ қайд этилади. Бу бевосита ушбу кўмакчининг тилда ҳам, нутқда ҳам сабаб узул маъноси билан қўлланишига – семантик тузилишига кўра юз беради. Киёсланг: *Умри уйда дарс тайёрлашга шароит бўлмагани сабабли олтинчи синфда икки йил қолди* (Ҳ.Назир).

Шодланмоқ «психик» интеграл семали ҳолат феълнинг сабаб актантини «аниқлангани сабабли» бўлади. Сабаб актантининг реализатори агент руҳий ҳолатининг юз бериши бирон нарса – предметни тўғри аниқлагани, белгиллагани натижаси эканлигини ифода этади. «Аниқлагани сабабли» семаси классема вазифасини бажаради. Масалан: *...бахт йўлини топганим сабабли шодланаман* (Ойбек).

«Психик» интеграл семали қувонмоқ, газабланмоқ, афсусланмоқ, фахрланмоқ, шодланмоқ ҳолат феъллари тобе компоненти позициясидаги кўмакчили формалар билан кучли бошқарув алоқасига киришади. Яна киёсланг: *Бола маррага биринчи бўлиб келгани учун қувонди* (И.Тешабоев).

«Давомли» интеграл семали қолмоқ феъли учун сабаб актантини реаллаштирувчи аналитик форма кучсиз бошқарувда бўлади. Яна киёсланг: *У дарсга тайёрланмаганлиги сабабли уйда қолди.*

Сабаб валентлигининг ҳаракат номида реаллашиши. Ҳаракат номи + ҳолат феъли қолипиди сўз бирикмаларининг сабаб маъноли препозитив компоненти нутқда, асосан чиқиш, баъзан жўналиш келишikli ва кўмакчили шаклларда қатнашиши билан характерланади.

Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб актантини реаллаштирувчи ҳаракат номининг –и(ш) қўшимчали варианты –у(в) қўшимчали вариантга инсбатан фаолдир.

«Физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб инсентлигини қайд этувчи ҳаракат номи чиқиш келишikli сўз формасида сабаб муносабатини аниқ ифодалайди. Бу ҳолда «физиологик» *кенгаймоқ* ва *чақчаймоқ* ҳолат феълларининг сабаб актантини «хавсираш», чарчамоқ ҳолат феълнинг сабаб актантини

“ханда килиш” кабилар бўлади. Семантик синтагмаларда: а) агенс ҳолатининг хавфсираш сабабли юз бериши англашилади. “Хавфсираш” семаси классемадир. Масалан: *Мунчоқ қўзлари қўрқувдан кенгайган* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг содир бўлиши ханда туфайлилиги қайд этилади. “Ханда” семаси классема ҳисобланади. Масалан: *Томошабинлар кулишдан чарчадилар* (Ўзб.халқ.эргак).

«Психик» интеграл семали кўркмоқ ҳолат феълининг сабаб актанти “ғарк бўлиш” ва “яхши кўриш”, *завқланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “кезиш”, *қувонмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “қайтиши”, *чўчимоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “улаш”, *ўнғайсизланмоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти “бир-бирига дуч келиш” кабилар бўлади. Каузал муносабатли объектли бирикмаларда: а) агенс ҳолатининг ғарк бўлиш туфайли юз бериши англашилади. Масалан: *Сузишни яхши билмас, чўкиб кетишдан қўрқади* (С.Юнусов); б) агенс ҳолатининг рўй бериши муҳаббат натижаси эканлиги ифодаланилади. Масалан: *Айрилиқдан қўрқмасман бу кун, мен қўрқаман севиб қолишдан* (А.Орипов); в) агенс ҳолатининг кезиш, юриш сабабли бажарилиши билдирилади. Масалан: *Султонмурод... танҳо тентирашдан завқланарди* (Ойбек); г) агенс ҳолатининг юз бериши шахснинг қайтиши натижаси эканлиги англашилади. Масалан: *Оила отанинг келишдан қувонди* (П.Қодиров); д) агенс ҳолатининг содир бўлиши қулаш туфайли эканлиги ифода этилади. Масалан: *Йиқилиб кетишдан чўчидилар, шекилли* (С.Юнусов); е) агенс ҳолатининг шахсларнинг дуч келишига, тўқнашишга кўра рўй бериши ифодаланади. Масалан: *Мулла Абдураҳмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнғайсизланган* (А.Кодирий). Кўринадики, объектли бирикма компонентлари “ғарк бўлиш”, “яхши кўриш”, “кезиш”, “қайтиш”, “қулаш” ва “дуч келиш” классемалрига кўра ўзаро боғланади.

Айрим манбаларда¹ сабаб валентлигини реаллаштирувчи ҳаракат номининг жўналиш келишкли шаклда ҳам келиши умуман тилга олинмайди. Ваҳоланки, бундай сўз формалари чиқиш келишкли турига нисбатан кам бўлса да, учраб туради.

Элимоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг сабаб актанти “бир меъёридаги ҳаракатдан” бўлади. Сўз бирикмасида агенс ҳолатининг содир бўлиши буюмнинг бир текисда қимирлаши

¹ Убаева Ф. Ҳол категорияси, 106 -бет.

иштижаси эканлиги англашилади. “Харакат” семаси классема пазифасини ўтайди. Масалан: *Бешикдаги Учқун Тозагулнинг бешикни бир меъёрда равон тебратишига элиди-да ... (Ҳ.Ғулом).*

Каузал муносабат ифодаловчи жўналиш келишикли сўз бирикмаларида сабаб маъноси чиқиш келишикли сўз формаларига ишбатан мавҳумроқ бўлиб, бу бевосита жўналиш келишигининг пазифаси билан боғлиқдир, яъни жўналиш келишикли конструкцияларда сабаб маъноси минимал йўналиш оттенкаси билан ифодаланади.

«Психик» интеграл семали *босқинқирамоқ* ҳолат феълининг сабаб актанти ҳаракат номи + *натижасида* кўмакчили формада кузатилади. Бунда сабаб муносабати аниқ, яққол англашилиши билан ажралиб туради. Типик маъно муносабатининг аниқлиги бевосита кўмакчи сўзнинг сабаб денотатив маънога эғалигига кўра юз беради. Айтилганларга кўра каузал муносабатли бундай конструкциялар сабабли кўмакчили синонимик конструкцияларга тенг келади, улар билан мувофиқ бўлади. Қиёсланг: *Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида босинқирайди (Ш.Шомухамедов, С.Долимов).*

Кўринадики, бу типда «физиологик» интеграл семали *кенгаймоқ, чақчаймоқ, чарчамоқ* ва элимоқ ҳолат феъллари келишикли тобе компоненти билан кучсиз бошқарувда бўлса, «психик» интеграл семали *кўрқмоқ, завқланмоқ, қувонмоқ, чўчимоқ, ўнгайсизланмоқ* ва *босинқирамоқ* ҳолат феълли ҳоким компонент пререпозитив компоненти билан кучли бошқарувда бўлади.

Сабаб валентлигининг олмошда реаллашиши. Ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сўроқ ва гумон олмошларида реаллашади. Ушбу олмошлар сабаб маъносини кўпинча келишикли ва кўмакчили формаларда ифода этади. Шу жиҳатдан айти олимошларда сабаб маъноси ифодаланиш даражасига кўра ўзаро фаркланади.

«Физиологик» интеграл семали *увушмоқ* ва «психик» интеграл семали *кўрқмоқ, уялмоқ* ҳолат феълларининг гумон олмошида қайд этилган сабаб актанти вазифасида нима учундир, нима сабабдандир қабилар келади. Бирикма конструкциясида агенс ҳолатининг юз бериш сабабининг ноаниқлиги англашилади. “Нима учундир”, “нима сабабдандир” семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Саидий ... бу одам унутаётган дўсти Эҳсон эканини билди-да,*

негадир ҳамма ёғи увушиб кетди (А.Қаҳҳор). Кўнглим гаши эди, ҳатто нимадандир қўрқардим (О.Ёқубов). Аммо буни ўзи ҳам тан олгиси келмас, нимадандир уяларди (Н.Норматов).

Кўринадики, сабаб валентлигини реаллаштирувчи гумон олмошларининг ҳар икки типиди ҳам (негадир ва нимадандир) натижанинг содир бўлиш сабаби мавҳум, ноаниқ ифода этилади. Аммо айтилиш вақтида агент ҳолатининг бажарилиш сабаби мантикий-фалсафий жиҳатдан муайян факт, ҳодиса, предмет билан боғланади. Булар контекстуал қайд этилмаган бўлса ҳам, мантиқан аниқдир. Чунки, айтилганидек, натижанинг муайян сабаб билан боғланиши аксиомадир. Аммо сабаб предметининг юқориди келтирилган бирикма конструкцияларида берилмаганлиги, ноаниқлиги, мавҳумлиги бевосита гумон олмоши маъносидан, унинг тилда ҳам, нутқда ҳам доимий типик маъносини англатиш имконидан келиб чиқади.

«Психик» интеграл семали *чўчимоқ, суюнмоқ, тараддудланмоқ* ва *ранжимоқ* ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирувчи *сўроқ* олмошлари тил бирлиги (лексема характерида) ва нутқ бирлиги чиқиш ва жўналиш келишикли сўз формаларида (кучли бошқарувда) кузатилади. Бу ҳолда улар “нима сабабдан” ва “нима учун” денотатив маъно беради. Феълли бирикмада субъект ҳолатининг номаълум воқеа-ҳодиса туфайли юз бериши ифодаланади. Масалан: *Мирдан нечук ранжидингиз (Ойбек). ... не учун тараддудланурсиз (Ойбек). Рост нимадан чўчийди (Ф.Мусажонов).* Бундай синтактик конструкцияларда натижанинг юз бериши муайян сабабга кўралиги аниқ бўлса ҳам, аммо сабаб предметининг нималиги, нимадан иборатлиги, моҳияти номаълум бўлиб қолади.

Хуллас, 1) ҳолат феъллари сабаб валентлигининг реализатори феъл маъносидаги агент ҳолатининг содир бўлиш сабабини англатади. Ҳолат сабаб нуқтаи назаридан баҳолашиб, у натижа саналади. Оптик, акустик таъсири, давомийлиги, инсонда муайян эмоционал-экспрессив ҳолат уйғота олиши жиҳатидан натижа ҳолат етакчи, асосий бўлиб, у агент ҳолатлиги билан мустақилдир. У (ҳолат) тема-рема муносабатида асосан рема компонентини қайд этувчи — тема компонентининг ҳолат белгисини билдирувчи феъл кесимнинг семантик асосини ҳосил қилади; 2) сабаб валентлиги реализаторининг ҳолат феълли билан бирикиб, бирикма конструкциясини ҳосил қилиши улар семемаларини мантикий

боғловчи классема характеридаги семаларга кўра юз беради. Сабаб шлентлигини реаллаштирувчи сўз ва ҳолат феълнинг ўзаро муносабатидан гап семантик тузилишини шакллантирувчи муайян семантик синтагмалар ҳосил бўлади; 3) сабаб актантли сўз бирикмаларида сабаб-натижа муносабатининг ифодаланиши кнзатив ҳолат феълларида каузал муносабатнинг ифодаланишидан семантик ва формал-структурал фарк қилади. Бирикма конструкцияларида сабаб-натижа муносабати каузатив маъноли феъллардан фаркли анча аниқ, “тиник” бўлади. Каузал муносабат ҳолат феълларининг фақат ўтимли-каузативли типларидагина қайд этилади. Каузал муносабатли феълли бирикмаларда ҳолат феълли ўтимли ёки ўтимсизлигидан қатъий назар натижани англатади. Феъл маъносидаги агенс ҳолати препозитив сабаб компонентиға эға бўлади. Каузал муносабатнинг каузатив ҳолат феълларида ифода этилиши семантик ва морфологик факт саналса, бундай муносабатнинг ҳолат феълли сўз бирикмаларида ифодаланиши семантик-синтактик факт саналади. Каузал муносабатли сўз бирикмаларида натижанинг сабаби, унинг синтактик берилиши зарурий характердадир; 4) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари сабаб актанига эғалиги билан ажралиб туради. Ҳолат феълларининг сабаб актанти кўпинча от, феъл, баъзан олмошларда ифодаланади. Бу тил бирликлари, асосан, муайян келишкли, баъзан кўмакчили сўз формаларида бўлади, сабаб ҳоли саналади. Улар ҳолат феълли билан объектли ва релятив сўз бирикмасини тузади; 5) отнинг гап конструкцияларида эға, тўлдирувчигина бўлмай, балки ўрин ва сабаб ҳоли бўлиб келиши ҳам унинг асосий синтактик вазифаси саналиши керак; 6) ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлигини реаллаштирган отлар сабаб муносабатини кўпинча чикиш, баъзан жўналиш, ўрин келишкли ва билан, учун, биноан, таъсирида, орқасида, олдида кўмакчили нутқ бирликларида англатади; 7) ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги феълнинг равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи каби функционал формаларида ҳам реаллашади. Сабаб валентлиги реаллашган равишдош бирикма конструкциясида –и(б), –а, –май қўшимчали вариантларда каузал муносабат ифодалайди. Сабаб валентлиги

реаллашган –ган формантли сифатдош чиқиш, жўналиш келишикли ва учун, билан, сабабли кўмакчили формаларда каузал муносабат англатади. Сабаб валентлигини реаллаштирувчи –и(ш), –у(в) аффиксли ҳаракат номи чиқиш ва жўналиш келишикли, баъзан натижасида кўмакчили формаларда каузал муносабат билдиради; 8) ўзбек тилидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг сабаб валентлиги сўроқ ва гумон олмошларида кузатилади; 9) сабаб валентлигига эга ҳолат феъллари объектли бирикмаларда препозитив компоненти билан кучли ва кучсиз бошқарув муносабатига киришади.

МУНДАРИЖА

Биринчи 3	3
Иккинчи 3	3
Учинчи 8	8
Феъл асосли гаплар валентлиги 27	27
I БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг агенс валентлиги 27	27
II БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг контрагент валентлиги 63	63
III БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг локалис валентлиги 71	71
IV БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг объект валентлиги 85	85
V БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг адресат валентлиги 116	116
VI БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг холат валентлиги 121	121
Холат валентлиги реализаторининг агенс ҳолатининг келиши тарзини ифода этиши 122	122
Холат валентлиги реализаторининг агенс ҳолатини уқитиши ВУли билан ифода этиши 137	137
VII БОБ. Холат феъли асосли гапларнинг сабаб валентлиги 147	147

Р.РАСУЛОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ МУАММОЛАРИ

(феъл – кесим валентлиги ва содда гап структураси)

Мухаррир:	Ф.Зоиров
Тех муҳаррир:	Ю.Ўринов
Саҳифаловчи:	У.Воҳидов
Дизайнер:	Д.Ўринова

Лицензия АІ №190, 10.05.2011-й.

25.03.2019 йил чоп этишга рухсат берилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» гарнитураси.
Шартли босма табағи 11.5. Нашр босма табағи 10,695.
Адади 100. Буюртма № 28.

«ADAST POLIGRAF» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Яшнобод тумани, 9-уй.

Расулов Равшанхўжа

Ўзбекистон халқ таълими аълочиси,
Ўзбекистон журналистлар уюшмаси аъзоси,
ТВЧДПИ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
профессори, филология фанлари доктори.

Р.Расулов ўзбек тилшунослигининг лексикология,
семасиология, лексикография, синтаксис, нутқ
маданияти, умумий тилшунослик ва русийзабон
талабаларга ўзбек тилини ўқитиш соҳалари бўйича
баракали меҳнат қилиб келаётган, қатор илмий-назарий
ва илмий-методик асарлар яратган назариётчи олим.

ISBN: 978-9943-993-62-4

9 789943 993624